Г. БРАСЮК

ДОННА АННА

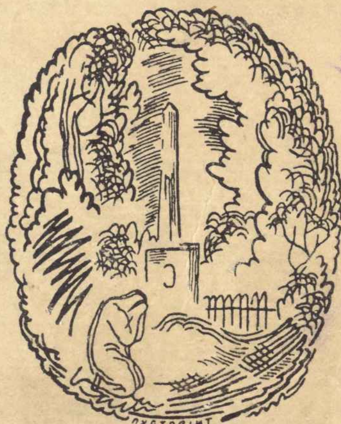

СЯЙВО

Г. БРАСЮК

ДОННА АННА

РОМАН

Київ — С Я Й В О — 1929.

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

ЧИТАЧУ!
Напиши свої думки з приводу цієї книжки, зазначивши свій соціяльний стан, та надішли їх листом на адресу:
Київ, Пушкінська вул., 8
Українськ. Інститут Книгознавства

Київськ. Окрл. № 992 „СЯИВО“. № 116 Тираж 3100 примірн.

10 друк. Трансдруку ім. Леніна—3365—1929.

I

В конторі електротехнічного заводу „Динамо“ вже подавно спорожніло. Кур'єри стягали відра та ганчірки, щоб замести сліди робочого дня, як у дверях показався листоноша:

— Хто прийме телеграму для інженера Бачинського?

— Хм!—посміхнувся жовчно старий кур'єр.—Йому повилазило. Ви бачите, що нікому приймати. Несіть на помешкання.

— Я бачу, що ви тут є—ви й приймайте.

— Буду я ще возитися з вашими телеграмами! Доволі з мене того, що я цілий вік вожу цією шваброю.

Листоноша не рухався.

— Ви за це гроші одержуєте—ви й несіть!—додав уже сердито кур'єр.

— Моя справа занести на адресу.

— Ваша справа занести, куди слід.

— Я й заніс, куди слід...

Листоноша зчепився з кур'єром. З-за принципу, здавалось, вони вже готові були повидирати один одному очі.

— Слухайте, — перебив листоношу невтральний кур'єр. — онде-о, навпроти домок. Занесіть та й годі. Там живе Бачинський.

Мало не на кінці кур'єрового пальця листоноша побачив рудуваті двері. Це була така непередбачено близька перспектива, що листоноша поступився принципом.

Він два рази мстиво натиснув кнопку.

Вибігла пишна, красива жінка. В очах їй світилася радість безжурного життя, свіже обличчя заливав рум'янець. Але, розірвавши телеграму, вона сполотніла, руки важко впали, немов ті слова, що вони держали, були камінні.

„Люблю. Цілую. Жду", — тільки всього там відбив „Бодо", як запримітив листоноша, коли заклеював телеграму.

Листоноша грюкнув дверима перед затуманілими очима жінки.

Жінка ще кілька хвилин простояла скам'яніло, притулившись гарячою щокою до холодної стіни. Бувають хвилини, коли єдиними близькими друзями стають стіни. В даному разі Ганні Бачинській вони повернули сили—вона твердими кроками увійшла до їдальні.

— Хто там дзвонив? — запитав її чоловік, обсмоктуючи курячу лапку.

— Молочниця. Я не мала дрібних уранці розплатитися з нею... Тобі може ще підливи, Ніку?

Нік соковито обцілoвував курячу лапку, а очима пожадливо вдивлявся в їстивну рідину.

Рука Ганні дрижала, але вона щедро наповнила чоловікову тарілку.

— Дякую, Ганю!

І вперше Ганна відчула фалш у його інтонації. Він був плотоядно-хитрий пес, що вміло лащиться до того, хто повинен його нагодувати.

Обід проходив, як звичайно. Як звичайно, Таля тіпала за столом одночасово язиком і ногами, тільки сьогодні Ганна їй не зауважувала цього.

— Подумай тільки. Всі дівчата закохані в цього Шуру Плінтуса. Сьогодні вчителька так і запитала: „Ви будете дивитися на таблицю, чи на Плінтуса?" Він почервонів, почервонів. І такий, просто золотко!

— Кепсько вас виховують, Талочко, — зауважив батько, — ваші вчителі більше розповідають вам про кохання, ніж про науку.

— Зовсім ні, зовсім ні!

— Я гадаю, що краще називати речі їх іменами, аніж маскуватись різними патетичними фразами,—озвалась глухим голосом Ганна.

Нік здивовано глянув у її бік:

— З якого це часу в тебе такі погляди?

— Ах, облиш! Можна за хвилину загубити всі твої ілюзії,—так краще не мати їх зовсім.

— Чи не розболілись часом тобі зуби, що раптом загубила всі ілюзії?

Ганна посміхнулась:

— А ти все ж далекозорий. У мене голова розболілась. Знову мігрень.

По обіді Нік сів у качалку перечитувати газети, а Таля його розважала грою на піяніні.

Лише за стіною вдарили перші акорди мелодії, Ганна впала лицем у подушку й, як далека буря, глухо застогнала.

Нік зрадив!

Зараз Ганна боляче відчувала кожний штамп його поцілунку, кожну влесливу фразу. Силкувалась відшукати той початок, але тепер, здавалось, що Нік завжди був однаково фалшивий. Він давно вже кохає ту, далеку, може безліч їх кохав, а вона була так непростимо наївна й довірлива.

Хотілося стати перед ним і плюнути в лице: „мерзотник"! Але ж там Таля, Таля, що безжурно бавиться, що любить свого тата, як любила його й вона.

Навіки втратила свого куміра, свого Ніка, з крицевою волею, металево-ясною душею. Розпука щавила груди Ганні. Але бризнули з очей сльози, і серце поволі почало звільнятись від тиску.

Власне, чим Нік міг бути кращий від інших? Він— людина. Цього завжди слід було сподіватись. Вона сама винна. А в тім... хто знає, як ще поставиться до цієї жінки Нік. Мало є повій на світі, що їм захочеться телеграфувати. Можливо це дрібниця, на яку

Нік сам не зверне увагу. Краще було цього не знати, вона не повинна цього знати, забути.

Нік сидів у качалці імпозантний, з твердим лицем мусянжового сплаву. Він стежив за Талиними руками очима вдоволеного батька.

Таля грала „Полювання на лева“. О, вона любила цю річ, як і взагалі любила сильні моменти. „Я впіймаю колись лева“ — нахвалялась вона з властивою їй одвертістю. В ній грала батьківська здорова кров.

Ганна наблизилась і поривчасто поцілувала Талю.

— Тобі голова вже не болить, Ганю?

— Так, Ніку, трохи перестала,— і знову слово „Нік“ вона сприймала ясним, як нікель.

Вранці Ганна увійшла до контори.

Там було чисто й порожньо. На столі реєстратора лежало кілька пакетів. Ганна поклала під пакети заклеєну телеграму й тихо вийшла.

Дорогою стріла кур'єра.

— Ви не бачили тут Коваля? Я його шукаю.—Це був другий кур'єр.

— А він же сьогодні відпускний.

— Ах он воно що!

Нік іще тільки вмивався. Ганна старанно заходилася коло сніданку. Яєшня з шинкою — улюблений Ніків сніданок, і Ганна по дорозі купила шинки.

Нік був вдячний і на прощання поцілував Ганну в губи, дихнувши запахом нікотину.

Коли Нік вийшов, Ганна була певна, що їй не слід думати про телеграму. Всю увагу звернула на обід. Вона обставить обід так, як було в день народження Талочки: білі нарциси в квітниках, бузок і рожеві півонії в китайській вазі. „Білий нарциз—це символ нашої Талочки“,—казав тоді Нік з блиском у очах,— „воно хороше, як білий цвіт“. Він тоді побожно цілував Ганну: „ти—мати“. Хіба ж можна не любити Ніка,

такого чулого й шляхетного? В йому здорова кров, здорова праця, залізні м'язи. Нік — метал. Крицева воля, срібний полиск душі.

Ганна докоряла зараз собі навіть за ті давні хвилини, коли нехтувала ним.

Вперше побачила його в інженерному клубі на вечірці. Він самовпевнено виступав, з виразом зневаги на лиці до околишнього світу.

— Хто він, цей Наполеон?

— Ха-ха! — розсміявся її компаньйон, — Наполеон? Хам! Так, так, запевняю вас. Вискочка з мужиків.

— Нахаба! Він ще сміє кирпу гнути? Вона його провчить.

Студент Загорський підійшов до Бачинського:

— Вас дама запрошує на вальс.

— Дякую! Я не танцюю.

— Ах, перепрошую! Я не знав, що ви з Чухонії.

— Забирайтесь к бісу!—проричав Бачинський.

Загорський став у позу, але Бачинський пройшов повз нього з таким виразом, немов би на місці супротивника була лише тінь.

Таке поводження Бачинського обурило Ганну.— Мерзота! Він смів так зневажливо поставитись до її запрошення? До неї, перед якою запобігає добрий десяток вертких джентльменів? Загорський—віхоть.

І вдруге, коли зустрілись на іменинах, Ганна сама підійшла:

— Сподіваюсь, що ви вже навчились танцювати?

— На́ жаль, не мав коли,—відповів просто Бачинський і глянув на Ганну прозорим поглядом чорних очей.

Ганна раптом втратила свій саркастичний тон. Того вечора вона не танцювала. Вона вибачила Бачинському образу, вибачила йому мужиче походження. Він прекрасний оповідач. Він уміє тепло зазирати в душу.

Пізніше Ганна дізналася, чому Бачинський так погордливо ставився до товариства. Він здобув пере-

вагу над ним невтомною працею і сильною волею. Він чабан з херсонських степів. Змалку стояв на могилі й стримів зором до моря, до заморських країв. І він їх побачив. З початку прислужник буфетника на торговельному судні, потім судомойник в американському ресторані, студент, і врешті—інженер.

Він бачив світи, бачив розкіш і злидні, бачив пиху й блюзнірство і майже не зустрічав людяности. Його знову потягло до степів, де прості звичаї й щирі слова. Але в степах Бачинський уже був екзотичною рослиною, а заводський „бомонд" поставився до нього упереджено. Бачинський був самітний серед цього ставу земноводних скрекотух. Кожна з них намагалась обдати його холодною слизиною, кожна з них з цікавістю малпи намагалась заглянути за завісу його самітности. Але тільки Ганні відкрив він її.

О, яка горда була Ганна з того, горда Ніком! В його самітності був великий світ майбутнього. Його лябораторія була повна моделів машин, повна проєктів. Він вірить, що гігантський кран піднесе чоловіка над його багном, дасть у руки міць і гордість. Машина переродить землю, машина очистить повітря, очистить людину, поширить обрії до найвищих здобутків, до найвищої моралі.

Біля Ніка Ганна вперше усвідомила своє існування пустоцвіта на баговинні.

Досі вона знічев'я вчилася співу в консерваторії.

Вона потяглась до Ніка, як до живодайного сонця. Він дав їй зміст. Вона увірувала в Ніка, вона слугувала йому, як кумірові.

О, Нік не такий як усі!

На обід Ганна декорувала стіл квітами, в кришталеву вазу наклала фруктів.

Таля, як звичайно, прибігла зі школи вихорем і здивувалась:

— Хіба у нас сьогодні чиїсь іменини?

Ганна посміхнулась.

— А хіба серед будня неможна зробити свята?

— Мені здається, що свято тільки тоді, коли його сподіваєшся.

— Бувають і несподівані свята. От побачиш, який буде батько втішений. Такий був стіл тоді, як святкували твоє народження. Ти ще не знаєш, як батько тебе любить!

— Я може вдесятеро більше його люблю. Мені здається, що ні в кого нема такого батька.

— Люби його, Талочко! Такий батько тільки в тебе.

Своїм сюрпризом Ганна захопила й Талю. Вони обидві любовно почали клопотатись біля стола, уявляли, як Нік буде зворушений несподіванкою, робили різні припущення.

Нік увійшов дуже занепокоєний. На велике розчарування обох жінок, він зовсім не помітив урочистої обстави.

— У тебе якась неприємність?—занепокоїлась у свою чергу Ганна.

— Прямо життя нема з такими директорами. Сьогодні до зубів гризся з Карповим... Ніби я тільки один у нього помічник. Знову їхати у відрядження. Чорт!..

Ганна скочила, як ужалена:

— До Харкова?

— Ну, звичайно,—обурено промовив Нік і зосередив свій погляд десь у просторі, з таким виразом, неначе він бачив перед собою напасника.

Ганна, вражена несподіваним відкриттям, дивилася закляклим поглядом у порожню білу тарілку. Кожного місяця відбувалися такі відрядження, але тепер вони випливали перед Ганною в новому світлі. Кожного разу після них Нік повертався зосереджений у собі, скупий на слова і навіть дражливий.

Яку хвилину всі троє сиділи над порожніми тарілками мовчки, пригнічені несподіваною звісткою. Навіть квіти в'яло никли додолу.

— А мама, як знала, що ти сьогодні виїжджаєш. Бачиш, квітів наставила,—озвалася несміливо Таля.— Це так, як у день мого народження.

— Он як! Це добре,—апатично промовив Нік.

Ганна раптом енерґійно підвелася з місця й почала подавати обід.

За обідом говорили дуже мало й так само мало їли. З вази тільки Таля взяла одне яблуко, надкусила й задумливо поклала на стіл.

— Ти пізніше, чи зараз поїдеш?

— Знаєш, це мені так неприємно, що я не хотів би ані зараз, ані пізніше їхати.

— Даремне! Ти завжди вертався такий оживлений. Це тебе розважить.

— Люба, ти все про мене. Я знаю, як це тобі неприємно, але...

— О, мною не турбуйся. Як маєш їхати, то лагодься. Не відкладай. Я зараз приготую тобі білизну.

За півгодини Нік уже вирушив з чемоданом за двері. Ганна крізь вікно стежила за ним до останнього моменту. Коли Нік зник з очей, вона відчула, як у грудях у неї похолонуло, а в голові прокидалися якісь незвичні й далекі думки.

Нік і таємне побачення. Ха-ха! Як ще цивілізація не видала закону про те, щоб депеш не доставляли поза написаною адресою? Так! За кілька днів повернеться з чужим вогнем ув очах, ледве доторкнеться її вуст, почне заглиблюватися в працю, тікатиме від її настирливої дружби й одночасово удаватиме закоханого, вдячного...

Тимчасом за спиною в Ганни Таля по-своєму розташовувала квітники. До неї прийшла подруга. Із столиків з квітами зробили альтанку і, вважаючи, що

таким чином ізолювалися від околишнього світу, почали інтимну розмову.

— Сьогодні підходить до мене Шура,—конспіративним тоном звірялась Таля,—і ну мене перекривляти: „лялька, лялька“... Ах, як схоплю я його за уші, одкрутила, одкрутила й утікла в клас. Він за мною. „А, злякалась!“ Тоді я його по лиці—раз, другий... В класі реґіт, а він почервонів, почервонів. Потім узяв Прищика під руку і: „Жінко, виведи свого мордобитного чоловіка“...

— Ти йому подобаєшся, Талю, це напевне.

— Не люблю таких самовпевнених. Ударив Татку в спину, аж та мало не заплакала, а він кривляка: „і хочеться образитись, і шкода образити Шуру, ага! ага...“

— А Наніна дурна. Посилала йому таємно квіти додому.

Ганну втішила Таля. Ця не дасть себе обдурити, Таля помститься за себе й за матір над тим зарозумілим кодлом. А вона, Ганна, як Татка, навіть не сміє образитись на Ніка. Вона його рабиня, вона любить, любить...

Ганна швидко зникла в спочивальні, щоб заховати сльози, що несподівано бризнули їй з очей.

Але чи ж могла вона знайти спокій тут, на ліжку розпусти й обману? Нік підло затуманював її очі, щоб зробити з неї культурну куховарку й пристойну самицю. Ще б пак!.. Майже до самого замужжя вона гадала, що діти виходять з лялечки, як метелики. Нік мав рацію радіти з її наївности й незіпсованости. Він обертав її навколо пальця, як нитку. В дійсності на світ треба дивитись зовсім не тими очима, що дав їй Нік, бо й сам він дивиться іншими очима. Він носить маґічне слово „мораль“, щоб забезпечити за собою вигідніше становище власника. К чорту всяку мораль! Бери життя таким, яким воно дається. Будь про око вірною й чесною, а поза тим... О, Нік тепер

мусив би її поважати! Він ще не знає, що у неї крім таланту бути вірною криється ще більший талант— чесно зраджувати. Ганна тепер не відстане від віку. Вона від сьогодні так закрутиться в коловороті втіхи, що тільки бризки полетять каскадами.

І раптом болісно відчула: каскадами липкого бруду й смороду хвороб.

Серце щавило прошпилюючим морозом, але десь у глибині ворухнулась капля гарячої крови і вмить прокинулась палюча туга за світом інтимного споріднення, за світом любови...

Хто смів полонити її Ніка? Яка повійниця сміла забруднити її хорошого, чистого Ніка? Хто оплутав його тенетами розпусти? Ганна мусить вирвати його, задушити негідну. Вона мусить, мусить мати його, як повітря.

За хвилину Ганна метушилася по кімнатах, охоплена пекучим почуттям помсти. Вона відшукала свій саквояж, забрала решту грошей, перекидала одіж...

— Що з тобою, мамо? Ти маєш кудись їхати?— злякано питала Таля.

— Я маю дещо сказати батькові. Я зовсім була забула. Попросиш технікову жінку, щоб переночувала з тобою. Я позавтра вернуся.

— Що ж сталося? А ти телеграфуй...

Але Ганна не відповідала, а Таля більше не настоювала. Вона вперше відчула, що поміж батьками повстав якийсь ворожий привид. Талі раптом стало прикро слухати розповідь подруги про Шуру. Вона, непосидяща, безжурна Таля, вперше принишкла, замислилась. Назрівала якась далека, нерозгадана тривога, як перший хроматичний разок. Таля відчула, що батьки, яких вона вважала за споріднених з самого малечку, насправді—чужі одне одному. Вона випадковий утвір. І крижаним холодом обдало ще неакліматизовану памолодь дитячої душі.

II

Молода столиця горіла вечірніми вогнями. Люди, екіпажі й авта снували в повені фантастичного фльору. Видовище здавалось якоюсь феєрією, що її супроводила модерна какофонічна музика.

Ганна йшла між рухливих силуетів непевна себе. Можливо, це лише сон: і депеша, і її подоріж, і навіть те, що в неї в руці є довідка адресового бюра про місце перебування Ніка. Ось-ось може трапитися, що незручний рух розбудить її і Ганна розкриє порожню долоню. Вона буде поруч з Ніком у своєму затишному провінційному місті.

Але швайцар готелю досить реальним тоном заявив:

— Тут то тут інженер Бачинський, тільки він зараз занятий. Казав нікого не пропускати.

Ганна завагалась. Хіба не могло бути, що Нік справді делеґований? У нього серйозні справи, у нього жодного дня відпочинку, а вона від неробства вигадує якісь історії

Ганна почувала, як вона вся зашарілась від сорому перед Ніком за свій легковажний вчинок, але зараз же отямилась. Він простить. Вона зараз йому розповість все-все, до найменшої дрібниці. О, як він буде сміятися з неї! Нехай. Вона сміятиметься разом з ним.

— Будь ласка, пропустіть. Я його дружина,—промовила рішуче Ганна по хвилині вагання.

Старий дідусь посміхнувся мудрістю жерця:

— Знаємо. Всі ви дружини. Біжи, голубко, сьогодні погуляй. Зайдеш колись іншим разом.

Ганна спалахнула гнівом і затріщала, як суха трава.

— За кого ви мене вважаєте? Я прошу бути трошки обережнішим у виразах. Ось мої документи й будь ласка без жодних натяків.

Ганна стукнула ридикюлем по столику, звідки випало кілька паперців.

Старому очі розпливлися ніяковістю:

— Вибачте! Хіба ж я міг знати, хто ви? Ось тут на третьому поверсі. Сорок шоста.

Ганна на крилах свого пальта швидко підіймалася вгору. За хвилину була біля дверей. Приклала вухо.

Десь чувся приглушений жіночий сміх.

Як ужалена, Ганна з болем вдарила два рази кулаком у двері.

Тихо.

Ганна нетерпляче застукала двома кулаками.

— Хто там? Я сплю,—почувся з глибини роздратований Ніків голос.

Ганна зраділа. Вона жартівливо почала тарабанити пальцями.

— Ідіот!—мурчав стиха Нік.

Зашаруділи кроки:

— Хто?

Ганна тарабанила.

Враз прочинилися двері, визирнула Нікова голова й злякано подалася назад.

— Ганно?! Одну хвилину...

Але Ганна, відчувши в його голосі тривогу, без тями ринулась вперед.

На хвилину її приголомшило світло кришталевої люстри. Ганна зупинилась серед кімнати й дико озиралася, ніби сомнамбула.

На ліжку, розвіявши довгі чорні коси, лежала молода жінка. Вона не ворухнулася під поглядом Ганни, тільки губи їй склались у зневажливу гримасу та очі зловтішно блищали.

Ганна майже спокійно, з інтересом оглядала суперницю з ніг до голови. Але щораз брови їй насувались на очі; простягши твердо руку до дверей, вона прошипіла крізь стиснуті зуби:

— Шлюхо, геть зараз звідціль!

І враз, ніби ракета, що діждалася підпалу, жінка розсипалась тріскучим сміхом. Вона ковзала по ліжку від сміху, билась головою об подушку, пацала ногами; від сміху здригався їй живіт, підскакували груди...

Ганна осатаніло глянула на Ніка.

Він стояв увесь у білому з іронічною посмішкою на зблідлих устах. Враз жінка опинилась біля нього й, оповивши шию, почала скажено цілувати, кусати щоки...

— Він мій!.. Мій!... Бачиш! Бач!..

Вона демонструвала своє вміння.

Ганна благаючи звернула очі до Ніка, але з жахом побачила, що він ледве пручався.

Він був безвільний, як дитя.

Ганна стала поміж супротивницею й Ніком, силкуючись вирвати його з чужих обіймів.

— Не треба, Ганно, не треба,—тихо, ніби про себе говорив Нік.

Але Ганна відчула, як їй спаралiжувало руки. В цей момент супротивниця з розмаху штурхнула її в груди і Ганна, поточившись, опинилась за дверима. Двері рішуче закрились перед її лицем.

Ганна відчула, як кам'яна завіса назавжди відмежувала її від Ніка.

Нік і шлюха. Нік! Нік! Нік!—кричав розпачем кожний нерв, кожний звук вулиці. Ганна тікала від себе безоглядно, безтямно, а всюди за нею летіли вихорем думки, бігли примари.

Моментами Ганні здавалось, що вона провалюється в якусь безодню, і тому такий крик у вухах; моментами здавалось, що в грудях у неї якийсь дикий звір, що несамовито б'ється об клітку, кричить... І від того крику, від болю, Ганна втрачала свідомість. То знову хотілося вірити, що це лише кошмарний сон. Все сталось якось раптово й нелогічно.

Вона стишилась лише тоді, коли опинилась у глухій вулиці, де не було ні грюку, ні людей. Ганна боязко озиралась.

До неї наближалася тінь чоловіка:

— Мадмазель! А, мадмазель, підемо?

І в той момент, як почула голос, вже з холодною жорстокістю міркувала:

Пірнути в бруд, зламати нікому непотрібну вірність, сконцентрувати всі хвороби і сконати на дні:...

Але вона мовчки пройшла повз чоловіка.

Відійшовши кілька кварталів, знову зупинилась. Почувала, що заблудила. Озиралась на всі боки, і вже сама собі здавалась жінкою з вулиці, що вичікує клієнта. Ніби злякалась сама себе й швидко пішла навмання. Вийде ж вона нарешті на якусь знайому вулицю?

— Мадам, позвольте вас провести,— задріботів поруч з Ганною нічний джентельмен,—вже пізно і вас можуть пограбувати.

— Дякую! Ви запізнилися з своїм послугами. Мене вже пограбували...

— Серйозно? Е, ви жартуєте!... Так чого ж вам тепер поспішати?

— І то правда. Поспішати мені нікуди,—раптом зменшила ходу Ганна й рішуче заглянула у вічі джентельменові. Це була літня людина. Можливо, другий Нік, тільки його дурна Ганна нічого не знала про те.

— О, тим краще, — патетично промовив джентельмен.

„Патетичний тон хіба ще може бути придатний тільки для розмови з проститутками“—з гіркою іронією подумала Ганна. А вголос запитала:

— Чим саме гарно?

— Тим, що я зможу з вами погуляти. Мені так само нікуди поспішати.

— Цебто відходити від певної мети?

— А хоч би й так! Сподіваюсь, що вона в нас спільна.

— Ще б пак! Ви ж заплатите, гадаю?!

— Якщо ви не винагородите мене красотами Венери?

Джентельмен взяв попід руку Ганну й допитливо глянув у вічі, нахилившись до лиця.

Ганна мимоволі здригнулась. Вона уявила себе у владі цього павіяна, уявила бруд його пожадливости й як гострий докір згадала про Талю.

Тамуючи хвилювання, одвернулася:

— Ідіть краще від мене, я хвора.

Джентельмен смикнув руку, як від вогню. Він ще пройшов кілька кроків мовчки, потім простяг папірця й зворушено промовив:

— Візьміть, це за щирість.

Ганна безмовно пройшла повз руку з папірцем і лише опинилася за рогом у пітьмі, припала до муру й розпачливо заридала.

Почувала, що вона така вбога, як бездомна жебрачка, як скривджена повія. Вона обікрадена до дна душі.

Місто зловтішно моргало вогнями. Десь гукнув паротяг.

Ганна прийшла до свідомости.

Вголос зідхнула.

Поблизу кашлянув нічний сторож і почав наближатись до Ганни.

— Скажіть, будь ласка, як мені пройти до вокзалу?—вже твердим голосом запитала вона.

III

Була дванадцята година ночі. Таля спала. Ганна сиділа біля ліжка. Важкі думки схилили її, зібгали в зморшки чоло. За цілий день тільки зараз Ганна дала цілковиту волю думкам, заховавшись від допитливих Талиних очей. Хіба повинна вона знати, який у неї батько? А в тім... Таля дізнається. Ганна не була певна, що Нік повернеться. Він міг повернутися денним поїздом, він міг уже бути об одинадцятій, але його нема. Він уже ніколи не повернеться до неї, ніколи не повернеться до Талі.

Бідна Таля! Вона була досі така безжурна... А той... і сьогодні певно в чаді алкоголю, в обіймах повії...

„Він мій, мій, мій“... знову почула Ганна голос повії й від болю скочила з місця.

Вона підійшла до люстра.

Бліде в зморшках обличчя, вицвілі очі... А в тієї запал.

Він ніколи, ніколи не повернеться!

Раптом дзвінок.

Ганна миттю побігла відчиняти.

— Свої!—хрипко промовив за дверима Нік.

Ганна відчинила й, не глянувши на Ніка, повернулась назад до Талі. Нахилилась над ліжком і застигла нерухомо, як надгробна кам'яна постать. Вона не могла ні тішитись з того, що приїхав Нік, ні ридати. Серце їй охололо й стало важке, як застиглий сплав.

Довго чулось шарудіння за стіною, потім стихло. Спить.

Але несподівано прочинились двері.

Нік стояв біля порога, як жебрак, принижений, змучений.

— Прости, як можеш...

Ганна дивилась закляклим поглядом кудись у простір. На її обличчі не помітно було жодного руху. Воно було таке бліде, що видавалося справді мармуровим. Але ось над чолом їй пройшла тінь, вуста болюче склепила, пальці конвульсивно схопились за розріз сукні, ніби це було пругке кільце, що давило їй груди. Вона задихалась... Враз з грудей їй вирвався болісний стогін і сукня звисла клаптями, звільнивши від тиску груди.

Нік стояв нерухомо, як засуджений на кару.

Ганна беззвучно плакала, нахилившись над головою Талі. Сльоза лоскотно скотилась по обличчі й впала Талі на щоку. Таля ворухнулась, відкрила очі.

— Мамо, ти плачеш?

Ганна поцілувала Талю в лоб і болісно посміхнулась.

— Ні, Талочко, я не плачу... Я рада, що тато повернувся...

— Тато? Де він?—Таля, зрадівши, стрибнула білою кізкою з ліжка, підбігла до Ніка й почала його цілувати.

Нік похмуро відхилив:

— Спи, спи, Талочко!

Таля зніяковіла. Вона ніколи не бачила батька таким похмурим. Покірливо лягла.

Ганна, поцілувавши ще раз надобраніч Талю, вийшла разом з Ніком.

Таля допитливо дивилася їй услід. Щось ділося за завісою. З тривогою в грудях силкувалася відхилити край цієї завіси. Вона приклала вухо до стіни.

— Вечерять будеш?

— Дякую... Не хочу.

Більше нічого Таля не почула.

І другого дня було звичайно. Як звичайно, батько ходив на працю, а мати готувала обід. Але все ж у повітрі почувався гніт. За цілий день майже ніхто не посміхнувся. По обіді Таля спробувала була заграти, але відчула, що музика всім чужа й зайва.

Увечері батько почав жартувати з Талею. Хоч дотепи його нікого не смішили, проте Таля зробила висновок, що становище не таке вже страшне. Вона насмілилась зауважити:

— Ви з мамою сьогодні, мабуть, проковтнули по мусі й того вас цілий день нудить?

Нік посміхнувся:

— Ми проковтнули пілюлю гіркішу за хіну й як що нам від неї не зашкодить—це буде наше щастя.

В цьому дотепі Ганна відчула щире каяття Ніка і зараз уперше за цілий день у неї прокинулось тепле почуття до Ніка.

— Тобі вже пора спати,—звернулась вона до Талі.
Таля інтуїтивно відчула згоду між батьками й радо погодилася залишити їх на самоті.

Сьогодні Нік поцілував Талю щиро й тепло.

У Талі розвіялась тривога. Вона скоро заснула.

Тоді Ганна сіла на канапу біля Ніка.

— Скажи правду, вона в тебе тільки перша?

— Перша,—відповів зосереджено Нік і зразу ж обволік своє обличчя завісою диму з цигарки.

— Як це трапилось?

Нік ще кілька разів затягнувся мовчки цигаркою й почав несміливо оповідати.

Він казав правду. До Ганни він не знав жінок і не цікавився ними. Може тому, що в нього було багато клопоту й перешкод, щоб завоювати собі певне становище в житті. Для Ганни він зберіг усю свою силу й усю любов...

— Було це взимку... Пам'ятаєш, як я їздив з Вольським на з'їзд? Так...—Нік знову затягся цигаркою, ніби хотів відсунути на кілька секунд дражливий момент... обдумував.

— Так... Щовечора у мене за стіною Вольський зчиняв оргії з жінками... Мене це дратувало. Я сварився з ним, а він сміявся з мене. Одного вечора я мало не посварився серйозно. Я саме готувався до доповіді, коли це входить він і вводить з собою жінку. Я обурився. „Якщо ви не хочете, щоб ми з вами посварились назавжди—вийдіть зараз же з кімнати". Він вийшов, але жінку залишив. Я вислав її вслід за Вольським. Після цього він кпив з мене в товаристві при кожній нагоді.

— Перед від'їздом нас запросив один з харківських інженерів на журфікс. Тут Вольський розреклямував мене як відомого жінофоба. Дами підхопили цю новину, щоб пересвідчитись на собі. Я, звичайно, сміявся й зовсім не думав цуратися їх товариства. Була

там з поміж них одна, досить молода й красива. Це та, що ти знаєш... Ванда. Вона була тоді така весела й приваблива, що всі, здається, хто був там—закохалися в неї. Але вона чомусь давала перевагу мені. За вечір ми з нею досить сприятелювалися...

— Ну-ну,—приспішувала Ганна Ніка тоном об'єктивної цікавости.

Нік знову затягнувся цигаркою.

— До того вечора я не думав, що може знайтися друга жінка, крім тебе, з якою я міг би бути одвертий... А тоді я з нею багато розмовляв. Мене підкуплювала її безпосередність... А може це було під впливом вина... Пам'ятаю—був такий момент. Дивиться на мене так іскристо наївно: „А мені хочеться вас поцілувати"... Що я міг мати проти такого наївного поцілунку? Вона впилась мені в уста так соковито, так збурила мене, що я неначе вдруге відчув юність... Всю дорогу я не міг забути того поцілунку. Привітавшись з тобою, я відчув, які виснажені наші поцілунки. Чогось бракувало живого в наших відносинах. Я вже думав: моногамія—хороший ідеал майбутнього... Коли чоловік і жінка до кінця молодо насичені життям, спільними інтересами. Але що це важить у наш час, коли жінка обертається у вузькому колі хатніх обов'язків, а ти в казенній буденщині? Такий стан є лише штамп, мертва догма. Для кожної доби є властиве їй життя. Бери від своєї доби все, що можеш узяти, бо до завтрішнього ідеалу ти не доживеш. Так я думав. І вже коли я їхав до Харкова, я обов'язково повинен був бачити Ванду. Вона закохалася в мене. Мені приємно було бачити її пристрасну, ревниву. Я мучився розлукою з нею. Ти тоді нічого не знала. Була спокійна й певна мене. Я думав, що так краще для тебе. Хотів оберегти твій спокій задля Талі. Вона ж мала жити в нових умовах, в новій добі. Я таївся...

— І ти міг спокійно мене обманювати?—так само з об'єктивною цікавістю запитала Ганна.

— Я бував спокійний, коли добре тебе обманював, і мучився, коли давав привід до підозрінь. Я вважав, що твій спокій залежатиме від моєї таємниці... Хоч гі. Іноді мене мучила твоя наївна довірливість. Останнього часу я сам утворював собі відрядження, а ти так само клопітливо мене виряджала... Передостаннього разу ти багато турбувалась про моє здоров'я. Мене кольнуло сумління. „Не знаєш ти, голубко, від чого я марнію“. Я не міг уже бути спокійний біля Ванди. Я знав, що це початок кінця з Вандою й що скоріше він прийде—то краще. Вона це добре відчувала. „На цей раз ти приїдеш?“—запитала. „Не знаю,“—відповів я, хоч досі, коли я хотів, я завжди добивався відрядження на наші термінові звіти. Вона затаїла образу. Ми майже холодно розсталися. Я постановив собі, що не скоро поїду. Вона це урахувала і якраз у день відрядження надіслала мені телеграму.

— Знаю...

— Ти знаєш?—вражено відхилився Нік.

— Та байдуже... Кажи далі.

Мене вже обурила ця її дипломатія. Я категорично постановив не їхати. І тут як на те Карпов присікався: „їдь“. Я сварився, доводив, а кінець-кінцем, як знаєш...

— Так, тепер я все знаю.

— Ганно! Я ладен був провалитись крізь землю. Тільки тоді я усвідомив підлість свого вчинку перед тобою. А ти хотіла вирвати!.. Для мене вже не було вороття. Але тільки ти вийшла, я відштовхнув Ванду від себе. Вона плакала, але мені було байдуже. Я думав про тебе. Я не міг відмовитись від тебе й разом з тим не смів наблизитись.

— Невже ти думаєш, що спільне, що нас єднає—це тільки Таля?

— Зараз цього я не думаю. Я знаю, як ти вболіваєш моїми інтересами. Може, щоб не було тебе, я ніколи не зробив би того, що зміг досі зробити. Останнього

часу я зовсім не міг працювати. Тепер я почуваю, що знову стаю собою. Ти простиш, люба?

Нік у захопленні й разом з тим винувато, як хлопчик, став перед Ганною навколішки. Вона лагідно поклала руку йому на голову. Він жадібно припав вустами до другої її руки.

Ганна дивилась у простір. Якась скорбота таємниче стигла їй на вустах.

IV

Нік почав інтенсивно працювати. Він повертався з заводу, нашвидку обідав і зачинявся в лябораторії на цілий вечір. Він мало говорив Ганні про свою працю, а вона й собі його не розпитувала. Останнього часу між ними утворились стосунки взаємного невтручання. Одне на одного дивилися, як на хворого. Одне одного боялись вразити дотиком до його внутрішнього „я“. Спогад про минулий інцидент обходили якнайдальшими стежками. А зовні це була найлагідніша дружба.

Одного вечора Нік вийшов до Ганни з лябораторії з блиском втіхи в очах:

— Сьогодні я тобі можу похвалитися своєю працею. Хочеш побачити?

Обличчя Ганни вкрилось теплою краскою. Вона відклала шитво і стриманим кроком переступила поріг лябораторії, слідом за Ніком. Очі їй розширились захопленням.

Знову зі стін до неї привітались добре знайомі проєкти, рисунки, зі столів блиском нікелю й міді всміхались моделі. На варстатах лежали окремі частини машин, майстрове приладдя, куснi різносортової криці, міді, заліза, алюмінію, шматки проводів.

Нік відсунув на бік кілька інструментів і гордо вказав на залізну гору, що нерухомо стала своєю основою на новий дерев'яний поміст.

— Ось такий має вигляд мій генератор!

Ганна в німому захопленні наблизилась до машини. Її очі були зачаровані мідною павутиною статору. В його тисячних зворотах зір Ганні розгублювався, як думка дослідника в історії віків... В кожному з них вона почувала лише владну Нікову мудрість.

Нік підійшов до мотора, простяг руку до пускового реостату і ту ж мить, як з наказу чарівника, ворухнувся ротор, задвигтів поміст, залізна гора важко засопла, заревла... Здавалось, в залізний панцир Нік замкнув усі сили дикої стихії і от, тільки прийшов, вони прокинулись, потворно заревли на безліч голосів, погрожуючи розірвати панцир. В ляборторії стався до того нестерпний гул, що Ганна, захищаючи однією рукою вуха, другу простягла благально до Ніка.

Нік підняв руку й грізні потвори з незадоволеним завиванням покірливо вмовкли.

Ганна побожно дивилася на Ніка. Він був той Прометей, що мав дати нову іскру людству. Його генератор це була лише частка великого задуму. Він його здійснить безперечно. Ганна була певна в Ніковій силі.

Нік же скромно оповідав про свою працю, показував деталі, ділився своїми потайними думками.

— О, тепер праця піде у мене. Головне...

І в той момент, як Ганна сподівалась, що після павзи він буде говорити про генератора, він посміхнувся до неї з лукавістю хлопчика:

—... я маю рівновагу!..

Ганна екзальтовно кинулась Нікові на шию. Не тільки рівновагу, вона згодна віддати всю себе на слугування йому.

В цей час почувся стук у двері.

— Миколо Матвієвичу, до вас мо на?

Нік похапцем почав накривати машину. На обличчя йому набігла тінь. Проте, вернувшись до дверей, він привітно промовив:

— Будь ласка, Андрію Григоровичу. Прошу!..

Увійшов Вольський. Це був, проти Ніка, маленький, пухкий, але верткий чоловічок. В йому все зразу завертілося. Очі, руки, мова...

— А-а! Ганно Павлівно... Моє поважання. Як ся маєте? Нічого. Слава богу. Цвітете, цвітете... Бачу. Дуже радий, дуже радий за вас!..

Вольський кілька разів припав до Ганниної руки.

Ганна з призирливим виразом на лиці відійшла кілька кроків. Вона ще постояла з хвилину і вже зовсім роздратована вийшла з ляборторії.

Чого йому треба? Що може бути спільного в Ніка й цього ловеласа? Він певне знову прийшов спокушувати його.

Ганна почувала, що ненавидить Вольського й одночасово боїться його. Поява його в таку хвилину була якимось лихим фатумом.

Ганна з тривогою в грудях почала прислухатись до дверей ляборторії.

Мова зайшла про Нікову працю.

Голоси заглухли. Можливо, вони розглядали деталі машини. Ганна почувала, як у неї прокидаються ревнощі до Вольського, але, затамувавши біль, вона відійшла від дверей і почала готувати чай.

Згодом вона почула крізь відчинені двері ляборторії Ніків голос:

— Це добре, що ви зайшли. Я хотів попрохати вас, звичайно, як матимете час, дещо допомогти мені в нашій заводській ляборторії...

Ганну прикро вразило, що стосунки Ніка з Вольським набирають такого характеру, але зараз же взяла себе в руки: це для справи.

Вольський люб'язно розсипався:

— Будь ла ка, будь ласка. Я весь до ваших послуг. Коли завгодно... До побачення, Ганно Павлівно.

— Як? Ви вже йдете?—щиро здивувалась Ганна,— може чаю з нами?

— Дякую, дякую, дякую!.. Поспішаю... Справ—о!

Вольський вийшов за двері й в кімнаті настала цілюща тиша.

Ганна привітала Ніка теплою посмішкою, але він, не глянувши на неї, сів до чаю, похмурий, дражливий.

— Дійсно літає, як вихор. І чого він приходив?— більше зі співчуття, аніж з цікавости запитала Ганна.

Нік промовчав. Раптом він роздратовано штурхнув від себе шклянку і чай патьоками побіг по столі.

Ганна здивовано глянула.

Нік підвівся й обурений пройшов у лябораторію.

Хоч як силкувалася Ганна розгадати, чого обурився Нік, вона не могла зупинитись ні на одному з своїх припущень. Одне заперечувало друге.

Другого дня, коли Ганна сподівалась викликати Ніка на розмову, він ніби вмисне, передчуваючи цей її намір, пішов на заводську електричну станцію переводити свої експерименти. Звичайно, праця винахідника куди важливіша за жіночу цікавість. Ганна цілком виправдовувала Ніка, але поза цим у ній прокидалось ледве чутне скимління...

Нік почав виходити щовечора і Ганна так само залишалася самотня зі своєю нерозгаданою тривогою. Вона не насмілювалась говорити про неї, бо Нік щораз уникав інтимної розмови; його видимо гнітила присутність Ганни, а що найможливіше, його гнітив той внутрішній конфлікт, що з ним мусив ховатись від неї. Щораз вони все більше чужались одне одного і Ганна почувала, що той поріг, через який вони не мали мужности переступити з початку, тепер виростає в загрозливу стіну. Ганна вирішила урятувати становище за всяку ціну. Якось по обіді вона промовила до Ніка:

— Мені здається, що останній час на тебе погано впливає співробітництво з Вольським...

— Облиш! За працею ніколи роздумувати погано чи добре,—роздратовано відповів Нік.

Ту ж мить Ганну покинула її відважність. Вона, як той равлик, ображено заховалася в свою мушлю.

З цього часу замкненість подружжя ніби леґалізувалась. Вони тепер уникали одне одного з неприхованою боязкістю. Ганна роздумувала над тим, яких форм набере їхнє співжиття надалі. Нік буде приходити мовчазний на обід і знову зникатиме на завод, а вона мусить куховарити, щоб за це почути кілька раз на день „дякую". Можливо, що це нормальні стосунки подружжя, що зістарілося, але Ганна почувала себе ще досить молодою, щоб погодитися з таким станом.

А проте... як підійти до Ніка? Як розбудити його? Він чужий, він не хоче, щоб вона наблизилась до нього.

Іноді Ганна почувала себе такою ображеною, що їй навіть спадало на думку розійтися.

А Таля? Вона зовсім нічого не підозріває. Для неї досить того, щоб батьки за обідом спільно робили їй зауваження, щоб почувати згоду між ними. Таля безжурно живе своїм життям. О, Таля не Ганна, у неї є свій характер!

Недавно обіцяв зайти її шкільний товариш—Шура. До приходу тільки й мови було, що про Шуру. З усього Ганна бачила, що Таля закохана в Шуру, як і всі інші товаришки, але тільки Шура переступив поріг, як обличчя Талі з захопленого перетворилось у холодно-байдуже:

— А-а. Це ти, Шуро! Ну, як твоя альґебра?... А німецька?...

Це був стрункий, кремезний хлопець, на цілу голову вищий від Талі, але при ній він був такий розгублений, що Ганна в душі шкодувала його, осуджуючи жорстоку поведінку Талі.

Всі дні єдиною втіхою і гордістю для Ганни була Таля. Іноді Ганні хотілося поговорити про неї з Ніком. Щовечора вона прислухалась до дверей у надії побачити його, але кожного разу він повертався після дванадцятої стомлений, нервовий, і швидко лягав спати.

Але несподівано одного вечора Ганна раніш ніж завжди почула дзвінок. Вона радісно кинулась відчиняти і раптом... Вольський.

— Як?—здивувався Вольський і собі,—Миколи Матвієвича нема ще?

— А хіба ж він не в лябораторії у вас?

— Заходив—нема. Значить, він скоро прийде. Дозвольте зачекати.

— Будь ласка. Але ж дивно. Я думала, що він там...

— Що там дивного? Що чоловік не сидить на одному місці? Так личить живій людині. Життя—perpetuum mobile. Ні моменту спокою. Умремо—будемо спочивати. Поки живі—прислухаймось до пульсу життя... А у вас уже самої, мабуть, перестав битись?

— Ще б'ється, але ж напевне не так швидко, як у вас,—посміхнулася Ганна.

— Ану, дозвольте,—охоче вхопився за руку Вольський,—треба підсилити, треба!..

— Я задоволена й з такого темпу.

— Що ви? Їй-богу мені боляче за вас. В якому віці ви живете?

— Гадаю, що в двадцятому.

— На мою думку—в дев'ятнадцятому.

— За якими ж це ознаками?

— А хоч би вже за тим, що ви й днюєте, і ночуєте у себе в кімнаті. Весна ж, весна! Невже ви не почуваєте?

— Старе,—апатично промовила Ганна, визволяючи руку.

Вольський, затримавши руку, приклався вустами з патетичною урочистістю.

Ганна сердито одірвала руку:

— Не робіть дурниць!

— Ганно Павлівно, ви безмірно жорстока людина. Скажіть, що є доганного в дотикові до руки? Я певний, що хоч би як вам подобався мужчина, ви не дозволили б йому себе обійняти й через те тільки, що у вас сидить цвіль вірности. Кому й чому? Старе, Ганно Павлівно, старе, як вірність вашої померлої бабуні. Можу вам поклястися, що той, для кого ви зберігаєте вашу вірність, в оцю хвилину сидить в обіймах якоїнебудь красуні...

Ганні не ворухнувся на обличчі жодний м'яз.

Вольський підступив сміливіше:

— Так для чого марнувати вік свій? Щастя, як метеор...

За цими словами Вольський злегка обійняв Ганну нахилившись до обличчя, але ж в ту мить Ганна ляснула його по щоці й сама відкинулась, злякавшись свого вчинку.

Вольський відступив.

— Так, так... Мерсі.

Ганна вже задихалася від люті:

— Якщо ви приходите до чужого дому, щоб зневажати людей, то краще не переступайте порога.

— Ваш покірний слуга,—і, низько вклонившись, Вольський зник.

Ганна зразу якось охляла. Слова Вольського про зраду Ніка впали на неї, неначе тяжкий вантаж, що довго вже висів над нею, загрожуючи зірватися з ланцюгів,—але хай би її роздробило, вона не заплямує чести Ніка. Вона витримала удар. А тепер...всі сили її покинули. Спустошена, зневажена, Ганна, задихаючись, крізь спазми питала себе: „Що це? Що Нік?“

Нік, як завжди, прийшов пізно, крадькома дійшов до свого ліжка й скоро заснув.

Але Ганна не могла заснути майже до самого ранку. Вранці ж була бліда, очі їй запали. Коли після сніданку Нік промовив своє звичайне „дякую“—Ганна раптом розридалась.

— Що з тобою, Ганнусю?

— Нічого, нічого,—крізь сльози намагалась запевнити вона,—просто нерви... я погано спала...

Вона навіть посміхнулася до Ніка.

— Тобі треба відпочити, Ганнусю. Я вже думав над цим. Ось у Талі скоро закінчується навчання, найму десь поблизу дачу—їдьте й відпочивайте.

— А піяніно перевезеш? – запитала Таля.

— Та доведеться, як тобі так хочеться.

— От добре, от добре, —кізкою стрибнула Таля й поривчасто обійняла батька.

Ганна глянула на Талю скорботно - заздрісним поглядом жебрака. Вона не сміла.

V

Опинившись у хащі лісової зелені, Ганна почувала себе так, немов би визволилась з якогось ув'язнення. Насправді ж вона лише позбавилась задушливої кімнати, позбавилась гамірливого двору заводу, пересудливих очей жінок заводських службовців, кіптяви димарів та безнастанних гудків.

Тут було зелено, молодо, привітно. Крізь віти до неї пестилось сонячне проміння, листя черкало жартівливо об її оголені руки, лоскотало ніздрі свіже повітря...

Таки є ще в світі спокій і краса.

У Ганни зростала надія. Вона відродиться, відмолодіє.

Довго блукала лісом, милуючись з найдикіших закутків. Врешті, коли ноги обважніли, вийшла на прогалину і впала горілиць на траву, розхриставши груди проти сонця. Воно замилувано лоскотало перса, переливалось цілющим нектаром.

Лежала без руху, без думок. Перед очима пливли на блакитному тлі білі хмаринки, десь стрекотали коники, співали пташки, шепотів казково ліс. Почувалось, що вона, земля, ліс і хмаринки—одне спільне вічнорухливої матерії. Хотілося розтанути в хаосі зелені, в тихому леті хмаринок, пісні пташок..

Десь у безвість летіли й зрада, і кохання, і ревнощі... Для чого все те?

Ганна відпочивала.

Власне, вже кілька днів, як вона на дачі, але сьогодні вперше вийшла в ліс, уперше побачила багатство природи. Улаштувавши помешкання, налагодивши справу з обідами, молоком тощо, Ганна вийшла вільна від обов'язків жінки, куховарки й навіть матері.

Таля першого ж дня найшла собі подруг і з ними зникала від ранку до вечора.

Сьогодні Ганна думала про Талю, як про свою подругу-однолітка. Коли ж на думку спаде Нік, вона схоплювалася з місця і знову безнастанно блукала лісом, поки не знаходила затишку.

Вже над вечір поверталася додому. Ще здалеку її запримітила Таля й радісно кинулась назустріч.

— Мамусю, яка ти гарна сьогодні!

Обидві міцно цілувались, пашіли сонцем і лісом.

За довгий час Ганна вперше сьогодні з апетитом вечеряла, слухаючи безперервні Талині оповідання про ліс, про млин, білі лілеї, різні пригоди... Ганна поділяла сьогодні Талині інтереси й, лише вмовкла Таля, сама почала ділитись враженнями.

О, вони добре відпочинуть це літо!

Вранці, коли ще Таля спала, Ганна боса побрела по росі на схід сонця.

День прокидався молодим, повнокровним.

Як сон над річкою, поволі розвіювався туман.

Вода теплою ласкою обмивала ноги. Ганна роздяглась, довго стояла під лоскотом свіжого ранку, вся в цілунках ледве чутних дотиків проміння.

У неї ще дуже й красиве тіло, тільки в грудях надлам, скимління. Ні, ні... Вона ще вилікується, вона ні-защо не повернеться до того попереднього виснаженого очамріння... Вона рада, що тепер дише свіжим повітрям. З кожним віддихом неначе вливались їй у груди цілющі сили. Вона змужніє. Щось мусить трапитись

рішуче, що назавжди змінить становище, хоч, вона сама ще того не знала, навіть боялася думати.

Щоб затамувати тривогу, Ганна раптом кинулась у воду і бризки веселкою здійнялися їй перед очима.

Минуло кілька днів здорового тваринного життя. Тривога, що жила десь у сфері підсвідомого, забарикадована зоровими враженнями, щораз виразніше заявляла про себе.

Наближалась субота. Мав приїхати Нік. Ганна боялася зустрічі. Вона не знала, як поводитися з Ніком, як поставиться він.

В суботу вона нікуди не могла відійти від дому. З півдня вже почала прислухатись до свистків прибулих поїздів на станції. Рахувала хвилини, за які Нік повинен був прийти. Але поїзд за поїздом відходив, Ніка не було, і все більше Ганна лякалась зустрічі.

Властне, яка йому рація приїздити? За ради етикету чоловіка? Негідний боягуз. І цього перемогти немає мужности.

Ганна схилялася до тієї думки, що їм краще не зустрічатись. Хай Нік фліртує, з ким хоче, хай має від того втіху—байдуже, тільки хай не нагадує їй про це своєю присутністю. Вона так багато вистраждала останніми часами, що врешті має право на відпочинок... Має право забути його...

Ці години очікування, здавалось, сконцентрували в собі всі прикрості минулого. Ганна готова була розплакатись від муки, аж раптом крізь вікно побачила Ніка з Талею.

І зразу в Ганні ущухла буря.

Нік ішов поруч з Талею імпозантний, як личило поважному батькові.

Хіба ж може така людина легковажити родину?

Ганна вже спокійно пішла назустріч Нікові.

Обоє поцілувались, передавши коротким дотиком взаємну повагу й холод вуст.

— Що там у місті хорошого?

— Нічого, звичайно. А ви як тут?

— Живемо... От розпитай Талю, вона тобі більше розкаже.

Таля охоче взяла на себе місію доповідача. Почавши з господарських справ, вона перейшла до своїх власних. Батьки, зрадівши, що знайшли невтральну зону, охоче слухали Талю. Коли тема вичерпувалася, питаннями наводили її на безліч нових.

За вечір Нік дізнався про всіх Талиних нових подруг, про таємного залицяльника, що кладе їй букети квітів на стежках у лісі, про різні дикі місця та про запущеного страшного млина на річці.

Найбільше тішили батьків пригоди з невідомим лицарем. Нік, глузуючи з Талі, кілька разів повертав її до цієї теми, і Таля кожного разу захоплено починала.

— Уявіть собі. Ліс густющий, густющий. З доріжки нікуди не звернеш. І раптом... на стежці букет! Дзвоники, конвалії, смолка... Такі свіжі. Хтось згубив, значить. Беру, йду далі. Коли... знову букет! І цей беру. Враз, як сипне на мене квітами з-за куща, як дощ! Я так перелякалась, аж остовпіла. А хтось, як зашумить кущами, а потім, як свисне, аж листя затремтіло...

— Ну, звичайно, Соловей-Розбійник.

— Смійся, смійся... А тепер я боюся сама в лісі ходити. Іду з дівчатами—однаково зустрічаю букети кожного дня.

Вже зовсім пізно Таля закінчила свої оповідання, і, лігши, зразу ж заснула.

Батьки ще довго розмовляли між собою, іронізуючи з Талі. Ця тема так їх інтимно зблизила, що Ганна навіть не здивувалася, коли в пітьмі відчула Нікові обійми. В пориві ніжности вона припала йому до вуст вдячним поцілунком. Нік шепотів в екстазі слова приязни, як юнак. Але раптом, ледве чутним шепотом між ними пробігло: „люба... Ванда...“

Ганна здригнулася. Немов би то був громовий вибух. Але зараз же отямилась. Вона ще видобула в собі сили, щоб міцно пригорнути Ніка й болісно застогнала.

— Що з тобою, Ганнусю?

— Ах... Знову мігрень...

Другого дня Ганна й Таля показували Нікові найпривабливіші закутки в лісі, на лузі...

По дорозі їм зустрічались дачники, що проводили їх заздрісними поглядами. Яке любе подружжя!

Увечері Нік від'їхав, щоб заранння стати до праці.

Ганна вже не могла знайти собі заспокоєння ні в лісі, ні над річкою. Здавалося, що вже кожний закуток Нік отруїв своєю присутністю. Вона вже кидалася з дня в день, з кутка в куток, неначе гнана яким прокляттям.

Не знаючи втоми, Ганна сходила майже увесь ліс, але не змогла скинути з себе отруйного гніту. Покірлива долі, вона все йшла, йшла без мети, з таким виразом, ніби шукала якоїсь загубленої цінности, але вже й сама не вірить, що пощастить її знайти.

Спека вже в'ялила м'язи, глушила гостроту болю, засипаючи його гарячим пилом.

Коли це перед Ганною ліс зарідів,—дихнули колосисті поля вітерцем, роздався обрій...

Зупинившись на хвилинку, Ганна замилувано глянула на темнозелене море хлібів, впивала всіма грудьми цілющу прохолодь польового повітря. Це був один з незнаних кутків. Ганна матиме тут відпочинок.

Вона всією постаттю пірнула у високе темно-зелене жито, де синьо жевріли волошки. Очі Ганні, здавалось, так само молодо зацвіли, в душі підіймались якісь прозоро-щирі дитячі мелодії. Ганна переходила від стебла до стебла, пригортаючи на грудях ніжний синій акорд.

Раптом рвучко наскочив вітер.

Ганна підвела голову.

Жито злякано рванулось до лісу.

Поля стурбовано зашепотіли.

На обрії гігантськими чорними мазками зростали хмари. По їх чорному тлі пробігла іскра й зараз почувся далекий гуркіт.

Ганна молодо стрепенулась. Вона знала тепер, що душа її бажала грому й бурі.

Хмари нависали над полями, як ґранітові скелі, громово ламалися, крешучи іскрами. Земля гула погрозливою луною,—як грізний вістун, мчав вітер над полями: „бережись"!

Блискучими очима Ганна вітала грізну стихію. Тільки грім і злива розбудять землю, змиють її від бруду.

Вже коли шумом шарахнулись дерева, Ганна увійшла в ліс і за кілька літ уперше заспівала молодо на всі груди:

„На стрімчатих скелях,
Де орли та хмари,
Ген—там
Розцвітають грози"...

Вже близько дому вона згадала про Талю й занепокоїлась. Таля там певно сидить переляканa, виглядаючи її.

Але на диво, Талі не було вдома. Стурбована Ганна вийшла на двір і почала гукати. У відповідь їй перегукнулись громи, зашумів ліс і великими краплями сипнув дощ.

Ганна почала вже себе заспокоювати тим, що Таля може переховується в когонебудь із своїх подруг, як раптом з боку від річки почувся Талин регіт.

Ганна вийшла на ріг будинку під дощ і тоді побачила Талю, оплутану білими водяними лілеями, і з нею незнайомого чоловіка років під тридцять. Обоє реготалися, боролися з поривами вітру та дощу...

— Мамо, познайомся з Володимиром Андрійовичем,—вигукувала Таля на порозі, обтрушуючи з голови й з лілей дощові краплі,—це мій сьогоднішній знайомий.

Володимир Андрійович стримано вклонився:

— Дозвольте заховатися у вас від дощу, а то ми з Талею трохи забарилися на річці.

— Будь ласка.. Прошу до кімнати. А я вже турбувалась про тебе. Ще думаю, десь заблудилася в лісі. Така ж буря...

— Я люблю бурю. Ми з Володимиром Андрійовичем мало не перекинулися на воді.

— Ай- яй!..—скрикнула Ганна.

Володимир Андрійович і Таля засміялися.

— Не турбуйтесь... Це було біля самого берега.

Тут Таля перебила Володимира Андрійовича й розмалювала увесь ефект від цього страшного моменту, розповіла про всю їхню прогулянку човном і про те, як познайомилась із Володимиром Андрійовичем.

Вона гралася з подругами на березі, коли саме Володимир Андрійович проїздив біля затоки з лілеями човном. Таля попрохала Володимира Андрійовича нарвати їй лілей, а він був такий люб'язний, що запропонував їй місце в човні і віддав у її розпорядження всі лілеї в затоці.

— Ах ти ж, нахаба,—жартома картала мати Талю.

Але Володимир Андрійович виправдував Талю. Вона така говірка й дотепна, що він від душі радий цьому знайомству.

Ганна радо вислухувала дитирамби своїй дочці й водночас з цікавістю розглядала гостя.

Він мав правильний овал лиця, що чітко вирізьблювався на білому тлі його одягу; проста лінія носа чомусь переконувала Ганну, що ця людина має лагідну безпосередню вдачу, а сині, як волошки, очі світились юнню і мрійністю. Його теноральний голос був соковито акустований, як у співців, звучав підкупними, щирими нотками, що виходили йому з грудей.

Ганна раз-по-раз вставляла запитання, щоб чути голос Володимира Андрійовича, вона вже хотіла запитати, чи не співає він, але з другої кімнати вибігла Таля.

— Володимире Андрійовичу, а йдіть подивіться. Гарно?—Володимир Андрійович підвівся.

У кімнаті на піяніні в двох квітниках стояли букети водяних лілій. Квіти пишно розцвітали білими пелюстками на чорному тлі.

— Чудово! У вас є смак. Чудово!—зачарувався Володимир Андрійович.

У цей момент ударив сильний грім і покотився глухим рокотом, відбиваючись дзижчанням у вікнах.

— Отже сильно,—перервала німу сцену Таля.—А, правда красиво?

— Н-да,—погодився Володимир Андрійович.

Він розкрив піяніно і, вдаривши кілька акордів, передав враження грому з усіма нюансами дзижчання вікон.

— Ви прекрасно імітуєте. У вас чудовий слух. Ви граєте?—захоплено озвалася Ганна.

— А ну, передайте вітер,—напосілася Таля.

— Ну, от вам вітер... Шум лісу...

— А ну, дощ. Дощ,—невгавала Таля.

Володимир Андрійович програв невеличкий фрагмент з відомого Ганні прелюду Шопена.

Знайома мелодія якось по-новому звучала у виконанні Володимира Андрійовича. Він мав хорошу техніку, передаючи водночас з почуттям тонкі нюанси...

— Будь ласка, грайте до кінця,—звернулася вона до Володимира, коли той несподівано обірвав.

І вже слухаючи далі мелодію, Ганна бачила перед собою самітного в темній лісовій хащі композитора, повного тривоги, очікування й ніжного співчуття до близького друга. Навколо ж самітність, шум дерев, і тільки дощові краплі безнастанно, монотонно падають болем у хворе серце.

— А ви щонебудь бравурне... З бурею,—під'юджувала з захопленням Таля.

І Ганна вже бачить південне небо, затоплений повінню сонця день, бірюзове море, що пеститься до берега, вкритого зеленню плющів і дерев. Але ось чути тривожні голоси чайок. Небо чорніє. Море насуплює гігантські брови—вали. Вали наскакують на берег, несучи на гребінях піну люті. Море відповідає диким ревом на рев неба. Вітер заносить краплі моря й дощу. Ліс тривожно шумить... Враз налітає лютий шквал. Дерева злякано никнуть верхів'ями долі, ламаються з болісним зойком. Море й небо злилися в дикому герці... Грім, рев, жах, безнадія... Та ось розривається чорна заслона на обрії, хмари розвіваються останнім погрозливим гуркотом. З-за хмар—промінь. І знову пишною радістю розцвічується сонце. Блищить на листі перлиста роса, як сльози втішеної дитини. Стрекочуть цикади, співають хвалу сонцю трави, дерева, птиці... Все зливається в сонячному гімні приязни й любови...

Акорд відлітає останніми вібраціями незаспокоєного моря...

Ганна була вся на хвилях музики, повна ніжних нюансів і поривів.

Коли отямилась, серце їй болісно стислось. На дворі йшов дощ буйний, безпросвітний.

— Я нічого не хотіла б, щоб тільки вміти так грати,—захоплено промовила Таля.—За вашу гру я б віддала вам обидва букети, коли б вони були не ваші.

— Чого ж вони мої? Але я вже почуваю себе винагородженим самим вашим бажанням. Їм так пасує тут стояти.

— Шкода тільки, що вони дуже скоро зав'януть,—промовила Ганна.

— Якщо дозволите, Ганно Павлівно,—я їх вам буду часто зміняти...

— Для чого вам такий клопіт?

— Абсолютно ніякого клопоту. Я кожного дня їжджу повз них човном. А занести до вас це майже по дорозі мені.

— І я з вами буду рвати,—засокоріла Таля.

Мати знову почала картати Талю її надокучливістю, і знову Володимир Андрійович заступався за неї, був ласкавий, жартівливий. З ним легко було гомоніти.

Коли Володимир вийшов з кімнати, на дворі було вже сонячно, повітря насичене пахощами й щебетанням пташок, ніби сприйняло ті останні акорди сонячного гімну й рознесло луною по всьому лісі. Світ був молодий, оновлений. Так легко дихали груди ще вогкуватим повітрям.

— Заходьте, Володимире Андрійовичу.

Вони попрощались.

Таля почала ніби виправдуватись за своє знайомство, але насправді їй хотілось поговорити про Володимира Андрійовича.

— Ти знаєш, я жартома попрохала, щоб вирвав лілею, а він: „будь ласка, сідайте в човен і вибирайте, яка вам найбільш довподоби“. Коли б ти бачила, як мені заздрили дівчата! Я й їм хотіла нарвати лілей, але, тільки загриміло, вони повтікали. Знаєш, гримить і вітер... так цікаво!.. А він симпатичний,—несподівано закінчила вона.

За кілька днів Ганна й Таля вже не згадували свого нового знайомого. Але якось надвечір, коли обидві вийшли прогулятись, майже біля самої фіртки свого двору вони зустріли Володимира.

— А я до вас. Як бачите, йду без лілей, але хочу, щоб ви зі мною поїхали по них.

В цю хвилину він нічого кращого не міг би вигадати. Обидві жінки зараз не знали, куди їм подітися, і знехотя переставляли ноги, аби тільки не сидіти вдома.

Володимирову думку Таля зустріла оплесками, а Ганна злегка зашарілась.

За чверть хвилини всі троє були на човні серед зелено-лапатого килиму, з якого витикалися білими голівками лілеї. Всі троє змагалися, хто найдовшого вир-

ве корінця. Таля, захопившись спортом, так потяглась за корінцем, що човен хибнувся і зачерпнув краєм води, а сама Таля мало не впала за борт. Ганна злякано скрикнула, але її голос заглушив дружній сміх Володимира й самої Талі.

Цей випадок усіх трохи витверезив.

Їздили вздовж річки до млина, запливали в хащі очерету, де чиркали очеретянки та скрикували водяні курочки, виходили на поле по волошки.

Вже на обрії догорало сонце, як вони повернули човна додому, повні вражінь і свіжости.

Очеретянки енергійно доспівували день, з-за річки з поля озивались перепелиці, долітали далекі хори дівчат.

Ганна почувала в собі таке піднесення й молодість, що їй захотілось сісти за весла. Володимир неохоче поступився своїм місцем, а сам сів поруч із Талею. Таля, зашарівшись, чомусь замовкла.

Володимир тихо заспівав, і та пісня щиро йому лилася з грудей теплим голосом.

Ганна енергійніше запрацювала веслами. М'язи їй кріпли, груди хвилювала пісня.

В сутінках вона вже не впізнавала себе. Була вся обвішана намистами з лілей. Здавалось, що вона гімназистка і перед нею довге безжурне життя.

На березі жінки залишили човна й Володимира.

Коли наблизились до воріт своєї дачі, з фіртки несподівано вибіг юнак.

— Шура, Шура, — закричала Таля, але той біг навпростець до лісу й зник.

Таля дивувалася, силкувалась збагнути, чого б він міг тікати, але, підійшовши до ґанку, вона знову закричала на весь голос:

— То це він мені букети клав? Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!..

Перед нею на східцях лежали квіти.

Таля сердито штурхнула їх ногою.

— Не люблю я хлопчаків. Я люблю мужчин подібних до орлів.

— Не говори дурниць,—раптом чомусь роздратовано скрикнула на неї Ганна.

Обоє мовчки увійшли до темної кімнати.

VI

Володимир почав частіше одвідувати Бачинських. Часом він ходив на прогулянку з Ганною, часом сідав за рояль, щоб акомпанувати їй у співі. Спільна любов до музики їх зближувала. Ганна поширювала свій колишній репертуар з консерваторії. Володимир майже кожного разу приносив для неї якусь нову річ.

Якось, переглянувши романс, вона промовила:

— Це гарна річ. Я обов'язково розучу. Шальвій... новий якийсь композитор?

Володимир якось загадково посміхнувся.

— Ви його бачите перед собою.

— Як, ви Шальвій? Композитор?—замішалася Ганна.—А я не знала, що до нас заходить така видатна особа...

— Що написала одного романса...

— Ну, я сподіваюсь, що у вас лежить там цілий стос їх та може і опер з п'ять.

— На жаль, пишу тільки першу...

— Тепер я співатиму виключно ваших романсів й ваших арій. А можна поцікавитись, яку оперу ви пишете?

— Звичайно, це не секрет. Пишу оперу „Лісова Пісня". Заходьте колинебудь з Талею, побачите.

Ганну цікавило заглянути в лябораторію творця музики. Відкривши Володимирову професію, вона перейнялася почуттям, подібним до того, як вперше побула в лябораторії Ніка. Чомусь з думки їй не сходили музичні фрази Володимирового романсу. Коли одного дня в звичайний передвечірній час він не зайшов,

Ганна занепокоїлась: можливо, він застудився? Він зовсім не береже себе. Пізно ввечері купається, ночами гуляє по лісі...

Вранці вона переказала свої побоювання Талі. Вони повинні одвідати Володимира.

— Ото, дуже потрібно,—байдуже промовила Таля,— йди, як тобі цікаво.

— Але ж Володимир і тебе запрошував.

Таля вперто не погоджувалась, та бачивши, що мати обурюється за таке байдуже ставлення до їх доброго знайомого, Таля злаcкавилась.

Ганну дивувало, що Таля останнього часу стала така байдужа до Володимира. Коли бував Володимир, вона майже ніколи не сиділа разом з ними у кімнаті, а як ішли на прогулянки, Таля повертала до своїх подруг. З їх кола майже не виходила і вдома вже була не така говірка.

Володимир мешкав у невеличкій білій хатинці, під величезними соснами, на відлюдді.

Ганна почула крізь відчинене вікно звуки рояля і трохи розчарувалась. Хотілося, щоб Володимир справді був хворий, тоді була б виправдана її візита. Але все ж перші її слова були:

— А я думала, що ви, боронь боже, захворіли. Чому вчора не заходили?

Володимир замішався, і це дало змогу Ганні відчути свою зверхність і бути „як вдома“.

Кімната була звичайнісінька. Білі без шпалерів стіни, нафарбована підлога, кілька стільців і рояль, на якому лежали купи паперу і нот. Крізь незапнуті вікна в кімнату вливалося так багато сонця, що кожна річ виглядала урочисто-привітною.

Володимир почав знайомити гостей зі своїм доробком.

— Почнімо ревізію з етнографії. Ось невичерпане джерело всякого музики—народня пісня.

Він розгорнув цілий стос записів. Деякі з них брав на голос і, обриваючи, супроводив коментаріями:

— Ви тільки вслухайтесь, яка хроматика!.. Яка щира емоція!.. Чудовий примітив.

Вслухаючись після коментаріїв, Ганна справді знаходила те, чого раніш недобачала.

Далі пішли в супроводі роялю фрагменти аранжувань, між ними кілька ориґінальних співів. Останні Ганні видалися штучними й сухими. Дещо з симфонічних творів Ганні сподобалося.

Нарешті Володимир з особливою урочистістю сів за рояль. Він мав заграти увертюру до своєї опери.

Лише вдарили перші акорди, Ганна здригнулась, відчувши, як її обдало морозними шпильками, але вслід хлинула зогрійлива хвиля. Тільки тепер Ганна оцінила Володимирові слова про багатство народньої музики. Її мелодії сплітались тут дивовижними узорами навколо музичної теми. Мінились бісеровими іскрами, спалахували вогнями... В них чувся і шепіт листя, і квиління струмка, і звуки сопілки, і граціозні танці казкових істот... Але ось мелодія перейшла в повільне andante. В мажор весни щораз частіше врізуються дисонансами хроматичні ноти. Тяжить задуха... Назріває тривога... Неминучі удари, зойки, руїна... І осінь дощова, безпросвітна, вбога... Сиротливо тримтить останнє листя... порив вітру, листя майнуло в повітрі, як давній спомин і... пустельно. Важкий бемоль.

Зробивши павзу перед третьою частиною, Володимир обернувся. Але далі він уже не насмілився грати, власне не хотів порушувати того гнітючого навіяння, що вніс його своєю мінорною частиною.

Схилившись, Ганна сиділа непорушно з виразом гнітючої туги на лиці, у Талі блищали сльози.

Володимир і сам мовчки схилив голову.

— Здаюся на ваш суд. Карайте чи милуйте,—промовив він стиха.

Ганна прокинулась.

— Хороша річ... Справді хороша... Звичайно, який з мене критик. Але мені подобається... У вас вдале поєднання елементів народньої музики з елементами европейської. Здається, почувається вплив Дебюссі...

Ну, звичайно, у Ганни є розуміння музики. Дебюссі—Володимирів улюблений композитор.

Ганна ще зауважила про деякі місця „подобається“— „не подобається“ і врешті додала:

— Я вам заздрю. У вас такий багатий музичний світ!..

— Це так,—захоплено промовив Володимир,—часом в оцій кімнаті я почуваю себе таким Крезом, що, здається, обдарував би ввесь світ... Скільки музики в природі!.. Які ритми на кожному кроці!.. А люди проходять сліпі й глухі... Що може бути прекраснішого від музики? Мені здається, що тільки за допомогою музики люди збагнуть і вищу мораль, і самий сенс життя.

Володимир увійшов у газард, філософував про музичне існування речей у природі, з чим Ганна не могла не погоджуватись. Але раптом він знизив тон:

— А врешті це все a priori... Знаєш же, що люди дивляться на речі, те, що називається „тверезими очима“, а ти якийсь відлюдок чи божевільний... Іноді так прикро від свідомости своєї самітности. Хочеться впізнати життя реальне, з кров'ю і плоттю... Принаймні в цьому я заздрю вам. Ви щасливіша.

Ганна гірко посміхнулась:

— Мені абсолютно ні в чому позаздрити.

— Якось я бачив вас утрьох з вашим чоловіком. І я позаздрив.

— Хай колись іншим разом поговоримо. А ви хіба не одружені?

— Отакий я все життя, як бачите.

— Сами винні. Не вмієте значить завоювати. Хіба ви нікого не кохали?

— В тому то й лихо моє, що не було кого завойовувати. Я закохувався, але не кохав.

— А ви б закохання довели до кохання, а там і одружилися б...

— Кожна людина утворює собі певний ідеал дружини, а я ще не знаходив і подоби його.

— І не знайдете, як і ніхто не знаходив. А оскільки цілковитого родинного щастя не буває, то ви з однаковим ризикуванням можете одружитися з кожною жінкою, що вам зустрінеться.

— Ні, я мушу її знайти, або я ніколи не одружуся...

— Тоді з вашою вдачею може краще вам і не знаходити її. Принаймні з вами будуть ваші ілюзії.

— А я думаю, що таки краще мати при собі живу людину, аніж саму ілюзію. Справді, на що подібне моє життя?—Часом ладний до стін говорити. Кажете, рояль? Добре. Іноді він до тебе співчутливо озивається, але ж кінець-кінцем знаєш же, що не його душа промовляє, а твоя ж власна рука, твоя воля, твоє бажання... Ось у чому трагедія! Це я відчув особливо тут на дачі. Я переїхав сюди ще ранньої весни...

Володимир раптом перейшов на жартівливий тон:

— Я сподівався зустрінути тут свою прекрасну мавку, русалок, а натомість за кожним кущем зустрічаю нафарбованих панянок, замість перелесників— міських денді. Я буквально божеволію. Я ніде не знаходжу виправдання своїй теорії.

— Хіба не досить того, що ми з Талею вас виправдуємо?—зі сміхом промовила Ганна.

— Ви ж мене й урятували. Я надзвичайно вдячний цій зустрічі. Ви розумієте, Таля мені відтворила образ мавки...

— Серйозно?—з недовір'ям у голосі запитала Ганна.

Таля глянула на Володимира й, почервонівши, знову одвернулась.

— Так, так! Серйозно! А на човні, пам'ятаєте?.. Тоді запліднились мої русалки. Хочете послухати хор? Скоро буде й арія для вас.

— О, це для мене багато чести. Пишіть, пишіть. Колись виконає якась оперова зоря і тоді побачите свою ілюзію в плоті,—жартівливо зауважила Ганна.

Ганнині слова імпонували Володимирові. Його погляд прояснів. Бадьоро вдарив по клявішах.

Ганна впізнавала мелодії того вечора. Свіжо відчувала всю його красу й груди захвилювались від утіхи й погорди, що щасливі хвилини зафіксовані в таких музичних барвах.

— Чудово, Володимире Андрійовичу. Я так і уявляю, як можна прекрасно хореографувати балет русалок на тлі вечора.

Ще довго ділилась Ганна своїми зауваженнями щодо опери, Володимир довірливо відкривав їй свої пляни, і вона була в захваті, як від самої опери, так і від Володимира.

— Ніколи не сподівалась, щоб у такій скромній людині таївся такий нескромний талант,—промовила вона на прощання.

Володимир вдячно нахилився до Ганниної руки.

Ганна прийняла цей знак приязни, як заслужену пошану, і щаслива вийшла поруч сумної Талі.

VII

Однієї з наступних субот Нік не приїхав. Ганна ніби передчувала це—була спокійна. Але несподівано він з'явився в неділю вдень.

— Вчора така була спокуса попрацювати, що я ото просидів цілий вечір у лябораторії.

— І добре зробив,—щиро погоджувалася Ганна,—яка приємність тут нудитись вечір.

Нік допитливо глянув їй у вічі, але, зустрівши спокійний природній погляд, запитав:

— Ну, як ти себе почуваєш, Ганю?

— Чудово! Я так звикла до цієї тиші, що мені здається—буде страшно повертатися до заводу. А ти?

— Трохи сумно без вас... А на здоров'я, ти ж знаєш, я ніколи не скаржився. От Таля зле виглядає. Мабуть тому, що багато бігаєш, га?

— Не знаю,—байдуже відповіла Таля. На цей раз вона мало розповідала батькові, а більше розпитувала про подруг, про кіно. З усього видно було, що вона засумувала за містом. Нік погодився на який час взяти її з собою до міста. Він ще з годину погуляв з нею в лісі, пообідали й зараз же виїхали.

Раптом з Талиним від'їздом Ганну огорнуло прикре почуття самітности. Околиці дачі, здавалось, спустошились, прокидався якийсь незрозумілий жаль до себе, хоч Ганна й силкувалась розважитись.

Власне ж нічого не змінилося. Талю вона так само й раніш дуже мало бачила. Але поруч з цими докорами озивався якийсь інший голос: Таля втікла, Талі сумно з тобою, Таля вдома.

Справді останніми часами Таля мало розмовляла з Ганною, не ділилась враженнями і не розважала, не сміялась. Ганні було зараз прикро від свідомости того, що вдома Талі підійметься настрій, що вона буде розважати Ніка, буде викладати перед ним свою дитячу душу, йому, Нікові, що має коханку...

Ганна блукала лісом з болючим почуттям покинутої, і сполохані думки, здавалось, вихріли їй над головою докучливим роєм комарів, дзвеніли у вухах, болюче жалили тіло й саму душу.

Знеможена, Ганна повернулася до кімнати й безсило впала на стілець, давши волю болючим переживанням. Вони гусли навколо неї чорними сутінками.

Раптом стук у двері.

Ганна злякано здригнулась, хоч знала, хто це ностукав.

Увійшов Володимир.

— Мрієте в поетичних сутінках? Добрий вечір, Ганно Павлівно. Добрий вечір, Талю.

— Талі нема,—промовила Ганна таким голосом, неначе Талі не було в живих.

Володимир збентежився:

— Що трапилось? Може вона заблудилася де? Я бачив її вдень.

Такий недоречний здогад розважив Ганну:

— Заспокойтеся. Таля поїхала лише з батьком до міста. А я просто сумую за нею. Нерви...

— Ах ви ж!... Так мене налякали,—зідхнув полекшено Володимир.—Він підійшов, поцілував Ганні руку й, не випускаючи з своєї, кепкував:

— Ага,. сумую! Тільки на один вечір лишилися сами, а як мені цілі роки...

— У вас одне, а в мене інше,—якось розчаровано промовила Ганна й визволила свою руку.

Володимир проникливо глянув:

— Мені здається, що у вас є щось більше, аніж розстання з Талею. Дивно! Невже ви, що завжди така спокійна, іноді навіть весела, носите в собі якусь трагедію?

Ганні раптом стало прикро на саму себе за мимовільне зізнання. Вона засміялась:

— А хто ж вам сказав, що я ношу трагедію? Ми, жінки, іноді здатні зробити її з дрібниці. Так оце в мене й зараз. Знаєте, як ото часом задивишся на хмаринку. Дивишся, а вона в тебе перед очима розпливається, перетворюється на привиди, страхіття... А все разом химера... Краще заграйте щось.

Ганна, запевняючи Володимира, скоро сама впевнилась, що в неї справді нема нічого прикрого. Вона засвітила лямпу і, коли вдарили перші акорди, їй стало навіть весело. Хіба вона самітна? Є в житті ясні акорди, що єднають її з усіма, хто почуває їх, хто творить їх. В цю хвилину одним з таких був перед нею Володимир. В його грі почувалась його душа. І

ніби в подяку йому, Ганна шкодувала Володимира в його самітності, відчувала до нього материнську ласку. Але вона не зробила жодного кроку, щоб наблизитись до нього. Навіть тоді, коли він закінчив п'єсу, вона не встала з свого зачарованого місця, лише промовила стиха:

— А ви щонебудь елегійне.

І знову віддавшись на волю музики, поплила в простори, поминаючи турботи й болі. Ганні здавалося, що вся вона розтанула в звуках, але почувала, що в цьому відлюдненому світі їх двоє: вона й Володимир. Їй хотілося, щоб він безперервно грав, щоб не виходити з забуття. І цього вечора він був її жертвою.

Коли Володимир промовив до неї, вона так само не ворухнулась. Сиділа зачарована, ніби все ще чула музику.

Володимир тихо підійшов і, поцілувавши надобраніч руку, розтанув, як останній акорд.

Вранці Ганна встала з почуттям пустки на душі. Їй не хотілося навіть снідати. Взяла з собою бутерброди й пішла навмання в ліс. Але й тут почуття самітности не кидало її. В ній назрівало тривожне передчуття чогось страшного. Вона боязко йшла лісом, ніби та загроза жила за кущами, ніби вона має долетіти до її слуху в шелесті листя. З думки Ганні не сходив Нік. Він грубошкірий егоїст. Йому байдуже до того, що вона самітна. Йому мало коханки. Він забрав від неї Талю.

І Ганна обурювалась. Їй хотілось помститись. Вона мусить знечулити себе до його образ і... безоглядно розважатись.

Проте останнє так само лякало Ганну. Вона тікала з лісу, як від небезпеки.

Вийшла на узлісся, де колись брала волошки в житі.

Так само, як і тоді, під вітерцем хвилювались золотаві ниви, тільки обрій був чистіший.

Ганна увійшла між жито й лягла на межі. Довго лежала нерухомо. Навколо підьподьомкали перепелиці, по стеблах жита лазили кольорові кузки... Зосередила увагу на тому, як червоненьке сонечко то підіймалось по стеблі, то зривалося додолу... В цьому маневрі кузки Ганна вбачала власні несміливі кроки. Вона розмислювала. Раптом до її слуху долетів сухий тріскіт з лісу. Вона підвелася над житом.

І в той момент розлігся веселий вигук:

— А! ось де моя польова русалка...

Володимир, імпровізуючи лет перелесника, подався навпростець через жито до Ганни. Його трюк був до того несподіваний і втішний, що вона не стямилась, як сама простягла назустріч обійми. Володимир підняв на момент її над житом, удаючи, що зараз він з нею полине в гору, де його сестриці, вільні літавиці... Ганна пручалася, але, визволившись, зі сміхом промовила:

— Їй-богу, який ви ще юнак, Володимире Андрійовичу!

— Це ж ви мене так відмолодили. Я ж вас цілий ранок шукаю. Я знав, що ви сумуєте.

— Який же ви хороший.

— Приходжу до помешкання—нема. Значить у лісі. Ходив туди, сюди, всі стежки обійшов—таки нема. Ні, думаю, їй тісно в лісі, вона пішла в поле...

— А чому ви не подумали, що на річку?

— Інтуїтивно відчув. Я ж вас знаю краще, аніж ви думаєте.

— Он як! Бутерброда хочете?

— У вас і їжа з собою? З охотою.

Вони сіли на межі й, весело розмовляючи, жували бутерброди.

Раптом серед розмови Володимир почав прислухатися.

Зовсім близенько десь захавакала перепелиця.

— Їй-богу зловлю,—схопився він на ноги.

— Ну, й непосидящий же хлопчина,—сміялася Ганна. Але рухливість Володимира заразила й її.

Ганна вирішила сховатися від нього. Вона згинцем пішла житом в протилежний бік.

Через кілька хвилин почувся його голос:

— Ганно Павлівно, де ви? Я заблудив.

— Я тут,—викрикнула Ганна й мерщій перейшла в інше місце.

Цей маневр вона зробила кілька разів, аж поки не набридло. І в той час, як Володимир безнадійно галасував, Ганна мовчки лежала ниць на одному місці, розглядаючи комах, котики та зозулині черевички. Про Володимира вона вже забула. Коли раптом, як постріл:

— Ага, впіймалась, перепеличко!

Ганна скочила на ноги й як ранена, схопилась за груди.

— Ах!.. як ви злякали мене.

Вона ледве трималась на ногах.

— Вибачте, Ганно Павлівно... Я ж не хотів,—підтримуючи в обіймах, заспокоював Ганну Володимир.

Вона визволилася з обіймів і лагідно посміхнулася:

— Нічого. Вже пройшло... Нарвімо волошок!

Вже під вечір вони поверталися додому з букетами волошок, котиків та сокирок. Овіяні польовим вітром, засмаглені сонцем, вони пашіли здоров'ям, голосно сміялись, дивуючи поодиноких дачників, що зустрічалися їм по дорозі.

Ганна запросила Володимира на обід до своєї господині і ще цілий вечір вони співали соло та дуети під акомпанімент Володимира.

Минуло кілька днів майже безжурного життя. В момент, коли Ганні ставало сумно на самоті, вона в думках бажала, щоб прийшов Володимир, і майже кожного разу він приходив. За цей час вона багато дізналася з його біографії, і ті відомості ніби ще більше їх збли-

зили. Тепер в інтимній розмові Володимир признався Ганні, що він колись кохав дівчину, але не мав взаємности. Та дівчина скоро вийшла заміж, залишивши його на довгі роки з прикрим почуттям образи.

Ганна розрадила Володимира. На її думку, жінка, що недооцінює його, як людину і як композитора, не варта його. В такі хвилини інтимної розмови, Ганні хотілося розповісти Володимирові про власний біль, але кожного разу такі її наміри стримували якісь підсвідомі нитки образи за самого Ніка. Єдине, що свідчило з Ганниного боку про її інтимність, це те, що вона дозволяла Володимирові подовгу пестити свою руку. Почувати його руку в своїй стало для Ганни символом моральної підтримки. В ці дні дачники бачили Ганну майже нерозлучною з Володимиром. Ніби демонструючи перед ними свою взаємну приязнь, вони кожного дня виходили разом по обіді зустрічати поїзди. Їх тут часто розважали різні особи, що маскували свою потворність дорогими вбраннями та фарисейськими чеснотами, коли бракувало убрання.

— Ви подивіться, Ганно Павлівно, на цю даму з полив'яним носом. Її різнокольорова клинчаста сукня тільки свідчить про те, що ця дама хоче мати стільки ж романів, скільки кольорів на її сукні.

В такий спосіб Володимир робив оглядини, як він казав, „звіринця". Він завжди показував Ганні якихось нових екземплярів з новими властивостями й Ганна щиро тішилася з його зауважень.

Одного разу, коли Ганна шукала очима підхожого екземпляра, щоб порекомендувати для оцінки Володимирові, з натовпу несподівано долетів до неї радісний дитячий викрик:

— Мамусю!..

Ту ж мить з'явилася Таля й стрімголов кинулася в обійми до матері. Від несподіванки Ганна не могла в першу хвилину промовити й слова. Вона була приємно вражена й одночасово почувала себе засоромленою.

— Як? Ти сама приїхала? Я ж думала, що в суботу ти приїдеш разом з батьком.

— Сумно там, мамусю. Ой, як сумно!.. А! І Володимир Андрійович. Який же ви хороший, що вийшли мене зустрічати.

Таля так само радісно подала йому руку. Всі троє весело рушили додому. Ганна безмірно була рада від того, що Таля повернулася до неї привітна й балакуча й що їй у батька було сумно.

— Наніна й Віра кудись виїхали на дачу. Галя в Криму... а з Натою скучно. Вічно сидить за книжками. Я сама цілий день блукаю по місту, як приблудна. А ввечері знову сама—тато все їде... І навіть страшно одній в помешканні.

Ганні кров ударила до лиця: мерзотник! Він смів залишати саму дитину.

Коли Володимир попрощався, Ганна запитала Талю:

— І дуже пізно повертався тато?

— Я ні разу не чула коли. Я завжди засипала.

— Куди ж він ходив?

— Часом на завод, а часом на засідання.

— А до нас хто приходив?

— Тільки раз питала тата якась жінка.

— Блондинка чи шатенка?

— Та відьмаста така, чорна... Тата не було—вона й пішла.

— А ти казала батькові?

— Казала. Він знає, в якій вона справі.

„Справі!" Ганна іронічно посміхнулася, хоч справді в ній кипіла обурено кров. Коли б у цю хвилину був перед нею Нік, вона б рішуче кинула йому виклик, а так, хай буде, що буде. О, як ненавиділа його в цю хвилину Ганна!

Вона глянула з жалем на Талю:

— Бідна, Талюсю, як ти змарніла.

Таля з виразом скривдженої дитини притулилась до материниних грудей. В них утіхою билося серце. Таля її спільниця.

VIII

Ганна з Володимиром ішла на узлісся до житів. Місце першої їх зустрічі стало улюбленим місцем розваг та інтимної розмови. Сьогодні вони вирядились туди з бутербродами й водою, заздалегідь втішаючись красою краєвиду. Вони ще яскраво бачили перед собою картину останніх одвідин.

Заходило сонце, благословляючи величним сяйвом золоті лани. Як хвальна кантата, звучав тисячний спів пташок лісу та поля, молитовно перешіптувались ниви зрілим колосом. Ще посміхнулась надобраніч земля і нечутними кроками почав наближатися сон. На заході заграва, як жертва дневі, і куревом—позолота хмар. Володимир з Ганною, взявшись за руки, тихою ходою пішли до лісу, без розмов, з задумою в очах, повні невиразних жадань і втіхи.

Тепер очі Ганни іскрились перед уявою сонячного сплину ланів. В їх хвилях вона знаходитиме сині самоцвіти. Запримітивши перші ознаки узлісся, вона, граючись, побігла наперед Володимира, маючи намір заховатись від нього в житі. І раптом... зупинилась, мов зранена. Замість лави жита вона уздріла шорстку стерню. Як пов'язані бранці безвільно лежали по полю снопи. Осторонь жінки квапливо різали жмутами стебло. На всьому обширі ланів метушились люди з косами, серпами, які, мов дика татарва, клали додолу бранців.

Серце Ганні болісно стислось. Вона обійняла березу і, притулившись щокою до її кори, злякано дивилась на поля, що спустошувались.

Збоку від Ганни вийшов Володимир. Він, наблизившись, захоплено скрикнув:

— Чудово!.. Шкодую, що я не художник. Скривджена Мавка горнеться до своєї сестри берези... Чудово!..

Володимир торкнувся Ганни. Вона одвела йому руку. І з виразом розпачу на лиці, схилилась до берези.

Володимир засміявся:

— Ганно Павлівно, я не думав, що ви така сантиментальна.

— Може. Але мені тяжко. Я відпочивала тут. А зараз... скоро стане тут пустка.

— Краса переходу—найвища краса,—продеклямував Володимир.

— Для мене це зовсім не буде найвища краса. Я мушу повертатись на заводський двір, де буде грязюка та іржа. Де суди й пересуди... Ах!.. Ви не знаєте, як страшно мені туди повертатись.

— Чого ж? У вас там є свій затишок. Маєте хорошу доньку, чоловіка, якого ви любите.

Ганна зробила нетерплячий рух, вона мала щось сказати, але роздумала. Володимир допитливо дивився, очікував. Ганна наважилась.

— Я зовсім не знаю, чи люблю я чоловіка й чи любить він мене,—промовила ніби через силу, але зараз стала зовсім спокійна. Те, що було страшним для неї до того моменту, поки таїла, тепер видалось звичайною, майже буденною річчю.

— Ви не знали цього й тоді, як виходили за нього заміж?

— О ні, ми понад десять років прекрасно жили... Сядьмо десь.

Вони сіли на траву. Як звичайну річ, з якою вже давно звиклась, Ганна почала оповідати про зраду Ніка. Моментами вона недовірливо дивилася Володимирові в очі, але в них світилась цікавість і співчуття.

— Тепер я бачу,—казала вона,—що коли він навіть приїжджає, то робить це надсилу. Я навіть не хотіла б нічого знати. Мені якось образливо за нього.

Особливо після того, як мені він так ревно сповідався. І взагалі я спокійніша, коли його не бачу. А в тім... я справді нічого не знаю... Це все для мене загадка.

— А ви зважтеся поговорити з ним,—тоді розвіються всі ваші страхіття.

— Коли б я могла! Для мене гірше від смерти говорити з ним про це. А проте я мушу щось рішуче зробити. Мушу з'ясувати наші стосунки. Знаєте, Володимире Андрійовичу, мені хотілося б, щоб ви познайомилися з Ніком. Ви бувала людина, ви більше знаєте людей. Мені цікаво, яке він справить на вас враження.

— Після цього всього, що ви розповідали, мені самому цікаво побачити його,—погодився Володимир; а взагалі він радить Ганні не сумувати. Життя прекрасне. Умирають волошки.—Прекрасний мінор!

— Що може бути краще за глибокодумну музичну осінь?

— То для вас, а я не можу сказати, що смерть волошок для мене прекрасний мінор. Їх смерть мене повертає до найприкріших буднів.

— Я вас починаю розуміти,—озвався співчутливим тоном Володимир.

Ганна запалювалася.

— Станьте ви перед перспективою куховарки—тоді ви мене зрозумієте. Плекати в своєму домі розпусту—це теж не велика честь. Погодьтеся з тим, що в даному разі саме я й потураю її. Я не хочу допустити якихось складних конфліктів. Я перш за все—мати. Я не хочу, щоб це відбилося на Талі. Вона ж його любить. Вона дуже вразлива. Якось скоро після того, як ми з ним помирились, вона призналась мені: „Я думала, каже, що ви розійдетесь. Я так плакала“.

— Дійсно, складна історія. Мені шкода вас...

Це у Володимира так вирвалося щиро, що Ганна, зворушена його товариським поривом, привітно посміхнулася...

— Ви добрий... По правді, ви й так багато мені вже дали. Я рада, що наша прогулянка на річці буде жити у ваших композиціях...

Ганна, зніяковівши, вмовкла, замислилась.

Володимир розбудив її дотиком руки:

— Хочете послухати танець Перелесника з Мавкою? Ходім до мене.

Ганна сухо одвела руку. В цю хвилину Володимир з своїм розпаленим зором був їй неприємний. Але зараз же вона розкаялася і привітно додала:

— Чудний ви—хлопчик!.. Ну, ходім...—і Ганна пішла мовчки, задумлива.

Її вже не розбудили навіть бравурні акорди танцю. І що граціозніше й настирливіше залицявся Перелесник до Мавки, то сумніша ставала Ганна.

Коли Володимир закінчив танець, Ганна не ворухнулась і не озвалась. Вона сама в собі ловила якісь далекі мелодії,, що зроджувало їх якесь передчуття, повне тривоги й жалю до себе.

Раптом дисонансами різнули нерви Ганні якісь кострубаті акорди.

Ганна з тривогою в погляді глянула на Володимира.

Не звертаючи на неї жодної уваги, він щось компонував, одривався на хвилину від інструменту, щось записував і знову бив по нервах разючими дисонансами.

— Що ви граєте?—перервала Ганна.

Володимир повернув до неї лагідні сині очі.

— Смерть польової русалки...

Ганна одірвала погляд від синіх очей. Їй боляче й задушливо було в цій кімнаті, вона підвелася.

— Не буду вам заважати.

— Що ви? Абсолютно ви не заважаєте. Навпаки, мені дуже приємно.

Але Ганна рішуче наважилася йти. Вона відмовилась навіть від того, щоб Володимир її проводив. Вона

мала такий сумний вигляд, що Володимир не наважився дратувати її своєї настирливістю.

Проте вдома Ганна несподівано для самої себе бадьоро стрепенулась. Вона бачила перед собою веселу й привітну Талю. Хіба ж не радість бути мати́р'ю? Хіба ж не радість мати любов своєї дитини? Хіба ж не радість жити задля її добробуту, бачити її життя—радісне, дуже, сміливе? Нехай Нік скільки завгодно розмінюється на хвилеві ласощі—в тому його покута. Він ніколи не зазнає високо-морального вдоволення від довічної присвяти себе дітям...

Ганна ніби відшукала своє призначення й рівновагу. Тепер стала пильніше придивлятися до Талі, уважніше її вислуховувала й частіше розпитувала.

Коли заходив Володимир, Ганна йшла гуляти з ним лише тоді, коли погоджувалася супроводити їх Таля. Вони знову провели кілька хороших годин на човні. Таля стала знову довірлива й говірка. Їй набридло товариство дівчат і вона радо жартувала, а іноді й пікірувалась з Володимиром.

Ганна вже не боялась приїзду Ніка. Коли побачила його—він був звичайний об'єкт її родинного побуту. Ганна послуговувала йому спокійно, свідома того, що виконує потрібну функцію родинного добробуту.

Як звичайно, Таля розповідала про всі новини, не поминувши й прогулянки на річці.

— Хто це Володимир Андрійович? Я вже кілька часу чую про нього,—з особливою нотою в голосі, що видалася Ганні образливою, запитав Нік.

— Молодий талановитий композитор Шальвій,—зухвало відповіла вона.

— Ну, вже й талановитий! Щось я не чув такого,—посміхнувся він.

— А я чула й уважаю, що в його є всі дані, щоб назватися талановитим. От можливо він зайде сьогодні до нас—ти сам пересвідчишся.

— Може,—з байдужістю погодився Нік і звів мову з Талею про якісь дрібниці.

— Ну, а як твоя праця в лябораторії?—несподівано перервала Нікові мову Ганна.—Ти тепер зовсім не говориш нічого мені про неї.

Нік короткий момент спантеличено дивився на Ганну:

— Як тобі сказати?! Поступ дуже малий. Нічим хвалитися.

— Дивно! Здається ж, тобі тепер ніхто не заважає.

— Якось усе невдачі,—відповів він похмурим тоном, який свідчив про те, що йому прикро вести розмову на цю тему.

Але Ганна ніби вмисне заповзялася його дратувати. Вона без кінця розпитувала про те, що саме він зробив, які саме перешкоди в його праці, і коли помітила, що Нік виразно ухиляється відповідати, чи може зовсім безсилий щось придумати, Ганна ніби про себе, тихо, але зловтішно, додала:

— Отак завжди, ми пориваємось з розмахом орлів, а потім переконуємось, що ми сірі ворони.

Нік крихітку зблід, але зараз же йому в подвійній дозі прибула кров до лиця. За все своє життя він вперше люто глянув на Ганну; здається, він мав ще щось злісно відповісти їй, але в цей момент постукало в двері, і Нік переніс свій погляд на чоловіка в білому, що увійшов.

— Володимир Андрійович! —радісно скрикнула Ганна,—от добре, що ви прийшли. Знайомтесь! Мій чоловік.

— Дуже приємно, дуже приємно,—якось нервово стискав руку Нік.—Я стільки чув компліментів на вашу адресу від дружини й від доньки, що просто таки заінтриґований був.

— Дивно! Я їх ніколи не чув від них сам.

— Я й раніш вам говорила і зараз скажу, що ваші композиції прекрасні. Нехай скаже Таля.

— Мені дуже подобаються твори Володимира Андрійовича,—соромливо відповіла Таля.

— Одно слово, я бачу, що ви тутешній божок,— промовив Нік, і важко було визначити його тон: чи в йому улесливість, чи іронія.

Ганна глянула на Ніка з неприхованою неприязню. Володимир нескромно ухилився од відповіді. Він звернувся до Ганни.

— Мусите шкодувати, що не були зараз зі мною на човні. Чудовий захід сонця!

— А, справді шкода.

— Одначе, який сентиментальний нарід—ці дачники,—зауважив Нік.

— Спостерігати захід сонця—на вашу думку це сантименти?—запитав Володимир.

— Я, наприклад, не бачив його вже підряд кілька років і зовсім не шкодую. Захід сонця! Він вище старе, як світ. Найменшій кузці набридло на його дивитися. Мене дивує, що в той час, коли людський геній може пишатися здобутками своєї культури, є люди архаїчніші за те сонце.

— Якими ж це саме здобутками може пишатися людський геній?—з образою в голосі промовив Володимир.

— Та якими завгодно, тільки не заходом сонця, до якого людський геній має найменше відношення. Хіба вам не спадало ніколи на думку, що захоплення дикою стихією—це щось ідентичне поганству. Це ж рабство. Скажіть, хіба ви не подібні в даному випадку до дикуна, який визнає зверхність над собою диких сил і їм молиться? Будь ласка, милуйтесь. Ви маєте ілюмінаційний ефект вечірнього міста.

— Слухати симфонію його шумів, вдихувати аромати базарів, димарів,—саркастично підказав Володимир.

— Іменно аромати димарів. Відчуйте в тих ароматах подих переродженого світу. Світу самовизначеного людства.

— Скільки я не вдихав, я міг відчути лише, як у мене отруювались легені. Я певний, що міг би знайти скоро самовизначення поруч з хробаками.

— Бо для того, щоб відчути пульс життя, мало бродити знічев'я й ловити замість гав ніжні звуки, що розкладають нерви. Треба дотикнутися власною рукою до молота, до підойми. Треба відчути власні м'язи в русі коліс, у двигунах... О, тоді навряд чи ваші нерви розкладалися б ніжними нюансами.

— Тобто хочете сказати, що вони задубіли б?

— Так, задубіли б до сантиментально-солоденьких звуків. Музика для чоловіка з кріпкими м'язами й здоровими нервами—є ритми праці й перемоги.

— Шімі й фокстроти?—Ха-ха-ха...

— Іменно,—зловісно підтримала Володимира Ганна.

— Я не можу погодитися з вами, що індустрія відтворює здорову людину,—наступав Володимир,—скажіть, де найбільше туберкульозних, як не в індустріяльних центрах? Та й в ідеалі! Чого ви прагнете, як не атрофії тих самих м'язів? Ви ж машинізацією маєте усунути найменший фізичний рух.

— Будьте ви трошки далекозоріший і зрозумійте, що справа не в отруйній сажі, не в шімі й фокстроті, що їх породжує певна система, а справа в світосприйманні. Ви—прихильники муз і грацій—ще й досі дивитеся з захопленням на лет облізлого орла, що має незабаром здохнути з голоду. Ви складаєте йому гімни (Нік виразно подивився на Ганну) в той час, як ми індустріялісти сами літаємо на залізних орлах, дивимось згорда на вас плазунів... Та й кому ви, естети, маєте дякувати за ваше культурне існування й ваші удосконалені інструменти?

— Будьте певні, що я добре розумію як вагу індустрії в сучасному житті, так і перспективу її в майбутньому. Вона нам потрібна, як щоденний хліб. Але не робіть з неї фетиша. Вона тільки кам'яний божок. Душі в ній нема. От у чому річ!..

Монологи щодалі ставали довші, щодалі то все з більшим ухилом до абсурдности боронив кожний свої позиції, незалежно від попередніх своїх переконань. Супротивники в'їдались один в одного поглядами то суворо-ненависними, то саркастично-влесливими. Їх суперечці, що якось несподівано виникла, тепер уже, здавалось, не буде кінця. Ганна знала, що Нік заради неї вийшов на герць з Володимиром. Це лестило її самолюбству, але бачивши, як він нехтиво ставився до арґументів Володимира, вона вже обурювалась. На всі арґументи про душу музики Нік зневажливо посміхався і почав доводити, що мистецьку душу удосконалив флорентійський інженер Крістофорі, а тепер, інженер Термен своїм терменвоксом поширив так цю душу, що полетять шкереберть усі жерці цього високого культу музики.

У відповідь Володимир почав сипати незабутніми іменами творців музики, починаючи від Дюфе й кінчаючи своїм улюбленим Дебюссі та Скоттом. Ці імена ніколи не зітруться з історії, бо музична душа, що її вони утворили—безсмертна.

Слухаючи його, Нік лише вибачливо посміхався, а Володимир від того щораз більше гарячився, щораз логічніше вигинався — він кінець-кінцем переконає цього товстошкірого. Але Володимира перебила Ганна:

— На що ви йому це кажете? Він все одно не зрозуміє. Звик до заводського гармидеру, от і вирішив за браком його утворити сурогат у вигляді суперечки.

Нік раптом зніяковів.

— Може,—муркнув він і вмовк.

— Чого ж! Це болючі питання нашого часу,—силкувався виправдати Ніка Володимир, але його ніхто вже не підтримував.

Суперечка припинилась. Володимир іще жартома звертався до Талі по підтримку, але жарти були невчасні. Розмова не клеїлась і Володимир мусів скоро

попрощатись. Коли він вийшов за двері, Ганна гостро промовила до Ніка:

— Ти надто нечемно поводився з Володимиром Андрійовичем.

— Поперше, я не виховувався в інституті „благородних девіц", а подруге, цей зарозумілий хлопчисько й не заслуговує на інше поводження...

— Говорити так про людину, що вперше її бачиш – ти не маєш права. А потім, мінус для самого тебе виявляти власне хамство.

Нік обурено підвівся з крісла, він мав щось сказати, але, глянувши на Ганну, що з іронічною посмішкою очікувала його відповіді, так само скривив вуста в іронічну посмішку.

— Прошу вибачити,—повернувся й зник у другу кімнату.

Звідти Ганна чула його нервові кроки й зловтішно думала: він давно на це заслуговує. Надто довго вона вважала його за хорошого.

Вранці за чаєм Нік жартував з Талею. Він переливав їй ложечкою чай з своєї шклянки, Таля поспішала не зістатись перед ним у боргу, хлюпала на стіл, реготалась.

Ганна зауважила Талі:

— Може б ти поїхала з батьком додому тай розливала б там, щоб він після тебе прибирав.

— Е-е ні! Більше не поїду. Я боюсь увечері сама...

— Чого? Ти ж така смілива. Може на цей раз батько зласкавився б посидіти з тобою, — промовила в'їдливим тоном Ганна, глянувши на Ніка.

— Що ти хочеш цим сказати?—насторожився Нік.

— Тільки те, що негаразд залишати дитину саму в помешканні на цілу ніч.

— Поперше, не на цілу ніч, а лише на вечір, коли мені потрібно було бути на засіданні.

— Та мені байдуже, хоч би тобі слід було їхати до самого Харкова. Але на той час ти міг би попрохати якусь жінку, щоб була з Талею.

— Жінку, то жінку, але при чому тут Харків.

— Я так, між іншим. Бували ж у тебе відрядження до Харкова. Чому ж не могло бути в тебе подібних засідань?

— Ти не фантазуй, будь ласка. На таких самих підставах я міг би зробити й тобі закид.

— Запевняю тебе, що як би це була не фантазія, а факт, мені однаково байдуже, але за це, що ти залишав Талю саму, я ладна тобі горло перегризти.

— Може тільки через те, що сверблять зуби. Іншої причини я не бачу. А взагалі, я бачу, що ти зробилась сварлива баба. Скажи просто, якщо моя присутність тебе нервує, я не буду докучати.

— Як хочеш, мені байдуже.

— З якого це часу в тебе така байдужність? Чи не відтоді, як почала просвіщатись у композиторів?

— З того часу як ти повернувся до свого принципу, що все добре, що добре приховане.

— Я нічого не збираюсь таїти від тебе. Я розмовляв з тобою про все, коли взагалі розмовлялось, коли можна було з тобою розмовляти.

— Ну й добре. Розмовляти ні про що й ні для чого. Тільки знай, що я дуже довго вже мовчу.

— Ні, мені здається, що ти надто багато вже говориш.

— Зате ж бо ти зовсім нічого не говориш. Дивись!

— Дивись краще за собою, а мені дай спокій.

— Як схочеш,—апатично промовила Ганна.

Не діждавшись навіть обіду, Нік виїхав до міста.

Ганна посміхнулась. Зовсім так, як у зразковій родині: сварки, апатія. Вона входить у норму.

IX

Заговоривши про Ніка, Володимир обурився:

— Я все ж був кращої думки про його. Стільки жовчі, що мені просто ніяково було за його самого.

Ганна відчула образу за Ніка.

— Я не знаю, що з ним сталось. Досі я його таким не бачила. Щось у нього нове ворухнулось. Але що— не добрати мені довіку. Ми посварились. Не ради принципу, ні, а просто так, як ото свариться гидрливе подружжя, знічев'я. Я сама себе не впізнаю. Просто мабуть стара вже стала.

— Не думаю.

— А уявіть собі, що я навіть перестала його ревнувати,—промовила Ганна по хвилі задуми, — хотілося б замкнутися в себе, в свої хатні обов'язки, бути зразковою матір'ю.

— Ой, ой, Ганно Павлівно! Що це з вами? Недавно ж вас лякала перспектива куховарки, а тепер ви з цим погоджуєтесь? Просто у вас реакція, а може й розчарування. Іменно розчарування. Ви не любите свого чоловіка так само, як не любить і він вас. У вас є лише інерція спільного життя, але жодної спільности. Ви давно вже пересіли в різні човни і кожний з вас пливе самостійно, але, маючи на оці один одного, ви ще думаєте про спільність.

— Може ви до деякої міри й праві, але не забувайте, що у нас є спільна донька, яку ми обоє любимо й яка нас так само любить. Я його можу ненавидіти за те, що раніш не добачала, але мушу шанувати в ньому Талиного батька й свою молодість... Так само я не думаю, щоб він уже дійшов до того, щоб міг легко мене зріктися.

— Будьте певні, що зречеться за першої ліпшої нагоди. Він практик. Він не буде вклонятися минулим пережиткам. Егоїстичнішої людини я не зустрічав.

Він тоді так поставився до мене—ніби він цар і бог усього живого.

— Я ж вам кажу, що не знаю, що з ним сталося тоді. Він зовсім не така черства людина, як вам здається. Він так само з охотою слухає музику, любить і цінує її. Це тепер йому запала idée fixe.

— Хай так. Він був такий, а став інший. Це ви сами зазначаєте. Минуле ж—це не життя. Хай мертві ховають мертвих.

— А що ж я маю робити? Я до того вже знесиліла, що не хочеться ворухнути й пальцем. Та власне, за що можна змагатися! Скажіть, чи зустрічали ви десь родину, яка б не дійшла кінець-кінцем до буднів, сварок, зради... Це врешті—закон—і тому я так покірливо приймаю свою долю.

Володимир гірко посміхнувся.

— Як легко можуть люди офірувати себе на передчасну смерть. І кому потрібна ця офіра? Думаєте, доньці вашій? Вона виховується і виховується без вас. Будьте певні, що на Талю мають більший вплив школа й товариші, аніж ви. У неї тверезіший погляд. Вона захоплюється всім і всіма, а ви хочете заховатись в шкаралупу родинних буднів.

— Виходить, що мені треба занятись фліртом?

— Зовсім я цього не кажу, хоч і в флірті є своєрідне життя.

— Так що ж я маю робити в своєму стані?

— Що? Все, що завгодно, тільки найменше уваги куховарству. Ви ж могли б відновити свої лекції співу, могли б увійти в музичне товариство, в музичний світ. Це ж ваша стихія. Ваша заздрість. Ви побачили б, скільки є ще в світі краси й буяння. Ні, я таки мушу вирвати вас від кухні. Їй-богу, життя—багатюща й прекрасна річ!

— Серйозно?—жартома перепитала Ганна. Їй раптом стало весело.—Гаразд! Буду сподіватися, що ви мені допоможете.

— Можу заприсягти навіть.

— Я дуже вдячна вам. Так союз?

— Союз!

Ганна простягла Володимирові руку, а він вріс у неї вустами.

— Ну, хлопчику, не треба ж так довго, — лагідно почала вона визволяти руку.

— А коли я хочу?!

— Мало того, що ви хочете.

— А вам хіба неприємно?

— Я не думала над цим

— Яка ж ви практична. Треба почувати, а не думати.

— Отже я не знаю, що саме я почуваю до вас. Я люблю вашу гру, поважаю вас, як композитора, але поза цим ви все ж видаєтеся мені хлопчиком, якого треба стримувати від різних вибриків.

— Я радий би прожити якнайдовше хлопчиком, а вам не личить бути поважною. Будьте веселою, щоб іскрились бірюзові очі. Отак, так смійтесь! Ви чудова, Аню! Дайте глянуть у ваші очі.

Володимир так наблизився, що Ганна відчула його теплий подих на своєму обличчі. Тепла хвиля пробігла їй по тілі, але силою волі вона зневтралізувала її й з холодною байдужістю одвернулась від його.

— Не робіть дурниць!

І, як колись Таля, Володимир враз посумнів. Вони були подібні один до одного своєю поведінкою. Ганна вже каялася за свою нечемність. Вона чуло взяла його за руку:

— А ви справді ще дуже маленький хлопчик.

Володимир нічого не відповів, але на знак замирення він прийняв Ганнину руку в свою, і так мовчки вони пройшли з лісу понад річку.

На заході згасла заграва й півмісяць, що вже ніби довго очікував цього моменту, грайливо простелив на воді срібну стежку.

— Скажіть, вам не хочеться зараз відтворити в звуках цю срібну хвилю? — розірвала мовчанку Ганна.

Володимир відповів не скоро.

— Мені не хочеться чути ні одного з інструментів, що існує тепер. В природі є ледве чутні етерні мелодії, до яких людська техніка ніколи не дійде. Зараз я волів би мовчати й інтуїтивно сприймати ті звуки... Отак, взявшись за руку, пройти цією місячною стежкою й бути обсипаним тими світляними мелодіями.

— Змокнути в холодній воді й вийти на берег тверезим?! — зі сміхом додала Ганна.

Володимир замовк. Його видимо образила та вульґаризація його найінтимніших почувань. Ганна ж, дивлячись на нього, потай усміхнулась. Власне, вона розуміла й поділяла його фантазії, але все те їх надто зближувало, Ганна боялася цього. Вона почувала загрозу. Їй потрібен був час, щоб передумати.

До кінця вечора Ганна дотримувалась глузливого тону. Прощаючись з Володимиром, вона зловтішно запитала:

— Чому ж ви зараз не цілуєте руки?

— Не хочу, — грубо відповів він і швидко відійшов.

Ганні раптом стало сумно. Для чого було ображати хлопчика?! Вона ж мусить мати його дружбу, його моральну підтримку, бо інакше зав'язне в буднях і не відчути їй ніколи тих етерних мелодій.

Вдома вона застала засвічену лямпу.

Таля, не роздягшись, спала.

З почуттям провини Ганна почала її сонну роздягати. Тепер вона була подібна до Ніка. Вона залишила на цілий вечір Талю саму й та боялась навіть загасити світло.

Вранці Ганна запобігливо годила Талі.

Подвійне почуття мучило її. З одного боку Таля, а з другого Володимир. Ганна боялась, що після вчорашньої її поведінки він не прийде. Така перспектива лякала її, особливо тепер, коли вона, посварившись з Ніком, зовсім самотня.

Ганна вирішила одним заходом спокутувати обидві вчорашні провини. Вона написала листа до Володимира й віднести його доручила Талі.

Таля залюбки погодилась виконати доручення, так само як і Володимир був радий звістці.

Ганна пише йому з тієї причини, що вчора вона наговорила багато дурниць. А, взагалі, говорила не те, що думала, і поводилась не так, як би їй хотілося. Бувають же такі обставини. А в тім, Ганна сподівається, що вони скоро побачаться й поговорять, як завжди, по хорошому.

В подяку Талі за послугу, Володимир погодився виконати всі фрагменти Мавки з „Лісової Пісні". Він перегортав клавір сторінку за сторінкою й тоді в мелодійних звуках для Талі повставали образи: „Мавка прокидається", „Мавка в танці лісових фей", „Мавка слухає Лукашеву сопілку", „Мавка й Лісовик".

Звичайно — Мавка, то була вона, Таля, — Лісовик — її любий татусь. Десь у цій лісовій родині мала бути й мати, але Таля не домислювалась. Вона, не змиливши очей, дивилась зачарованим поглядом на Володимира. Він був прекрасний юнак і музика — Лукаш.

— Ну, як вам подобається? — запитав Володимир, наблизившись до Талі.

Таля вся зашарілась і не змогла нічого промовити.

— Ах ти ж, Мавочко! — поплескав Володимир по щоці її. — Ну, ходім до Ганни Павлівни, вона там сумує без нас.

І Таля вже йшла лісом поруч з Володимиром, вся осяяна якимось внутрішнім світом. Вони — Мавка й Лукаш.

Тепер Ганна була одверта з Володимиром. Лише він відійшов учора, як вона вже каялась за свою легковажність, вона відчула себе обеззброєною й безбарвною. Їй прикро було залишатися з думкою, що у Володимира складеться враження про неї, як про людину черству й обмежену.

— Це правда,— погодився Володимир.—Після вчорашнього у мене справді склалось враження, що всі ваші стремління сягають не далі затишного родинного вогнища з самоваром та смачними стравами. Не любивши чоловіка, ви будете увесь вік йому ревно послуговувати, щоб бува, боронь боже, не порушити букви вашої закорузлої моралі. Ні, це не життя, а якийсь архів. Я твердо вирішив був відійти й не заважати вашому добробутові.

— Я це відчула. Я навіть не певна була, що ви прийдете після мого листа. Коли б це та вчорашня „я“ та була відокремлена від мене, я б її сьогодні здорово випалкувала б. Просто я вагалась припустити, що ви хороший Нік же теж був колись хороший.

Скоро Володимир і Ганна взаємно виправдались і повеселішали.

Володимир розгорнув арію, що недавно закінчив, і, проспівавши її, Ганна була в захопленні від музики, а Володимир від її виконання.

Високі ноти Ганна брала так вільно й стільки почуття вкладала в благання й сум Мавки, що Володимир не перечив би, якби така артистка виконувала його оперу на сцені. Звичайно, це було лише настроєве почуття, що вона, Ганна, черства, а взагалі вона йому багато допомагала своїм виконанням і своїми зауваженнями в роботі.

— Ні! Мені прикро було б розійтися з вами,—закінчив він довгий монолог.

— Виходить, що ми таки потрібні одне для одного.

— Безперечно! Я сказав би, що в самій присутності одного біля одного є якийсь цілющий вплив. Знаєте, коли мені найвільніше писалося? Тоді, як ви сиділи в моїй кімнаті така сумна. Отоді я відчув біль польової русалки! Пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — промовила тихо Ганна й відчула, як ніби давній біль знову повернувся до неї. Чомусь подумала, що тоді вона поховала кращу молоду половину себе. Умерла жартівлива русалка Ганнуся.

— Навіть коли ви пішли, у мене ще довго було враження, що біля мене лишився хтось близький.

Ганна подумала: їй приємно буде навідуватись до Володимирової кімнати, як на свіжу могилу близької їй істоти.

X

Ганна призвичаїлась відвідувати Володимира і навіть полюбила свій куток у плетеному кріслі за роялем. В цьому кутку вона слухала музику, звідси подавала репліки. За роялем їй не видно було Володимира, і в цьому була вигода від куточка, вона могла безконтрольно заглиблюватись у свої думки. Іноді вона читала, іноді переглядала ноти Часто при ній Володимир компонував і Ганна прислухалась до невиразних акордів, силкуючись збагнути його задум. Часто на тлі тих акордів Ганна плела узори власних мелодій. Бувало, що Володимир заходив за рояль, брав Ганнину руку й мовчки задивлявся на неї. Ганна так само любила дивитись в його глибокі сині очі. В них відсвічувала і буйна стихія моря, і ніжність волошок. Ганна гладила рукою його русяве м'ягке волосся й це звичайно призводило до того, що Володимир дико поривався до неї, стискуючи її в своїх обіймах, але новий попередливий дотик Ганниної руки — і лапи звіря слабішають. Ганна любила гратися з тією стихією й разом боялася її. Вона ніколи не була певна, що переможе.

Так минав час, минуло кілька субот. Нік не приїздив. Ганну це не турбувало. Так було спокійніше. Вона певна була, що в одну з ближчих субот він таки прибуде. Не могло того статись, щоб Нік дійшов до думки надовго занехаяти родину.

І раптом поштою вона одержує гроші. На звороті переводу Нік пише, що має відпустку й їде в Крим лікуватися.

Більшої образи Ганна не могла сподіватися. Мавши родину й дачу, їхати в Крим лікуватися? І не попрощатись? Невже вона й Таля менше важать за ту потаскуху, з якою він напевне повіявся?!

Ганна ладна була рвати на собі коси. А навкруги все було спокійно; сонце, як на глум, весело світило, в кущах співали пташки. Ніде не зустріла Ганна істоти, щоб співчувала їй.

— Ну, ну! Нічого казати, хорошого маєш батька. Хоч би заїхав попрощатися, — промовила вона до Талі, сподіваючись хоч у ній знайти спільницю.

Але Таля видимо не поділяла материної думки про батька, вона промовчала й, зслизнувши з очей, зникла на цілий день. Увечері ж, мабуть, щоб уникнути розмови з матір'ю, вона зарання лягла спати.

Ганна лишалася одним одна серед цілого світу. У неї були гроші, які належали безперечно Талі, і вона мала рацію не поділяти материних поглядів. Ганнине життя нікому й ні для чого непотрібне.

У владі цих думок застав її Володимир. Він просить вибачити за свою пізню візиту, але ж, не побачивши сьогодні Ганни, він не міг повертатися додому. Він шукав її цілий день по всій околиці.

— Але що з вами? Ви бліда, як смерть?..

— Смерть, — в думках повторила Ганна, не відриваючи погляду від темного вікна. Її очі набрякли вільгістю і раптом, неначе злякавшись пітьми, вона закрила обличчя руками й конвульсивно заридала.

— Що з вами? Ну, заспокойтеся, ну, не треба...

Володимир збентежився. Він клопотався біля Ганни, приніс їй води, втішаючи, горнув її до грудей:

— Бідна Ганнусю!

„Ганнусю“ — це як перший радісний промінь з-за хмар. В цьому слові Ганна відчула перші барви кохання, молодість. Притулившись щокою до Володимирових грудей, вона вже не плакала. Заплющила очі й ніби вся поринула у відчування молодости й ласки.

Безперечно Володимир її любив. Він єдиний з людей щирий і близький.

І Ганна, відкривши очі, крізь тугу вдячно глянула на нього. Ту ж мить Володимир затулив їй уста радісним поцілунком. На цей раз вона не пручалась. В його обіймах почувала захист близького друга і навіть, коли вже перса опирались йому в груди, лише закрила повіки, п'яніючи від млости. Але раптом прокинулась і злякано глянула на Талю. Володимир підійшов до ліжка. Таля спала. Він дбайливо зігнав мух з її лиця і обережною ходою повернувся до Ганни.

Обличчя Ганні було перейняте скорботою і одночасово вдячністю до Володимира: він більше турбується про Талю, аніж її рідний батько.

Ганна взяла з стола світло й перейшла до другої кімнати.

— Ви були праві, — промовила вона.

І в міру того, як голос Ганні підвищувався обуренням на адресу Ніка, уста Володимирові заціплювалися рішучістю. Він здатний помститись за Ганну. І раптом, ніби підшукавши засіб, він підвівся:

— Розходьтесь!

— Що ви? — злякано відсахнулася Ганна, — Таля цього не виправдає...

Володимир ображено одвернувся. Бачивши його похмурість, Ганна почала доводити, що для батьків на першому пляні мусять стояти діти, а далі вже їх особисті рахунки. Вона — перш за все — мати, а потім — жінка. І в розводі Ганна не бачить для себе виходу.

— Я вас люблю, ви це знаєте, — майже сердито промовив Володимир.

— Знаю. Може і я не менше люблю вас. Так що з того?

— Ми одружимось.

— Ні, цього не треба.

— Так ви волієте все життя бути запроданкою деспота?

— Зовсім не хочу. Що я зможу взяти від життя, я візьму, а в одружіння не вірю.

— Ви не вірите, що я можу бути відданим?

— Ви... хороший... Але, може й Нік був колись хороший. Якось так уже обставини складаються в подружньому житті... Ну, не сердьтеся на мене, Вовчику, — раптом грайливо звернулася вона до Володимира, що знову мав одвернутися.—Справді так краще буде.

І бачивши ніжний Ганнин погляд, що багато обіцяв, Володимир прояснів.

Як і раніш, Ганна заходила до Володимира, тільки тепер він частіше відривався від роялю й кімната частіше заповнялася сміхом та жартами. Вже по-новому Володимир розумів Лукаша й Мавку. Все більше в його композиціях появлялось корективів, усе більше мажору й престо.

Поза всією прикрістю свого подвійного стану, Ганна часто почувала такий приплив ніжности до Володимира, що ладна була віддати всю себе, щоб тільки він мав радість і енерґію до праці. Десь зникали докори й вагання. Вона зовсім сучасна жінка.

Скоро вона одержала листа від Ніка. В перший момент навіть злякалась, припустивши, що з Ніком трапився якийсь моральний злам. Він сумує за нею й Талею, почуває себе винуватим перед ними, що не завітав перед від'їздом. Але ж на перешкоді тому було

дуже багато причин. Він сподівається, що Ганна простить йому й на цей раз і напише щирого, дружнього листа.

Можна було подумати, що Нік справді трагічна істота. Але ж розміркувавши, Ганна обурилась. Його лист—це тактика. К чорту з своєю підлою дипломатією! І мавши такого документа в руках, вона знайшла в йому рівновагу. За кожним днем все більше почувала себе спорідненою з Володимиром. Була переповнена любовною снагою. Очі їй світились, уся постать пашіла молодою радістю.

Довкола ж ліс уже повівав передосінньою прохолодою, лист упивався сонцем і тремтів неясним передчуттям завмирання, часом шерхне між вітами й падає сухим болем. Тоді Ганна замислювалась і почувала, як запліднюється в ній тривога, мов осіннім зерном земля.

— Моя тривожна Мавко,—розважав Володимир,— у нас ще довго буде весна.

І хотілося вірити у весну, в молодість. Ще цвіли в лісі смолки й верес, в квітнику перед Володимировою хатою були жоржини й айстри. Бували ще чудові дні, коли на небі не з'являлось жодної хмаринки, коли навколо тиша, і радости життя не затьмарює жодний прикрий спогад.

Але одного такого чудового дня Ганна зустріла вдома Талю з листом від батька.

— Він уже повернувся,—радісно сповістила Таля.

На ясному Ганниному обличчі пробігла тінь. І щодалі читала, то тривожніше бігали очі, руки нервовіше м'яли папір.

„Я не сподівався, що ти можеш бути така жорстока. Три тижні ждав від тебе листа і все даремне.

Я знаю, що я завинив перед тобою, дуже завинив. Я хотів би поговорити одверто, як говорили ми колись. Думаю, що ти зрозумієш і простиш. А поки я не маю спокою. Я тут самотній, як ворон у степу. Думав, що після Криму наберуся енерґії й буду працювати, а

вийшло, що я ще більше розбитий, робота мені валиться з рук. В лябораторію не можу заглянути. Здається, коли б ти була тут зі мною, до мене знову повернулася б рівновага. Я чув би твій голос такий розважливий, теплий. Таля нам знову буде щебетати. Переїжджай, Ганнусю, в місто! Напиши, коли думаєте вирушити, я приїду допомогти вам.

Завжди з тобою,

Нік.

P. S. Коли б я смів, я цілував би без числа мою хорошу, любу Ганнусю".

— Мамо, ми переїдемо післязавтра. Напиши татові. Тут так сумно!—промовила Таля.

Але Ганна була в задумі. В ній клубком хижих полозів сплітались почуття, вони м'язами зщавлювали серце, впивалися, ранили її. Одначе висновок був один: їхати. Це добре, що Нік перший заговорив. Ганна посилкується вдома відновить рівновагу, забуде Володимира. Це був лише дачного жанру роман, який вона мусить зліквідувати, коли закінчиться дачний сезон. Їхати до міста якнайскоріше! Навіть взавтра.

Проте, виїхати, не попрощавшись з Володимиром, було б безчесно. Увечері Ганна зайшла до нього.

— Чому ви не прийшли? Я вас чекала.

— Я знав, що ви зайдете.

— Ви надто самовпевнений. Це погано для вас самого. Я зайшла попрощатись. Завтра їду до міста.

В очах Володимирові раптом згасли веселі вогники, вуста стислись, а натомість загорілись утіхою очі Ганні.

— Хіба вам не однаково, де я буду? Чи пізніше, чи тепер я все ж мушу виїхати. У Талі незабаром навчання та й взагалі наші шляхи зовсім різні.

Володимир, ніби радіючи з того, що їх шляхи різні, як видалось Ганні, зловтішно посміхнувся й одвернув погляд.

Ганну образила ця посмішка. Вона холодно простягнула руку.

— Ну, прощавайте.

Володимир так само холодно дотикнувся пальцями й не рушав з місця. Ганна сама вибігла в пітьму ліса, охоплена обуренням і образою. Невже він ні за що має їхню попередню дружбу? Він міг так легко її відпустити? Він насміхався?

Від образи в Ганни виступили сльози на очах.

Вона не дивилась, куди йде, не тямила, що з нею діється. Здавалось, що навколо неї відбувається якась таємнича змова чорних силуетів дерев.

Раптом Ганні злякано тьохнуло серце.

Ламаючи сухе гілля, хтось швидко до неї наближався.

Ганна прискорила кроки.

Людська постать уже бігла навпростець.

Ганна зупинилася злякано, ладна закричати пробі, як її попередив збентежений і задиханий Володимир:

— Ганно Павлівно, одну хвилиночку! Я не можу так розстатися з вами.

Ганна знеможено вхопилася за стовбур сосни.

— Я тільки тепер усвідомив, оскільки ви важили для мене. Я не можу пережити розлуки з вами. Для мене цей ліс стане пусткою. Цієї ночі я страчу себе. Я так зжився з думкою, що ви будете зі мною довго, може навіть завжди... Як я мріяв, що ми проведемо в лісі золоту осінь!.. І раптом... така іронія. Ганнусю, люба, для чого це? Невже вас вабить кам'яний саркофаг міста?

Володимир малював перспективу їх дальшого перебування в лісі, який збагатиться новими барвами, новими мелодіями, а там на зиму переїдуть до міста, будуть зустрічатись на концертах, в опері...

Ганна сперечалась. Доводила, що це його хвилеве захоплення нею в закутку, де мало людей, що для його палкої уяви завжди знайдеться об'єкт, що

захопить його. Але Володимир уперто не погоджувався. Тільки вона, Ганна, йому близька. Тільки вона його розуміє, тільки вона зможе дати йому імпульс до праці. Без Ганни він залишає роботу, він застрілиться.

В голосі йому справді почувалися розпач і рішучість. Пітьма, здавалось, зловісно шепотіла Ганні: „так буде. Ти ніколи не побачиш його синіх очей, ясного чола,—я вкрию їх чорним тавром“.

І страх опанував Ганну. Вона притулилась до Володимира, благала:

— Володику, не треба. На що ти мене мучиш? Хіба я цього хочу? Хіба я винна? Тобі легше, ти сам, а я?..

Ганна заплакала. Вона відчула, що зріднилася з Володимиром і, коли відійде, буде зранена на все життя. Хотілося зрости з ним назавжди й Ганна вся горнулася, пестила. Відчувши близькість її тіла, Володимир впивався вустами в щоки, в груди, залишаючи в них болючі, криваві знаки:

— Люба, ти ж моя? Моя...

— Твоя...

Повернулася Ганна додому пізно; двері були замкнені, хоч і горіло в кімнаті світло.

Таля сонно відчинила двері, глянула з докором на матір і знову мовчки лягла.

Перші її слова вранці були:

— Коли ми поїдемо?

— Скоро, Талю! Ще набридне тобі місто. Не поспішай.

— Мені вже й тут досить набридло,—сердито відповіла Таля.

Таля мала рацію. Вона залишалась майже без догляду й розваг. Дехто з її подруг вже виїхали до міста, а з іншими Таля пересварилась. Останні дні вона блукала самотня по давно сходжених закутках лісу. Єдиною ще розвагаю для Талі були книжки. Вона запоєм перечитувала романи, захоплювалась любовними інтригами, але кінець-кінцем вони збуджували в ній лише невиразні жадання, тугу за незнаним, викликали незадоволення і злість на всіх і все. Таля стала нервова й оприскувата. Їй слід було якнайскоріше змінити оточення, повернутися до нових її подруг, але що Ганна могла вдіяти? Їх у неї двоє вередливих і свавільних дітей. Нехай Володимир звикнеться з думкою про розстання—тоді вони виїдуть.

Минали тривожні дні. Хмари на небі збивались в отари, віщуючи майбутні зливи, прохолода ночі нагадувала про морози, коли все в лісі скам'яніє й спустошиться. Ганна з жадобою ловила кожний теплий промінь сонця, кожну привітну усмішку природи, втішалась останніми Володимировими ласками.

Володимир став так само тривожний, як осінній лист, що почуває, як наближається момент, коли він мусить відпасти. Він болісно реаґував на кожний натяк про цей момент. Ганна втрачала надію його заспокоїти й сама тривожно зупинялась на роздоріжжі своєї душі. Повітря гускло, потайні міни мусіли вибухнути.

— Мамо,—рішуче сказала Таля,—я їду, а ти як собі хоч.

Таля показала листа, що написав їй батько.

„Приїжджай, Талю. Може хоч ти не забула свого тата. Матері там, мабуть, ніколи думать про дому. Що ж, хай розважається, як їй весело. Я думаю, що нам буде весело й без неї. Приїхала вже Галя й Тата. Кожного дня заходять, чекають тебе“...

Ганна з обуренням повернула листа Талі.

— Шкода тата? А він пошкодував нас, як ми сиділи тут сами! Він поїхав у Крим. Чому принаймні тебе не міг він узяти з собою?

— Бо йому потрібний був спокій!..

Ганна хотіла відповісти Талі важливим аргументом, але на півслові запнулась. Її вразило таке піклування

і вже, засоромившись свого сліпого обурення, вона промовила:

— Як хочеш, їдь! Але я не можу так швидко. Нехай він приїжджає й допоможе мені відправити речі.

На цьому Ганна з Талею помирились. Ганна погодилась з думкою від'їзду в місто, але тепер її лякала зустріч з Ніком вдома. Він мусить зламати свій гонор і з'явитись до неї, вона тут погодить їх відносини й певна буде того, що очікує її вдома.

Того ж дня Ганна попрощалася з Талею.

— Приїжджай скоріше, мамусю!

Ці слова запали Ганні теплим дотиком Талиних губ. Ганна залишилася на станції сама, куди наступав грізним валом ліс.

Було страшно непевности. Ганна мусила все сконкретизувати. Зі станції вона пішла до Володимира. Він ніби сподівався її приходу. Декорував кімнату квітами, повтикав галузки пожовклого листя й рубінові ягоди калини. Чепурними стосами лежали ноти. Все привітно задивлялось, нагадувало про пережиті тут щасливі хвилини, вабило обіцянками. Ганна ж хотіла закривати очі на все, нічого не згадувати. Таючи хвилювання, вона показала рукою на пожовкле листя:

— А все ж наближається осінь. Таля поїхала додому.

Володимир глянув пильно синім жаром очей:

— А ви не поїдете! Ми проведемо тут золоту осінь.

— За мною скоро приїде чоловік.

— Люба Мавко! Ви не поїдете, чуєте? Чуєте?

Вони будуть слухати прозорі осінні мелодії, будуть вбирати очима барви лісу, вдихати блакитну прохолодь осіннього неба... Володимир шепотів Ганні над вухом гарачим подихом, затуляв вуста, що мали протестувати... І той шепіт спадав золотим листям, збуджував мінорні мелодії й вся істота Ганні просякала млістю і безвіллям.

Ганна вже не насмілювалась протестувати. І навіть коли Володимир запропонував їй залишитись у нього на ніч, вона погодилась, затаївши думку: сьогодні нехай. Це останній день її другої весни.

Вранці вона була холодно неприступна. Край! Вона більше не повернеться до цієї кімнати.

Але про це Ганна нічого не сказала Володимирові, відійшла від нього похмура, поскаржившись перед цим на свій настрій.

Удень була на станції, маючи надію зустрінути там Ніка. Вона вся горіла нетерплячкою. Скоріше його побачити й усе розв'язати в той чи той бік. Але поїзд за поїздом відходив—його не було. Розгнівана на саму себе й на Ніка—пішла в ліс. Їй не хотілося йти додому, де на неї міг очікувати Володимир. Так легше звикатись з думкою про розстання, не бачивши його. А проте, мимоволі вона заходила в найпотайніші куточки, що в'язали її спогадами з Володимиром. Всюди вже були початки майбутнього спустошення. Трава в'янула, лист блякнув... Замість колишньої пташиної симфонії чути десь у кущі монотонний жалібний писк одинокої пташки...

Ганна вийшла на поле. На збитій стерні витикалися паростки пророслого зерна. Вона вже знала, що то проростає не її весна.

Вже зовсім стемніло, як Ганна повернулася додому, розбита втомою. Вона йшла, сумно схиливши голову перед перспективою порожньої темної кімнати. А там десь Таля, Нік... у світлі електрики, в приязні...

І так боляче стисло серце від бажання світла й гостинности. Ні, взавтра вранці вона сама поїде. Нік же ж кликав її! А там, віддавшись родині, вона про все забуде, знайде свою рівновагу.

Раптом назустріч від дому до Ганни чорним силуетом чоловіча постать.

Чи не Нік часом?—майнула радісна думка Ганні. Але то був Володимир.

— Де ви ховаєтесь? Я ноги відходив шукаючи...

— В лісі була,—апатично промовила вона, підіймаючи важкі ноги на східці. Їй хотілося сказати Володимирові, щоб він не йшов за нею в кімнату, але... вона нічого не сказала.

Не світивши, сіли стомлено поруч на канапу. І знову Ганні хотілося заперечити. Володимир обійняв її, а вона лише покірливо схилила голову йому на груди, відчуваючи, як з його пестощами до неї вливається заспокоєння.

— Ах, як я втомилася, коли б ви знали!..

Володимир не відповідав. Він видимо й сам був стомлений. Відхилившись на спинку канапи, він безвільно схилив голову на Ганнині коси.

Скільки пройшло часу—Ганна не знала. І чи спала вона, теж не знала, але очі їй неприємно вразив раптовий світ. Ганна підвела повіки й жахнулась. Перед нею в світлі сірника стояв Нік, націлившись двома чорними кулями божевільно-лютих очей.

— Що таке?—скрикнув Володимир, збудившись від сну.

Нік, загасивши сірника, трахнув за собою двері в сусідню кімнату.

Володимир похапцем засвітив лямпу й заходив нервово по кімнаті. За дверима також було чути кроки.

— Ідіть додому,—промовила Ганна по хвилі напруженої мовчанки.

Володимир раптом стрепенувся й рішуче ступив у двері до Ніка.

— Не треба,— злякано скрикнула Ганна, — я сама поговорю!

Але Володимир уже був за дверима.

— Я з вами одверто. Я хочу забрати вашу дружину.

Пульс зупинився Ганні від жаху. Як він про неї говорить! Яке він має право? Здавалось, що ту ж хвилину Нік розщемить Володимира на тріски, але на диво Нік з нотою іронії промовив:

— Беріть! Вона мені непотрібна.

І ту ж мить до болю морозлива хвиля підборкала Ганну. Вона не встигла скрикнути, як холодом заціпило їй вуста, все тіло, серце.

X

— Я казав. . цього слід було сподіватись,—намагався заспокоїти Ганну Володимир.

Але в міру того, як він пишався своєю прозорливістю щодо поведінки Ніка, Ганна почувала, як у ній підіймається обурення проти нього. Їй хотілося захищати Ніка, але вона натикалася на прикрий факт: Нік так легко її зрікся. І обличчя Ганні запливало густою краскою сорому. Вона не могла ні їсти, ні спати. Ночами її мучили кошмари. То її пронизували ненавистю Нікові очі, то вона бачила, як над Талею знущалася чорнокоса, відьмаста мачуха.

Минув майже тиждень кошмарного життя в привітній колись композиторовій хаті. Все це сталось якось раптово, неймовірно, як сон. Чого Ганна тут, коли в неї є своя родина, є своя дача?

Часом, блукаючи, підходила вона до колишньої дачі з потайною надією зустрінути Талю, чи Ніка. Дачі темно. В затишних недавно кімнатах вікна стояли тепер холодною пусткою. Вже другого дня після прикрого інциденту, коли Ганна мусила вийти за поріг з Володимиром, Нік вивіз піяніно й Талині речі. Ганна почувала себе такою безпорадною і пригніченою, ніби вона раптом опинилася на безлюдному острові. Вона не наважувалася звіряти свій біль Володимирові, який, хай мимоволі, а все ж спричинився до розлуки її з Талею. І це почуття його провини затьмарювало в Ганні всю попередню приязнь. А до того, він жив зовсім відмінними настроями. Його тішила перспектива подружнього життя з нею. Він малював його в найрожевіших фарбах, але ніщо Ганну не вабило. В тій

перспективі вона не бачила Талі. Володимир ні разу не згадав про неї; бачити ж Талю стало для Ганни якось органічною потребою. Вона почувала, що задихається без неї тут, як без повітря. Здавалось, що вже цілі роки минули з того часу, як вона не бачила її.

— Я не можу більше жити в цій пустці. Тут така нудьга!

Володимир зважив, що оточення пустельного лісу справді прикро впливає на Ганну. Вона марнішає що-не-день, як те листя. В гамірливому місті вона розважиться.

І вже перед самою перспективою переїзду Ганні покращав настрій; зросла енерґія. Вона почала пакуватись. Бачивши, як охоче Володимир пішов їй назустріч, Ганна зважилась звірити йому свою кривду.

— Я ніколи не заспокоюсь, коли не буде біля мене Талі.

— Я певний, що цей чавунний казан так само легко зрічеться її, як і тебе.

І на цей раз Ганна не думала боронити Ніка. Хотілося вірити Володимировим словам. В них відчувала навіть полегкість.

Так, так. Нік—бездушний чавун. Вона забуде в йому навіть людську подобу. Чавун! Усе минуле—ніщо. Забуття. Вона матиме Талю й почне жити по-новому.

Незабаром Ганна опинилася на четвертому поверсі в міському Володимировому приміщенні. Це була невеличка кімната, де на стінах розташувалися портрети Ліста, Шопена, Чайковського, Лисенка й Дебюссі... В цій родині перший час Ганна дуже ніяково себе почувала. Заглиблені в себе композитори були зовсім байдужі до її родинної трагедії. Ганна з сумом дивилася крізь вікно четвертого поверху на околицю міста, де куріли димарі. Серед них вона розпізнавала димаря електротехнічного заводу, біля якого був одноповерхо-

вий будинок, що в йому захована дорога їй істота. Туди тягла Ганну непереможна сила. Майже щодня виходила Ганна на прогулянку, ішла в напрямку до заводу, маючи надію зустрінути Талю. Проте ні разу їй в цьому не пощастило, а образа, що її вчинив Нік, не допускала до того, щоб вона переступала поріг його помешкання.

В школах почалось навчання. Галаслива дітвора купчилась біля шкільних будинків. Ганна, як та школярка, повеселішала. В ній зросла надія побачити Талю.

Щоранку вона спацирувала вулицею, що вела від Талиної школи до заводу. Талі вона не зустрічала. І Ганна збентежилась. Можливо, Таля захворіла. Розпач штовхав її на все. Вона очікуватиме біля школи на вихід школярів, а коли не зустріне—піде до Талі додому.

Як сновида ходила Ганна біля школи. Ось уже сипнула дітвора. Сміх, галас, метушня загатили вулицю. Ганнині очі пробігали по строкатих дівчачих, убраннях, і все тривожніший був їх погляд.

Раптом десь з гущі радісний вигук:

— Мамусю!

Ганна ще не збагнула,—звідки він, як відчула на шиї теплі Талині руки.

Жадібно притискала Талю, тамуючи біль на вустах, розглядала з таким інтересом, ніби не бачила її вже кілька років.

Таля ж була така сама на зріст, так само по-дитячому рухлива, тільки щоки помітно зблідли. Коли ж відійшли від дитячого натовпу, Таля раптом ніби підросла, споважніла:

— Ти не повернешся до нас?

Ганна здригнулась, як від електричного струму.

— Не можу я повернутися до вас. Твій батько відцурався мене.

— А батько каже, що ти схотіла вийти заміж за Володимира Андрійовича.

— Ех!.. щось же треба казати йому... Нехай він тобі краще розкаже, чому він став цуратися мене ще тоді, як ми жили з ним...

— Я не знаю, але ж тато журиться. Він не спить ночами. Він...—Таля запнулась і ледве чутно додала,— плакав...

Промовивши це, вона розпачливо кинулась на шию матері й буйно заридала, ховаючи лице у неї на грудях.

Ганна вся скривилась від болю, почуваючи, як той плач просякає їй у груди, шматує серце, пече...

— Тоді... я не знаю, чому він так легко мене зрікся,—промовила вона й потік жалю захлинув її останні слова.

Виплакавшись, обидві жінки стали розважливіші. Ганна упрохала Талю покищо нічого не казати батькові про їх зустріч. Умовились, що Таля прийде на помешкання до неї.

Вдома Ганна розповіла Володимирові про зустріч з Талею.

Володимир болісно поморщився.

— Тобі неприємно, що я з нею бачилась?

— Ні, не те. Мені неприємно, що ти віддаєш йому так багато уваги.

— Мене Нік цікавить через те, що біля нього Таля, а з його настроїв я бачу, що він навряд чи відмовиться від неї.

— Таля згодом сама визначить свій вибір.

Сьогодні Ганна багато думала про цей вибір. Але висновки були сумні. Ще, коли поруч з Ніком вона мала ціну в Талиних очах, то, відійшовши від Ніка, ціну ту вона загубить. Ганна інтуїтивно завжди почувала, що Нік домінує в Талиному серці, але тоді вона не ревнувала, не змагалась. Нік мав на це всі дані; в Талиній любові до Ніка Ганна почувала лише підсилений власний пієтет. Але ж тепер!.. тепер, коли вона з Володимиром...

Побоювання Ганнині мали підставу. Таля, прийшовши через кілька днів, була ще поважніша, аніж за першої їх зустрічі. Вона подала офіційно руку Володимирові, і в її виразі Ганна ясно прочитала зневагу до другого материного чоловіка.

Ганна почервоніла. Запанувала напружена тиша, коли, здавалося, навіть композитори кидали із стін докірливі погляди на адресу легковажної матері і свого колеґи. Ганна розгублено підшукувала привітні слова для Талі, щоб зменшити свою провину,—слів не було. Ганна знала, що спільною темою для них був Нік, але при Володимирові вони не наважувались про нього розмовляти.

Володимир зрозумів, що він зайвий. Він раптом згадав про якусь справу й, не попрощавшись з Талею,—він має надію ще її застати,—вийшов.

Ганна відчула себе зовсім безпорадною. Таля стала в її очах надто доросла, а Ганна перед нею—провинна школярка.

— Ти дуже на мене гніваєшся, Талю?

Таля співчутливо по-дитячому глянула на матір і оповила їй шию теплими руками.

— Ні, мамусю, я не гніваюся. Мені шкода тебе.

— Ти добра, Талю. Ти всіх шкодуєш: і мене, і тата...

— Мамусю, тато добрий, він теж шкодує тебе. Він хоче, щоб ти до нас зайшла. Я призналась йому, що йду до тебе. Не сердься, мамусю!

Ганна не тільки не сердилась, вона навіть вдячно поцілувала Талю.

Коли Володимир повернувся, Талі вже не було.

Ганна сиділа похмура, як те осіннє небо, що за вікном. Її вже не могли розважити запобігливі Володимирові пестощі. В них було щось цинічне, що примушувало Ганну морщитись від огиди. Його гра на роялі лише дратувала її. Вона з приємністю слухала б зараз менш досконалу, але щиру Талину гру. Ганна згадувала родинну ідилію, і провина Ніка замаскову-

валась рожевим фльором, а натомість випливали докори за власну необачність.

Другого дня вже ввечері Ганна з затаєним серцем подзвонила перед порогом колишнього свого будинку на заводі. Ту ж мить у передпокій вибігла Таля, завчасу попереджаючи батька радісними вигуками.

Нік устав для офіційної зустрічі. Він шанобливо торкнувся вустами Ганниної руки, а Таля кинулась наливати для матері чай.

Ганна з заздрістю стежила за рухами цієї незрілої господині, яка мимоволі мусила заступити її.

Чаю ніхто не пив.

Нік, ніби з глибини, в якій вітав думками, глухо промовив.

— Це так і буде?

Ганна відповіла не зразу. Вона зважувала. Але зрозумівши, що годі за такий короткий момент придумати щось певне, промовила, щоб тільки перервати мовчанку:

— Раз сталось—значить буде.

Таля, тамуючи ридання, вибігла з-за столу й зникла в спочивальні.

Ганна була віч-на-віч з Ніком. Він у перший момент прийняв її слова покірливо, як давно йому відомий присуд. Але щораз до лиця йому підступала рішучість.

— Це ж власне непорозуміння, якого ні я, ні ти, здається, не хотіли.

— Ти хотів замкнутись від мене. Цього ти не заперечиш.

— Так само як і ти не заперечиш, що таїлася від мене.

— Я почала таїтись від тебе лише тоді, коли нам ні про що з тобою стало говорити. Я застерігала тебе.

— Можливо, що в тому була моя помилка, але ж не меншою мірою я винувачу й тебе. Поговорімо одверто.

— Добре. Я згодна. Скажи мені насамперед, через що після того інциденту з Вандою, коли ми, здавалось, помирились, ти знову почав зникати вечорами? Ти ж таївся, правда?

— Правда,—промовив Нік і вмовк. Але тільки на момент.—Так! Ти до речі це зауважила. Я розповім тобі все, тільки з тією умовою, що ти мені розкажеш усе про себе.

— Я розповім.

Нік ще кілька разів підряд затягся цигаркою для того, щоб відкинути її зовсім, і майже діловим тоном почав розповідати.

Ганна слухала його з напруженою увагою ображеного самолюбства.

Вона пам'ятає, як того вечора з'явився Вольський? Так, з того моменту й почалася ця історія. Вольський сповістив Ніка, що з Харкова приїхала Ванда і хоче його бачити. Нік обурився тоді й сказав, що ніяких Ванд він не хоче бачити й що Вольський так може їй переказати. Нік того вечора був нервовий. Він передбачав, що на цьому історія не закінчиться. І справді. Вже другого дня Вольський приніс Нікові на завод листа від Ванди. Ванда загрожувала скандалом. Вона вагітна і, якщо Нік не прийде до неї в найближчому часі, вона з'явиться до нього на помешкання. Вона його осоромить на весь завод, вона передасть справу про аліменти до суду.

Ванда тероризувала тоді Ніка. Що залишалось робити? Ждати, поки вона з'явиться сама? Нік цього не міг допустити, хоч і не вірив у її вагітність. Він уважав за краще піти до неї й провчити раз назавжди за шантаж.

Як і слід було сподіватись, Ванда зустріла його прокльонами. Вона молода, могла зберегти себе для когось, хто кохав би її, хто став би її другом на все життя, а тепер вона поневіряється, мусить випрохувати у нього ласку, мов жебрачка... Нік об'єктивно

глянув на становище жінки, що приїхала заради нього до чужого міста, залишивши посаду. Вона опинилась без усякої моральної й матеріяльної підмоги, і, як що була правда тому, що вона вагітна, становище дійсно прикре. В тому стані вона могла зважитись на найгіршу капость. Нік мав вивідати. За кілька вечорів він добився довіри і вже в приязній розмові Ванда підтвердила те, що написала в листі. Вона вагітна. Тоді в Ніка певно вже накреслився плян: аборт—і справі кінець. Але про аборт Ванда не хотіла й слухати. Вона буде любити його, перший плід свого кохання. Вона виховає з нього шляхетну людину. То напевне буде син... І Нік мусив потакувати до слушного моменту. Він мусив щовечора приходити заспокоювати її. Коли ж бувало з якихось причин він не заходив, знову починались загрози, гістерія. Ванда ненавиділа Ганну. „Коли ти будеш віддавати їй стільки уваги, я її колись задушу. Ти мусиш розійтися з нею". „Може, побачимо",—потакував Нік і в той же час почував, що ненавидить Ванду, як ніколи.

Але потайні тенета щораз більше його оплутували. З одного боку таячись від Ганни, він почував, що все далі й далі відходить від неї, а з другого, потакуючи з обережности Ванді, він усе більше прихиляв її до себе, все настирливіші були домагання одружитись. Нік стомився від такого маневрування. Він зовсім занехаяв лябораторну працю і від того ще більше мучився. В ті хвилини йому хотілося мати біля себе близьку людину, якій би він міг звіритись. Але ж, чи міг він сказати Ганні, що занехаяв ляборатории працю? І знесилений він часто приймав ласки Ванди, як єдину розраду в тому його стані, в них шукав хвилевого відпочинку, але ніколи не забував, що він має незабаром зліквідувати цю двоїстість і назавжди повернутись до Ганни.

Ванда щораз ставала довірливіша. Часом вона відпускала Ніка для ляобраторної праці, але праця валилась йому з рук, а дозвілля ще більше мучило докорами й у ті вечорі він знову повертався до Ванди.

Вдома Нік не міг спокійно чути Ганниного голосу, не міг зносити її допитливих поглядів. Він зважився позбутись її, на деякий час виславши на дачу. З того часу ніби стало в його житті затишніше. Він міг спокійно віддаватися втіхам з Вандою, не забуваючи, що все тимчасово. Проте, суботні одвідини йому коштували багато нервів. Ванда кожну візиту до Ганни відплачувала гістерією і загрожувала, що вона поїде й розправиться з нею...

Остання сварка з Ганною дала Нікові право не відвідувати її. Нік помітив тоді, що поміж Ганною й Володимиром є якийсь інтимний зв'язок. Його це вразило. Він завжди був певний, що Ганна краща за нього, що вона його не зрадить. І раптом!.. Таке спостереження мстиво штовхнуло його в обійми Ванди. Нік кинувся в розпусту й навіть в оцій кімнаті він з помсти до Ганни вчиняв з Вандою оргії. А проте його ніколи не кидала надія, що він вчасно застереже Ганну від зради.

Ванда цілком довірилась. Вона втішалася з розпусного життя і легко погодилась принести в жертву йому свій плід.

Аборт зробили запізно. Ванда зовсім кепсько себе почувала. Лікарі радили їй виїхати на південь, але Ванда ні за що не хотіла їхати без Ніка.

— Тоді в мене справді прокинулось щире піклування про Ванду,—промовив Нік уперше інтимним тоном за весь час своєї розповіді.—Це буде моя остання жертва за провину перед нею.

Він узяв відпустку й виїхав з Вандою, маючи певність, що вчасно повернеться до Ганни.

Південне сонце, південна природа й море швидко піднесли настрій Ванді. Їй знову захотілося бурних пиятик, компанії, оргій...

В тому пансіоні, де вони зупинились, були всі можливості до того, але Нік у них уже відогравав пасивну ролю. І розв'язка прийшла раніш, аніж сподівався він. Ванда закохалася в аґента Зовнішторгу й зовсім несподівано виїхала з ним, залишивши Нікові образливого листа, в якому зазначала глузливо маршрут до Ганни.

Розв'язка, якої давно хотів Нік, тепер дуже вразила його. Ванда обдурила його, залишивши по собі прикрий намул. Нік опинився самотній із своїм каяттям між гірських хребтів з одного боку, і просторів моря, з другого. Ті хребти ніби заздалегідь перегороджували йому шлях до Ганни, але в Ніка ще жила надія на її вірність. Ганна не така, як інші. Вона єдина з усіх. Але Ганна йому не відповіла. В Ніка ще боролось каяття за свою провину з обуренням за можливу її зраду. І те й те почуття утримували разом Ніка, щоб не показатись Ганні на очі. Він повернувся й написав з дому. Вона не відповіла. Тоді зрозумів, що запізнився. І розпач опанував його. Він розумів, що сам довів її до краю. Проте, коли приїхала Таля, він повірив у те, що Ганна очікує його допомоги на переїзд. Того вечора він їхав до неї з такою любов'ю, яку може тільки вистраждати розлука. Він ладний був піднести її на найвищий щабель людських чеснот, і раптом!

Нік поривчасто підвівся і почав швидко ходити по кімнаті, ніби хотів утекти від того обурення, що раптом опанувало його.

Ганна болісно посміхнулася.

— Так виходить, коли б не зрадила я, все було б гаразд.—Голос Ганні тремтів, але вона десь видобула в собі сил і слова її стали шорсткі, як з трибуни прокурора:

— А це нічого, що в оцій кімнаті ти вчиняв оргії? Чи ти думав, що святе невідання все простить? Де ж твоя гідність після цього? За кого ж ти мене мав, коли дозволяв якійсь повії мене паплюжити? Та я

більше ніж певна, що коли б вона не зрадила тебе, ти повіявся б за нею на край світа. Хіба я не чула на власні уха, коли при мені ти марив нею?.. Ти думав, що я безплотний дух, і що найменший протяг вивітрить усі твої вчинки? Та я довіку не зітру цієї плями. Тепер я побачила справжню твою природу. Ти під своїм панцирем ніколи не почував, як я страждаю. Хіба я не мала права звіряти свої муки?

Нік кілька разів поривався промовити до Ганни, але голос її щодалі підвищувався. Щодалі жорстокіші були її слова.

Нік—шахрай, що грав на її довірливості, і шахрайством хотів збудувати родинний добробут. Він і зараз висловився перед нею лише для того, щоб повеличатися своїм вдаваним шляхетством. Він розраховує на її вибачливість? Даремне. Вона ніколи не стане м'якишем у руках егоїста-дипломата.

Врешті Нік промовив:

— Я зовсім не хочу тебе обвинувачувати, а себе виправдовувати. Я є такий, як є. А взагалі обоє ми—люди. Може досі найбільшою нашою помилкою було те, що ми ідеалізували одне одного. Тверезо глянувши, я зробив те, що властиво мужчині, а ти—що властиво жінці...

— Ти думаєш, що я перейшла до Володимира з якихось похітливих жадань, як це зробила твоя полюбовниця? Вибач, я до цього не дійшла. Я живу зараз з Володимиром, бо він кращий за тебе. Я ніколи не бачила в ньому такого цинічного ставлення до жінки...

— Хай і так. Але ж ти не забувай, що у нас є Таля, ми її батьки.

— Я цього ніколи не забувала. Власне в цій справі я зайшла до тебе. Після того, що між нами сталось, жити разом ми ніколи не зможемо. Я ніколи не погоджуся замінити ліжко повії. Я хочу прожити чесною матір'ю, хочу, щоб і Таля була здорова й чесна

жінка. Думаю, що й ти глянеш на справу чесно, і Талю віддаси під мою опіку.

Нік ураз розлютувавсь. Жили йому випнулися на скронях:

— К чорту з своїми чеснотами! Ти така ж повія, як і всі! Я ніколи не віддам дитини на поневіряння в руки якогось базарного шалапути.

— Ти мусиш мені її віддати! Я мати і я доведу тобі своє право!

— Хіба тоді, як не буду живий, а поки я є—ти не переступиш сюди порога!

— Хай опльовують тобі його повії! А Талю я вирву з цієї помийниці,—викрикнула Ганна й рішуче ступила до дверей. Ту ж мить її наздогнала Таля й з голосним плачем оповила шию·

— Мамусю! Люба! Залишайся!.. Я вмру без тебе.

Ганна, як зранена, припала, зрошуючи лице Талі гарячими сльозами.

Нік, схопивши в долоні голову, схилився на стіл і його плечі затряслися в конвульсіях.

Всі троє ревно оплакували щось поховане, всім рідне, дороге.

Коли плач ущух, глянули одна на одну, споріднені спільним співчуттям. Але тільки на момент.

— Я скоро до тебе зайду, Талюсю, — промовила Ганна й зникла за дверима.

Вона поспішала додому, охоплена докорами. Вона зовсім не сподівалась такого тону, коли йшла до Ніка. Їй хотілося думати, що в минулому Ніка не було ніякої зради, що вона сама не кохає Володимира. Це було лише незначне непорозуміння. Вони мусять одне одного простити й може з сьогодняшнього дня налагодиться їхнє спільне затишне життя. Але вже самий провинний Ніків вигляд доводив Ганні, що гріхи були. Ганнине самолюбство не допускало, щоб, не спокутувавши свої провини перед нею, Нік легко дійшов до згоди. І щодалі він провадив свою сповідь, то більший

опір повставав у Ганні. Хіба зможе забути вона, хай хвилеву, приналежність Нікової душі тій? Щире обурення опанувало Ганну. Вона ладна була якнайгірше заплямувати Ніка, щоб помститись за себе, щоб нарешті викликати його на найінтимнішу розмову, в якій би він доводив, що завжди належав їй, Ганні, щоб він клявся у вірності, виправдав її, підніс на ту височінь, що про неї згадував. А він... так прозаїчно погодився на тому, що їх вчинки людські, дріб'язкові. Така буденна перспектива співжиття! Нік мусив переконати Ганну, що він кращий за Володимира, а так—Ганна лише впевнилась, що Нік справді цинік і товстошкірий обиватель. Вона сказала йому чесно й просто все, що слід було сказати...

А проте... якийсь незрозумілий докір муляв у грудях. Вони з Талею там такі самотні, покинуті.

Ганна повернулася пізно. Володимир підозрівав істину й ревнощі очерствили йому лице.

— Ти ходила до Ніка?

— Я ходила до Талі.

— Але ж чого ти так довго сиділа там?

— Ах, Володику, коли б ти знав, що зо мною діється, ти б пожалів мене.

В її голосі було стільки розпуки й довіри до Володимира, що він зразу пом'якшав.

Ганна розповіла про розмову з Ніком, про своє обурення й той момент, коли вона протиставила його, Володимира, Нікові.

Володимир був задоволений з такого ставлення Ганни до Ніка. Він почав домальовувати власними фарбами нелюдський Ніків образ. І що темніший ставав Нік в Ганниній уяві, то яснішим здавався Володимир, то ніжніші були його пестощі.

— Скажи, Володику, ти любиш Талю?

— Я люблю її, як люблю тебе, як твої очі, твою душу. Люблю в ній твою любов до неї.

— Хороший мій! Мені здавалось, що ти байдужий до неї. Я хочу, щоб і тебе Таля любила.

Забувши тривогу й докори, Ганна щасливо принишкла на грудях у Володимира.

Навколо коштовними скарбами лежали стоси нот, у тихій задумі були шляхетні постаті композиторів.

Десь з глибини ночі долетів далекий звук і в унісон тихо озвалась струна.

XI

Хоч як хотіла Ганна побачити Талю, проте йти на помешкання до Ніка вона не наважувалась. Їй хотілося зберегти думку про Ніка, що він жорстокий деспот, з ним у Ганни не може бути жодного компромісу. Натомість вона плекала ідеальний образ Володимира, обдаровувала його всіма властивостями надлюдини.

І, що більше задивлялася на Володимира, то більше в йому було привабливости. Сині очі його світились життєрадісним сяйвом, в кожному русі почувалась грація й шляхетність.

Ганна тепер безболісно, з свідомости свого права, замилувалась Володимиром, його голосом, його грою. У всьому були прекрасні мелодії. Ганна самовіддано оберігала його добробут. І в ті останні, ясні, осінні дні, коли в місті пломінно зацвіли каштани й клени, розцвіла їхня любов.

Володимир знову заглибився в музичну сферу „Лісової пісні“ й щодня його почуття виливались новими мелодіями.

Ще б тільки мати біля себе Талю й щасливішої жінки від Ганни нема.

Ганна знову шукала зустрічі з Талею біля школи.

— Чому ти не заходиш, мамо?—з докором промовила Таля.

— Ти ж знаєш, що батько мені заборонив.

— Мамо, як несоромно тобі так казати!

— Однаково. Мені незручно. Ти мусиш заходити до мене.

— Я зайду тільки тоді, коли не буде там Володимира Андрійовича. Я не можу бачити його.

В Талиних очах з'явився лихий полиск; здавалось, якби була в силі, вона знищила б Володимира.

З болем Ганна відчула, що переманити до себе Талю їй буде надзвичайно трудно. Проте за всяку ціну вона мусить це зробити.

Якось, вибравши час, коли Володимира не було вдома, Ганна зустріла Талю біля школи й упрохала її до себе.

На цей раз Таля почувала себе в Ганниній кімнаті вільніше, ніж раніш. Вона з цікавістю оглядала кімнату, придивлялась до портретів композиторів, до речей.

— Яка ж гарненька ця статуетка! Зовсім як у нас на дачі хлопчики ловлять рибу.

— Вона подобається тобі?

— Дуже!

— Візьми її...

— А хіба ж це твоя?—Таля злякано відсахнулась від статуетки.

— Тут усе, що Володимирове, те й моє.

— Ні, я не візьму. Він буде сердитися.

— Та він сам би з охотою тобі віддав. Він дуже тебе любить. Пам'ятаєш, як колись жартувала з ним на човні?

Таля сором.ливо зашарілась від спогадів. Проте, коли Ганна запропонувала їй жити разом з ними, Таля знову споважніла й сумно промовила:

— Я ніколи не піду від тата. Він не перенесе цього горя. Думаєш, йому легко тепер?

Ганна спостерегла, що Нік ділиться з Талею своїми переживаннями й тому Таля така поважна й ворожа до Володимира.

— Ну й звичайно в усьому винна я?

Таля видимо хотіла ствердити це, але завагалась і пломатично відповіла:

— Я думаю, що винний у всьому Володимир Андрійович. Коли б не він—ти не розходилася б з татом.

— О, ні, Талочко, хоч би й не було Володимира Андрійовича, ми однаково жити вже разом з ним не могли б...

— Але ж він тієї другої не любив!

Ганні похололо в грудях від такого несподіваного аргументу.

— Він тобі про це казав?

— Я сама знаю.

Обом стало ніяково. Ганна відчула, як у ній прокидаються давні забуті докори. Вони зворушувались, як привиди вмерлих, що мали замучити Ганну своєю настирливістю. Вона покірливо схилила перед ними голову:

— Може винне саме життя. Воно таке поплутане, таке жорстоке... Часом, коли хочеш вирватись, ще гірше заплутуєшся... Мені так само тяжко, але... я нічого не можу вже подіяти...

Таля, не то шкодуючи матір, не то тамуючи власний біль, притулилась до неї й заніміла із страдницьким виразом на зблідлому обличчі, а рука ніжно, ніби несамохіть, торкнулась материного лиця.

Ганна почувала, що Таля так само втішає батька, але жодний нерв не озвався в ній ревнощами. Ганна розуміла тепер біль Ніка й голубила Талю, як єдину зірку серед ночі, що не закрила від них доля своїм чорним покривалом.

Проте, коли Таля, прощаючись, запитала Ганну, що переказати батькові, Ганна жорстоко відповіла: „нічого“. Та лише промовила це, як уже каялася за свою жорстокість. Таля може хотіла занести від неї батькові в подарунок тепле слово, а вона...

Таля, ображена за батька, так швидко вийшла, що навіть не взяла подаровану їй статуетку.

Кілька днів Ганна невтомно шукала зустрічі з нею, щоб виправдати свою провину. Нарешті їй пощастило. Вона знову привела до себе Талю.

На цей раз дома вони застали Володимира.

Як і раніше, Таля офіційно привіталась і замовкла. Але Володимир видимо запобігав її ласки.

— Не гаразд, Талю. Тобі мама подарувала статуетку, а ти не береш.

— Я забула,—сором'язно відповіла Таля і вже в її голосі менше було ворожнечі.

Володимир почав розпитувати про шкільні справи, про вчителів, про самі порядки...

Таля спочатку стримано, а дедалі охотніше відповідала. Коли ж зайшла мова про самоврядування, навіть увійшла в газард—вона сама була членом шкільного виконкому й головою конфліктної комісії. В її голосі почувались гордощі, коли оповідала про конфлікти, які вона сама розв'язувала за етикою шкільного колективу.

— Не зважаючи на те, що Ніла моя подруга, я присудила їй тиждень вартувати в клясі!

— О, з тебе суворий суддя! Мабуть, як би я потрапив до тебе на лаву підсудних, ти б присудила мені років десять БУПР'у?

Таля раптом замовкла, засоромлена від такої думки про її ставлення до Володимира.

Ганна підбадьорила Талю:

— Як буде за що, то й на двадцять засудить.

— А то й до розстрілу,—вже сміючись погрожувала Таля.

І від погрози тієї всім стало весело.

— Чого ж так рідко до нас заходиш? Десь ти не любиш свою маму,—на прощання докоряв Володимир Талі.

Але Талине замішання було яскравим доказом її

приязни. І Ганна, вийшовши в передпокій, вже запитала:

— А як тато?

Таля вдячно глянула на Ганну:

— Він тепер багато працює. Всі вечори просиджує в лябораторії...

Обидві жінки розійшлися в підвищеному настрої.

Поволі Таля призвичаїлася заходити в гості до матері. З кожним разом вона ставала довірливішою, як до неї, так і до Володимира. Часом при ньому вона вже переглядала ноти, дещо пробувала грати. Переважно її симпатії схилялись тепер до мінорної музики. І Ганна, слухаючи гру, переймалась жалем до Талі, ладна була просити вибачення, втішати її. Але єдиний тільки засіб був втішити Талю, і Ганна його використовувала за кожної візити: вона розпитувала про Ніка, про його працю, настрій, давала поради Талі в господарстві. Таля кожного разу оживлялася в таких розмовах і інформувала Ганну якнайдетальніше.

Ганна знала, що Нік видужує від свого пригнобленя, знала, що в їх домі є вже хатня робітниця. Стежити за порядком у домі й давати Талі поради увійшло в звичку Ганні: за її вказівками там купували продукти, за її рецептами готували страви... Життя в тому домі було для неї вже органічною частиною, що доповнювала її життя тут у Володимира.

Аж одного разу Таля прибігла до Ганни на диво в піднесеному настрої.

— Мамусю, тато поїхав до Харкова. Ходім до нас.

Уже саме вагання матері засмутило Талю. Ганна припускала, як розчарувалася б Таля, коли б вона відмовилась.

Ганна порадилася з Володимиром. Він здвигнув плечима:

— Як хочеш...

Звичайно, Ганна хотіла, але вона добре бачила, що цього не хоче він. Проте, зробивши вигляд, що його

слова вона зрозуміла, як чистосердечні, вийшла з дому в супроводі веселої й балакучої Талі.

Пішли скороченим шляхом через затильні ворота заводського двору. Уламки іржавого заліза, здавалось, ставали навдибки, щоб побачити ту, що втекла від їх сусідства; з цехів долітав металевий свист і грюк, ніби легковажна демонстрація ради Ганниного приходу. Але почувши громовий гул пневматичного молота, що в йому відбивались гігантські кроки індустрії, Ганна зрозуміла, що вона тут менше важить за будь-який іржавий уламок заліза. В Ганні прокинулась заздрість до попередніх взаємин з Ніком, коли через нього вона мала хоч будь-яке споріднення з цим світом.

Вона замилувано глянула на одноповерховий будинок, що притулився за цехами під зжовклим садком.

Тут усе було, як і до неї. Ті самі затишні кімнати, ті самі плюшеві меблі, той посуд... На його тепер Ганна дивилась як на якісь реліквії. Вона перебрала Талині обов'язки й почала порядкувати біля столу за чаєм. Уже здавалось, що в її житті не було ніяких змін, усе по-давньому, по-хорошому. Це ж так природньо, що Нік поїхав до Харкова—він повернеться веселий, говіркий. І ніби чекаючи на нього, Ганна весело гуторила з Талею.

— Я кажу татові: „буде досить однієї грудочки кислоти“, а він: „сип усю!“ Потім за обідом, як покуштує борщ та як засміється!.. Чого він, думаю... Куштую... та й собі в регіт! Борщ кислий, що й у рот не можна взяти. Так ми й просміялись за обідом, а борщ вилили.

— Ну й господиня з тебе,—сміялася Ганна,—хіба ж ти не знаєш, що як вариш — треба тоді куштувати. Та вже як ти поклала помідори, то кислоти зовсім не треба.

Увечері, коли Ганна збиралася йти, Таля попрохала її залишитися з нею ночувати. Вона сама боїться. Ганна без особливих вагань погодилась.

Спати лягли на одному ліжку. Бувало й раніше, що вони так спали, коли Нік виїздив у відрядження. Це були найінтимніші моменти їхнього життя. Ще коли Таля була зовсім мала, Ганна оповідала їй казок, потім різні спогади з свого дитинства, а пізніше вже ділилися думками, філософували на життьові теми. Таля знала Ганнине дитинство, знала про її молоде кохання з Ніком... І зараз, притискаючи Талю, Ганна почувала з усією гостротою материнського почуття, що Таля її кров і плоть, її душа...

— Мамусю, ти кохаєш Володимира Андрійовича?

Ганна стисла Талю в обіймах, і соромливим шепотом відповіла:

— Кохаю, Талюсю...

— Знаєш, я не можу собі простити, що привела тоді його до нас. Щоб не я—ти б його не знала, ти б жила з татом і було б усе добре.

— Однаково, я ж і тоді не любила його. А так жити, не любивши, тяжко.

— Але ж тобі тато, як і мені, рідний?

Ганна гірко посміхнулась:

— Був рідний, аж поки...

Ганна обережно нагадала Талі кілька моментів зради Ніка.

Таля замислилась, але раптом вона переконано промовила:

— Ні, мамусю, тобі так здавалось. Він любить тебе. Він кращий за Володимира Андрійовича.

— Я не кажу, що він поганий, але те, що він зробив,—дуже погано з його боку. Він же сам сказав Володимирові Андрійовичу, що я йому непотрібна... Щоб не цей випадок, я напевне не пішла б до Володимира Андрійовича, а так уже нічого не вдієш... Я звикла до Володимира Андрійовича. Він дуже хороша людина. От може скоро тато одружиться, то й ти перейдеш до нас. Володимир Андрійович любить тебе.

— Тато ніколи не одружиться. Я розмовляла з ним

про це. І хоч ти його зрадила, він ніколи не зрадить тебе...

Такий обвинувальний тон вразив Ганну. Вона вмовкла. Таля теж замовкла і щільніше пригорнулась до матері; здавалось, що кожний дотик її тіла благав: „не йди, не йди від нас“.

Але вранці Ганна мусила йти.

Володимира вона вже не застала вдома. Він пішов на лекцію в музичний технікум, де викладав гармонію. Ганна почувала, що скучила за ним, що їй хочеться якнайскоріше заглянути в його сині добрі очі... Проте, готуючи обід на примусі, вона шкодувала водночас за добре устаткованою кухнею в Ніка, за просторим помешканням на три кімнати. Ганна знала, що прийде Володимир і почне компонувати за роялем, але сьогодні чомусь їй хотілося почути стук металю з Нікової лябораторії. І вже, що ближче був час зустрічі з Володимиром, то прикрішими, здавалось, будуть його пестощі...

Але на диво Володимир повернувся роздратований, яким ще ні разу не бачила його Ганна.

— Що з тобою? Ти так зблід?

— Не удавай, будь ласка, наївної. Це понад моє терпіння. Як ти могла дозволити собі ночувати в його на помешканні?

— Але ж я тобі вже казала, що він поїхав до Харкова...

— Я цього не певний.

— Не певний? Не певний?

— Та однаково хоч би й поїхав.

— Так не забувай за Талю. Я не могла їй відмовити.

— Таля Талею, а Нік Ніком...

— У всякому разі, поки вона там, я буду її відвідувати.

— А я хочу покласти цьому край.

— Цебто ти хочеш, щоб я перейшла до нього?

— Як маєш маскуватись, краще переходь. Принаймні я знатиму, що ти не моя.

— Я не твоя і не його. Я—своя. І коли ти мені не дозволиш відвідувати Талю, я цілком перейду до Ніка заради неї.

Ганна вигукнула це з такою невластивою їй рішучістю, що Володимир сторопів, і вже вибачливо промовив:

— Звичайно, це справа твоя. Я ні в який бік не можу тебе силувати... Але ж ти знаєш, як мені це неприємно...

Ганна не вважала за потрібне виправдовуватись. Вона вмовкла. Таке ставлення Володимира глибоко вразило її. В цю хвилину почувала, що навіть ненавидить його. Видавши обід, вона демонстративно вийшла з дому. На порозі її наздогнав Володимир.

— Ганнусю, не сердься ж... Я на тебе зовсім не серджуся.

— Гаразд, гаразд,—промовила вона вже лагідним тоном і пішла далі спокійніша. Проте з думки їй не сходила образа: „Погане хлопча, він буде ще вередувати нею!“

І Ганна свідома свого права пішла до заводу, хоч іще вранці думала, що навряд чи пощастить їй тут скоро бути.

Таля була приємно вражена й зараз почала розповідати, як вона, допомагаючи Гаші варити обід, замість супу, помилково всипала крупи в компот.

Переглядаючи Талину білизну, Ганна вже цілком розгубила свої прикрі думки про Володимира. І лише стемніло, вона підвелася. Таля благаючи глянула на матір, але та, поцілувавши її в теплі страдницькі очі, рішуче відійшла, силкуючись не думати про них.

Володимир зустрів Ганну несміливою ласкою. Він навіть не запитав, куди вона ходила, хоч в очах йому світилась тривожна допитливість. Він видався Ганні розгубленим і провинним хлопчиком, якого щойно по-

карали. Ганна засміялася йому в вічі й поривчасто поцілувала:

— Ах ти ж мій дурнику! Я ж тебе кохаю. Кохаю... і вона горнулася до нього всім тілом.

Ураз очі Володимирові засвітилися грайливими іскорками. Він стрепенувся дужим мужчиною.

Другого дня, коли до Ганни прийшла Таля, Володимир особливо був з нею лагідний і говіркий. Він вернувся до спогадів першого їх знайомства.

— Пам'ятаєш, які хороші лілеї були тоді?

— Я б зараз хотіла хоч одну таку мати.

— На жаль у нас у місті вони на камені не ростуть.

Але згодом Володимир пішов по тістечка до чаю й вернувся з двома білими трояндами.

— Це тобі, Ганнусю, а це Талі.

Таля на момент зніяковіла, але зараз почала пишатися трояндою.

— Я ніяких так квітів не люблю, як тільки білі...

„Вона хороший білий цвіт“—пригадались Ганні Нікові слова і материнське серце переповнилось гордощами.

Чай пили в теплому родинному колі.

Легко йшла спільна розмова.

Володимир на диво був сьогодні дотепний і обидві жінки сміялися до сліз.

Коли ж Таля нагадала про дому, Ганна рішуче заперечила.

— Так, так, ти ночуєш у нас,—підтримав Ганну Володимир.—З тобою у нас сьогодні надзвичайно весело.

Таля погодилася. І в подяку за слухняність Володимир заграв їй танок русалок і арію Мавки, що колись Таля йому її навіяла.

Таля слухала з затаєними гордощами, а мати—була вся втілене щастя. Вона тепер певна була, що незабаром Таля перейде до неї.

Вранці, випроводжаючи Талю до школи, Ганна вже авторитетним тоном матері наказувала, як вона мала себе поводити.

Але після цього Таля не з'являлась кілька днів. Ганна занепокоїлась. Вона мала вже на думці йти виглядати Талю біля школи, як нарешті та сама зайшла. Приїхав з Харкова батько й тому Таля не могла приходити, він сердиться...

— А ти казала йому, що ночувала в нас?

— Я йому нічого не казала, але Гаша розповіла.

— І те, що я ночувала з тобою?

— І те... Але він нічого. Я розповідала йому, як ми радились про його одружіння.

— А він?

— Спочатку посміхнувся, а потім: „можеш сказати матері, що я тільки з тією жінкою одружуся, яку вона вибере для мене". І це серйозно.

Щоб не виявити перед Талею свого збільшеного інтересу до цієї розмови, Ганна перейшла на іншу тему, але пізніше на самоті вона довго думала. Невже тому правда, що вона має такий авторитет у Ніка? Та вона ладна знайти для нього жінку найкращої вроди, найлагіднішої вдачі. Чесну, щиру й не таку легковажну як вона, Ганна.

А в тім, можливо, це була лише іронія, щоб поглумитися з того, як вона легко передасть свої материнські права іншій... К чорту з своїми дипломатичними підступами! Ганна ладна була ненавидіти Ніка, або, принаймні, забути його.

XII.

У музичних колах готувалися до відкриття оперового сезону. Володимир кожного дня приносив новини з залаштункових інтриг. Його призначали на одного з диригерів опери й навколо цього призначення утворився цілий штат інтриганів та конкурентів. Ганна з побоюванням стежила за ходом подій, хоч сам Володимир, здавалось, ставився до цього індеферентно. Але врешті одного дня він повернувся в піднесеному настрої й з пляшкою вина. Його призначили.

З того дня Володимир в Ганниних очах перетворився на величного „полководця", що його рухові мусять коритись незчисленні лави.

В день відкриття оперового сезону вона гордо увійшла в партер поруч з Володимиром. Здавалось, що очі всього театру, від партеру до галереї, звернені на неї: вона дружина дирижера, дружина композитора. Ось коли починається для неї справжнє, повнокровне життя.

Ганна підросла у власних очах.

Сьогодні диригував старий відомий маестро—Гдаль. Вже перші звуки увертюри зродили для Ганни перспективу того чарівного світу майбутнього, що його прагнула вона.

Володимир раз-по-раз робив зауваження на адресу поважного маестро: „п'яно фагот..." „тромбони стаккато"...

Ганна приймала авторитетні Володимирові зауваження як доказ безперечного його таланту.

Тембр голосу примадони на диво був подібний до тембру Ганниного голосу. Ганна милувалась прозоро-оксамитовими звуками й неприємно морщилась від стиснутих горлових нот. Чомусь думала, що, вона, можливо, досі була б такою ж примадоною, як би не залишила консерваторії. В неї напевне не було б таких недолугих нот,—успіх у цій партії був би напевне вдвічі більший. Так, Ганна ухилилась від свого справжнього шляху. А в тім...

Ганна відчула, що вона тільки но прокидається від довголітньої сплячки. У неї э ще досить сили, вона ще молода. Мусить ще жити повнокровно, барвисто.

Скоро після цієї вистави Ганна пішла до свого колишнього професора й відновила з ним лекції співу. Професор, що до замужу милувався з Ганниного голосу,

констатував, що й тепер вона досить добре пам'ятає його науку. Професорові слова були Ганні запорукою того, що вона швидко розвине свій хист. В той час, коли Володимир бував на лекціях чи на репетиціях в опері, Ганна віддавалася своїм вокалізам. Їй ніколи стало думати про докори сумління: зменшився день і натомість збільшилась енерґія. А пізніми вечорами після денних турбот Ганна віталася з Володимиром так захоплено, ніби це було не на тридцять шостому році її віку, а на шістнадцятому.

Іноді заходила Таля. Вона тепер рідше заставала вдома Володимира й натомість частіше згадувала його ім'я, цікавилась його кар'єрою і разом з Ганною тішилась з його успіхів.

— В суботу Володимир виступає в опері,—з ледве прихованою гордістю повідомила Ганна Талю.

Таля радісно сплеснула руками:

— Ой як би я хотіла побачити!

— А ти приходь у суботу, ми разом підемо.

Таля чомусь засмутилась, але раптом вона рішучим тоном промовила:

— Хоч не пустить тато, а проте піду.

„У неї є характер"—подумала Ганна й поцілувала Талю в лоб.

Одначе в суботу Ганна не могла дочекатися Талі. Вже наближалась восьма вечора—її не було. Володимир нервувався, приспішав Ганну і навіть скрикнув:

— Доки ти будеш мамитись з тією Талею? Не прийшла—значить не піде.

— Я не затримую тебе. Тобі треба—йди. Я прийду пізніше сама.

Ганна сьогодні була вибачлива до Володимира, але вона мала серце на Ніка й ладна була зовсім не йти на виставу.

Володимир лагодився йти сам і перед тим, як вийти, почав шпурляти нотами.

— Не нервуйся, будь ласка,—Ганна лагідно взяла його за руку.

Володимир грубо вирвав руку й зник за дверима.

Ганна вже каялася, що не пішла разом з ним. Власне ж Володимир для неї тепер усе на світі. Чому ж заради хамських Нікових вчинків вона мусить псувати настрій Володимирові, може цілу його кар'єру,—сьогодні ж його дебют. І забувши вже про Талю й Ніка, Ганна стала поспішати до опери.

Коли вона увійшла в театр, світло вже згасло. Увертюру тільки но почато. Всю увагу Ганна звернула на Володимирові рухи. Спочатку вони були несміливі, такі ж обачливі, як у перші дні знайомства його ставлення до неї, але поволі рухи набували певности й енерґії; як у маґа, з під його дирижерської палички виплівали щораз дивовижніші визерунки. Звуки розсипалися водограєм самоцвітів, то раптом зривалися в грізний потік, котились рвучкі вали, захлинали тихі мелодії, тільки з глибин разючий крик якоїсь жертви, що поволі завмирала десь на дні разом з глухим рокотом стихії, а на поверхню вже чорними тінями тужний реквієм, і здавалось, тільки сум і розпач панує над землею в присмерку краси й надії. Але раптом—грайливими флейтами прокинувся день, заячіла ласка, забуяла радість і життя гучним тріюмфом увійшло в гірляндову арку.

Дощ оплесків сипнув у нагороду маестрові. Їх буяння звучало для Ганни новою музикою.

Вона сп'яніла. Її серце, здавалось, надто кволим і маленьким, щоб вмістити ту радість, і радість вливалася в серце присутніх поза театром, у світ...

Піднялась завіса—Ганна побачила той світ музично барвистий, грацїйний. Творцем того світу був маґ Володимир.

Коли засвітили електрику, Ганна обвила присутніх щасливо-гордим поглядом: „дивіться, я його дружина".

Раптом Ганна зніяковіла. З ложі бель-етажу на неї дивився Нік — поруч його привітно махала рукою Таля, закликаючи Ганну до ложі.

Ганна через силу посміхнулася до Талі й жестом показала, щоб Таля зійшла до неї. Але, не діждавшись Талі, вона сама рушила їй назустріч, почуваючи, що їй не сила сидіти під Ніковим поглядом. Вони зустрілися в коридорі.

— Ой, як чудово Володимир Андрійович виконав увертюру,—екзальтовано викрикнула Таля.

— Прекрасно,—погодилась Ганна.—А ти була хіба з самого початку?

— Ну да ж. Ми зарання з татом прийшли. Він не хотів мене одну відпустити. Зайдім до тата, га?

Ганна вагалась. Їй ніяково було одмовити Талі, особливо тепер, коли Таля так щиро поділяла Володимирів успіх, однак же ж ніяково було й підступити до Ніка після того, як він заборонив Ганні переступати поріг свого дому. Але ту ж мить Ганна засоромилась свого вагання, побачивши, як сходами до них наближався Нік. Його кроки були несміливі, видно було, що він з великим зусиллям перемагав самолюбство.

Ганна пішла йому назустріч.

Обоє шанобливо привітались. Вмовкли.

— А Баталова прекрасно співала сьогодні,—промовила Таля, щоб тільки розвіяти ніяковість батьків.

— Н-да. У неї чудовий голос,—відповіла Ганна.

— А оркестра хіба кепська?—звернулася Таля до батька.

— Треба віддати Володимирові Андрійовичу справедливість, з нього путній вийде диригер. Я з великою насолодою слухав увертюру.

Ганна пильно вдивлялася в Ніка, щоб зрозуміти, оскільки щирий був його тон. Вона промовила байдуже:

— Може пересічний диригер і вийде.

— Ні, ні, є дані, безперечно є,—намагався перечити Нік, але зараз же перейшов:—Ну, як же вам живеться?

— Так собі, по-холостяцькому. Володимир Андрійович у свою дорогу, а я в свою. Ходжу на лекції до професора, часом слухаю лекції у музичному технікумі, аби заповнити час. А ти як?

— Моя праця тобі відома: вдень на заводі, а увечері в своїй келії. Я тепер в буквальному розумінні чернець.

— А взагалі як праця?

— Посувається потроху. Дещо передумав, роблю наново. Деякі експерименти вдалися...

До третього дзвоника Ганна багато вже знала деталів з Нікового життя. Вона вся перейнялась його інтересами й слухала з таким почуттям, ніби це був Ніків звіт там, на дачі.

Ганна сідала на своє місце у третьому ряді як раз у той момент, як Володимир підходив до свого диригерського пульту. Він упізнав Ганну в напівтьмі й очі йому привітно заіскрились. Він уже впевнено тримався перед оркестрою. Але тепер образи його музики для Ганни змішувалися з життям і шумами заводу. Модуляції феєричного вступу були подібні до іскристого дощу бессемера.

Ганна була в задумі. За успіх Володимира вона певна. Вона боялась за Ніка. Часами в музиці вона вчувала його скарги.

„...Праця моя йде добре. Я не хотів би ні про що думати, як тільки про неї. Але часом, ти не повіриш... Часом хочеться все, що досі зробив, все мстиво зруйнувати... Запити... Забутись... І головне—знаєш, що цього вже ніколи не виправиш... Ні, тебе я не осуджую“...

Бідний Нік! Так, що сталось, того не виправиш. Але невже через те, що він раз поступився, він не має права на ласку, заспокоєння? Ганна вже обурюва-

лась проти будови людської психіки, проти її етикету. В цій дії вона багато передумала й щиро шкодувала Ніка. Нетерпляче чекала кінця дії, щоб, побачившись з ним, сказати щось тепле, заспокійливе.

Ганна знову зустріла його в коридорі з Талею.

— А ти за цей час дуже змарнів. У тебе не було раніше цієї зморшки на чолі. Так і хочеться торкнутись рукою, щоб розгладити її.

— Що покладе життя, того вже людська рука не здійме.

— Не треба бути таким песимістом. Ти ж колись вірив у силу людської руки. Ще знайдеться така, що все розгладить...

Нік безнадійно посміхнувся, не відриваючи свого задумливого погляду, що націлив десь поверх людських голів.

В цей час із натовпу перед ним виринув Володимир. Всі на момент зніяковіли, а найбільше сам Володимир, що видимо не сподівався зустрінути Ганну в такому товаристві.

Нік уклонився перший.

— Вітаю вас, Володимире Андрійовичу, ви сьогодні справді заслуговуєте на лаври.

Володимир вдячно потис руку Нікові.

— Успіх незначний, але я радий і такому. Могло бути гірше. Розумієте, мій соліст альт не прийшов. Я й так був нервовий, а тут і ще цей... Скандал! Але поволі увійшов у свою ролю, альта замінив...

— Виходить, що ми даремне стільки очікували на Талю,—промовила Ганна,—Таля з батьком пішла з дому просто до театру.

— Молодець, що прийшла,—і Володимир обійняв розв'язно Талю за шию.

Таля соромливо зашарілась. В той момент якось усім стало ні про що говорити.

— Ну, вибачте,—вклонився Володимир, і раптом відійшов до групи професорів-музик, що наближались до нього. Професори оточили його і, взявши попід руки, зникли в натовпі.

Ганна провела його очима й тріюмфуючи глянула на Ніка. Нік так само дивився десь понад головами людей, але, відчувши Ганнин погляд, звернув на неї свої очі. Тоді обом стало ніяково. Ганна зраділа, почувши другого дзвоника, стала прощатись.

— Заходь колинебудь вільним часом до нас.... Гадаю, що ти на мене не сердишся.

— Та чого, я з охотою колинебудь, — відповіла Ганна в замішанні й, поцілувавши нашвидко Талю, відійшла.

В третьому антракті вона не виходила з партеру. До неї підійшов Володимир. Він був наелектризований і не міг ні про що певне говорити; забіг, ніби щоб тільки відпочити біля неї хвильку. Але Ганна була задоволена з самої його присутности біля себе, відчуваючи погляди десятків націлених на неї біноклів. Ганнині гордощі ще збільшились, коли до них наблизився поважний, сріблистокосий маестро—Гдаль.

— Моя дружина,—відрекомендував Володимир.

Ганні здавалось, що вона так зашарілась, що Нік з своєї ложі повинен був помітити її зчервонілу шию.

Володимир скоро відійшов, а Гдаль залишився сидіти біля Ганни. Підчас дії вона кидала спостережливі погляди на Гдаля. Він зосереджено слухав, схиливши голову; з його вигляду знати було, що він задоволений з дирижера.

Піля вистави Ганна затрималася з Гдалем у залі, очікуючи на Володимира, але замість його до них підійшла делеґація з оркестрантів, запрошуючи Гдаля й Ганну Павлівну на учту, що її влаштовує адміністрація опери на честь дебютанта-дирижера. Ганна була приємно вражена такою несподіванкою, але від участи в учті відмовлялась. Тоді Гдаль фамільярно взяв її попід руку і цим маневром зліквідував усі заперечення.

У фойє були накриті столи наїдками та питвом. Було кілька поважних гостей з професорів, сходились артисти та оркестранти. Всі вони з шанобою нахилялись до Ганниної руки і Гдаль, як безсторонній конферансьє, рекомендував: „професор Мурий“, „артист Джіонеллі“, „Зaремба—артистка“...

Раптом увагу всі звернули на жінку, що тільки но увійшла. Професори навперейми тисли її руку, засипали компліментами. Всі ознаки були за те, що це Баталова. Ганна з цікавістю і навіть з домішкою заздрости озирала її. Баталова була, як для жінки, висока, трохи повна, але мала привабливі риси обличчя: з маленьким горбком ніс, пухкі пристрасні губи. Все обличчя було матового кольору слонової кости.

Гдаль їх познайомив:

— Ганна Павлівна, дружина Володимира Андрійовича.

Баталова, як людина, що звикла завжди мати успіх, трохи фамільярно подала Ганні руку.

— Дуже приємно... Ви сьогодні мусите бути задоволені з успіху Володимира Андрійовича.

— Я не менш задоволена й з вашого успіху...

Але Ганнині компліменти для Баталової видимо мало важили, вона, не слухаючи Ганну, звернулась до Володимира, що підходив до них:

— Я не сподівалась, що ви такий винахідливий... пам'ятаєте другий акт?..

— А-а!..—промовив Володимир, і обоє дружньо засміялись, як змовники.

З усього видно було, що учта влаштована як на честь Володимира, так і на честь Баталової. Їх посадили за столом поруч і, виголошуючи тости за успіх талановитого маестра, одночасово згадували героїню сьогоднішнього спектаклю—Баталову.

Їхні обличчя урочисто сяли. Вони нахилялись і серед підпилого гамору говорили одне одному на вухо дотепи й підтримували одне одного сміхом. Було вражіння, що учта ця—це заручини Володимира з Баталовою.

Ганна сиділа поруч з Гдалем, придивлялася до його зморшкуватого обличчя і їй здавалось, що й вона вже така зморшкувата, віджила. Тут у музичному колі вона почувала себе всім чужою й непомітною. Володимир тепер така видатна особа, що Ганні вже не вірилось, що вона була колинебудь поруч з ним.

Баталова багато пила, багато говорила й усі прислухалися до її сентенцій, сміялися з її дотепів, Ганна ж, за весь час не промовила й слова прилюдно, ніхто не виголосив за неї тоста.

І серед загального сміху й веселости Ганну оповила журба. Кожна з другорядних навіть артисток мала більше спільного з Володимиром, аніж вона. Її життя пішло хибним шляхом. Її місце заступила Баталова.

Вже коли Володимир був у пальті й тримався однією рукою Ганни, другою рукою він салютував Баталовій. У відповідь йому з натовпу маячила її рукавичка.

Взяли візника. Ганна мовчала. Почувалося, що і Володимирові ні про що з нею говорити, але так ніби для годиться він озвався:

— Правду кажучи, мене дуже здивувала твоя зустріч з Ніком.

— А мене зовсім не здивувала твоя поведінка з Баталовою.

XIII

Вечоріло. В сутінках околиця міста ніби прилягла одноповерховими будинками на відпочинок. На тлі заграви розпаленого металю неба замислився завод.

Нік мовчазний сидів у своєму кріслі. Збоку від нього Таля меланхолійно переставляла пальці по клявішах піяніна.

Серед такої задуми несподіваним дисонансом врізався дзвоник.

Таля побігла відчиняти й ту ж мить радісно задзвенів її голос: „Мама, мама!..“

Нік схвильовано підвівся з крісла.

— Як у вас тут затишно! Справді як у манастирі.

Але з приходом Ганни затишність відлетіла. В кімнаті засвітили електрику й Ганна, не роздягаючись, квапливо почала розповідати:

— Вже давно лагоджусь зайти, все ніколи. Я ж тепер щодня ходжу на лекції в технікум. Бачила, Талю, колинебудь таку студентку? О, тепер я себе почуваю на десять років молодшою. Часом здається, що я могла б іще два виші закінчити. Навіть не можу собі подарувати, що ото я досі сиділа, не виходячи з хати. Стільки є цікавого в науці! Я дуже багато тепер читаю.

Ганна справді виглядала тепер бадьорішою й не по літах рухливою. Рухи сміливі, в голосі життерадісність. Навіть сонливі торбинки, що вже складались під очима, тепер розгладились.

— Я радий за тебе,—промовив приязно Нік.—А як же там Володимир Андрійович?

— Нічого, дякую. Працює. Ми навіть рідко тепер з ним бачимось.

— Я вже кілька разів заходила й ніяк не можу нікого застати,—озвалася Таля.—Думала, що ви вже виїхали куди.

— А я думала, що ти вже зовсім забула за мене. Сьогодні вирішила, не зважаючи ні на які лекції, забігти хоч на хвилинку...

— А ти хоч роздягнися.

— Та ні, серденько, я поспішаю. Зараз біжу.

— Мамусю,—докірливо глянула Таля,—ти тільки раз зайшла і вже так скоро?

Ганна глянула на Ніка. Він сидів, опустивши погляд додолу. Його вираз промовляв, що він не хоче

приневолювати Ганну, але він волів би, щоб вона залишилася.

І Ганна залишилась. Від загальних тем перейшли до хатніх справ, і врешті до Нікового винаходу.

В цей час прийшли до Талі подруги готувати лекції, і Таля замкнулася з ними в бічній кімнаті.

Нік почав викладати перед Ганною обчислення, що він перевів за останній час.

— А ти знаєш,—перебила йому мову Ганна,—мені здається, що я могла б вивчити математику.

— Звичайно могла б... Хіба математика це щось недосяжне?

— Я шкодую, що тоді з тобою не використала часу. Тепер я мабуть зовсім іншими очима дивилася б на твою працю.

— Безперечно. Та вже нема чого жалкувати. Так чи так, а тебе вже не привабить моя праця.

— Даремне ти так думаєш. Мене цікавить кожний крок у твоїй праці.

— Тільки не я.

Нік підвівся й почав нервово ходити по кімнаті. Обох пройняла гнітюча мовчанка. Але раптом Нік майже з розпукою промовив:

— Ну, скажи, яка втіха мені від того, що я може комусь дам зайву крихту світла? А що для мене в перспективі?.. Те, що може незабаром забереш від мене й Талю?..

Ганна співчутливо дивилась на нього пильним поглядом, ніби силкуючись виміряти глибину його розпуки, і зовсім несподівано для самої себе вона тихо промовила:

— Поки ти не одружишся, яне заберу від тебе Талі.

Нік докірливо дивився якийсь момент:

— Невже ти думаєш, що я можу одружитися?

— Тобі треба одружитися.

— Я кажу, що я міг би одружитися тільки з тим, кому ти могла б довірити Талю.

— Я ніколи нікому її не довірю.

— І я ніколи не одружуся.

— Як же ти будеш жити?

— Так і буду. Хай покутуватиму все життя за те, що завинив перед тобою.

— Я давно тебе простила.

Нік чуло взяв її за руку. Ганна не відіймала. Обоє чомусь замовкли. Вони почували пульс одно одного і з кожним його здриганням у них збільшувалось почуття взаємної приязни, зростало хвилювання.

Ганна міцно стисла руку Нікові, підвелась:

— Вибач! Я всеж мушу йти на лекцію.

Він покірливо озвавсь:

— Дякую, що зайшла. Вітай Володимира Андрійовича.

Того вечора Ганна довго думала на самоті. Її тепер мучила докорами жертва, що вона її зробила Нікові в хвилину жалю до нього. Життя з Володимиром без Талі для неї видавалося тепер легковажністю. Таля потрібна їй, як самий сенс її життя. А в тім... чи може Володимир стати Талі за батька? Таля прихильна до Володимира, так, але чи ж є це прихильність дитини?..

Такі ж довгі самотні вечори! Володимир завжди повертається після дванадцятої. Правда, великою мірою Ганна заповнює свій час лекціями та вокалізами. Вона зробила чималий успіх у музиці, вона з кожним разом бачить усе більшу прихильність до неї Володимира. За його словами вона має надзвичайні музичні здібності. А проте, чи ж пережене вона свої роки, чи ж виявить себе?

— Це ти в опері досі був? — з підозрою запитала Володимира.

— А де ж, по-твоєму, я мав бути?

— Шкодую, що я не пішла з тобою сьогодні. З охотою послухала б Гдаля.

— Не так то вже мудро він сьогодні диригував. В арії Аїду на цілих два такти затримав.

— Та, правду кажучи, Баталова твоя теж добра ворона. Вона так замиловується своїм голосом, що й шість з приємністю тягла б.

— Погодься ти з тим, що не може ж вона свавільно вести за собою оркестру,—доводив Володимир.

Але Ганна його вже не слухала.

— Тобі привіт від Миколи Матвієвича.

— А ти де його бачила?—тривожно глянув на Ганну Володимир.

— У нього вдома.

— А-а-а!.. Дякую! — з байдужістю в голосі промовив Володимир. — Чого ж це Таля до нас не заходить?

— Мабуть тому, що досі ти нею не дуже цікавився.

— Я гадаю, що вона до тебе приходить.

— А ти ж що? А коли б вона до мене зовсім перейшла?

— Тоді б я знав, що у неї нема батька.

— Знав би. Ти остільки ж знав би, як знаєш тепер. Це я добре бачу. Тобі потрібна тільки я — самиця. Ну й вдовольняйся. Талі я ніколи до тебе не приведу. Я сьогодні одмовилась...

Голос Ганні щораз підвищувався. Здавалось, що він от-от перерветься сльозами.

Володимир збентежився.

— І даремне це ти зробила. Ти ж знаєш добре, що я Талю люблю. Я не знаю, з чого ти взяла собі в голову, що я повинен бути недобрий для неї. І взагалі мені не зрозуміла твоя поведінка. Що ти хотіла цим сказати, передавши привітання від Ніка?

Обурення Ганні вщухло. Справді, які вона мала докази того, що Володимир не любить Талі? Їй просто хотілося вилляти на когось прикрість свого необачного

зречення, але при чому тут Володимир? Яке мала право так дипломатично передавати Нікове привітання в той час, коли сам Нік не вкладав у нього жодної дипломатії? І Ганна вже упокореним голосом промовила:

— Я передала тільки привітання. Ані я, ні він іншого значіння цьому не надавали.

— А все ж мені незрозумілий такий раптовий прояв його прихильности до мене.

— Нік далеко шляхетніший, аніж ти думаєш про нього. Принаймні про тебе він найкращої думки. Був би ти інший, він знає добре, що я не обрала б тебе.

— А тому й він хоче виявити щодо тебе як найбільше шляхетности?

— Володимире! — з серцем скрикнула Ганна.

— Ша-ша! Не буду. — Володимир перейшов на фамільярно-жартівливий тон.

З цього моменту Володимир при кожній зустрічі з Ганною ніби намагався спокутувати свою провину — він кожного разу приносив їй у подарунок якусь приємну новину. То він зустрічався з Ганниним професором і той у захопленні від її виконання романсу „Айстри“, то він зловтішно розповідав, як чудово Баталова провалилась на репетиції, і врешті, одного разу він прийшов особливо піднесений.

— Новина! Сенсаційна новина!

— Ну?

— Я зустрівся з Ніком.

— Як? Де?

Ганна розсміялась, ніби Володимир сказав їй якусь нісенітницю. А проте це був факт.

Вони зустрілись зовсім несподівано у вузькому проході в „Палаці Праці“. При всьому бажанні не помітити один одного, вони не могли, бо очі одного відбивалися в очах другого. Мусили чемно розкланятись і привітались за руку. Помовчали, — але ж треба щось сказати! Володимир почав розпитувати Ніка про його

працю, а той мусив віддячити тим самим. Наприкінці Нік запросив Володимира до себе глянути на його машину, а Володимир запросив Ніка послухати його оперу. Одно слово — потисли руки й розійшлися друзями.

Слухаючи напівгумористичну розповідь Володимирову, Ганна сміялась безупину. Справді, як не радіти? Хіба придумаєш кращу розв'язку? Володимир так тепло говорив про Ніка! Ганна з радісним сміхом обійняла Володимира й ту ж хвилину ладна була бігти до Ніка, щоб і його обдарувати такою ж ласкою. Згода!.. Друзі!...

Того ж дня потай до них забігла Таля. Вона нічого не знала ще про зустріч Володимира з батьком. І коли Володимир їй розповів, Таля не менше тішилась з того аніж Ганна. Вона поводила вже себе, як рівноправний член родини Шальвія. Без особливих припрохувань сіла за стіл і, обідаючи, розповідала шкільні новини, одночасово жестикулюючи руками й ногами.

Володимир увесь час сам був у піднесеному настрої й на прощання по-батьківському поцілував Талю в лице. Таля на момент прилипла приязно до його й зникла грайливо, як кізка.

Ганна раювала. Нарешті прийшла та рівновага! Але день за днем у ній все виразніше прокидались докори. Чому вона так егоїстично втішається? А Нік? Чому всю ласку мусить мати Володимир?

І одного вечора, замість лекцій, Ганна пішла до Ніка...

Як вона й сподівалась, за довгий час, поки вона не була, Нік змарнів. Настрій йому підупав. Вже кілька днів він не заглядав в ляборaторію.

Ганна відчула на собі відповідальність за його працю. Вона почала дорікати йому недбалим ставленням, але в момент, коли Нік мав погодитись уже з усіма її докорами, вона несподівано взяла його руку й з виразом провини перед ним поцілувала її.

Нік замішався. В його виразі калейдоскопічно мінилися — біль, радість, вдячність і ляк... Але за хвилину він уже схилив провинно голову.

Від Ганни тепер залежало напутить і втішить його. Вона лагідно поклала йому на голову руку й тоді помітила, що між чорним волоссям подекуди витикалася сріблясто сивизна, як перші осінні приморозки. Ганні пригадались теплі хвилини їх взаємного життя, перші зустрічі, перше, ледве чутне, спорідненння.

— Знаєш, може взагалі в житті найцінніше це ті далекі нюанси дружби, поки ще людина не має права одна на одну.

Нік зрозумів, що Ганна хоче погодити його з сучасним станом взаємин. Він не міг ані погоджуватись, ані протестувати. Чуло взяв її за руку й довго обоє вони сиділи мовчки. Сутінки заповняли кімнату, силуети меблів перетворювались на дивовижних німих потвор, що з ними Нік мав жити.

Ганна тихо поцілувала Ніка в уста.

— Бувай здоровий, працюй. Я завжди залишуся твоїм другом.

Нік міцно стис їй обидві руки. Ганна відчула в них силу і вже певна була, що він буде працювати.

На цей раз вона нічого не сказала Володимирові про свої одвідини Ніка. Врешті ж кожна людина має право на потайну скарбницю свого „я“, де буде чужим око найближчої людини.

Так Ганна заходила ще кілька разів і про це не знав Володимир. Правда, він часом ніби помічав, що частину чуття до нього вкрадено. Він іноді, вивіряючи, задивлявся Ганні в очі, ніби хотів побачити, що діється їй у душі, та Ганна дивилась, не моргнувши, тільки в погляді була помітна прохолодь.

Часом уже Ганна засиджувалась допізна з Ніком. З кожною візитою в них усе поширювались теми й Ганна охоче їх підтримувала. В останній час вона

так мало бачить Володимира, що мимоволі потягне до Ніка, щоб поговорити по-дружньому.

Тепер Ганну Нік чомусь більше турбував, аніж Таля. Таля здається вже погодилася із становищем подвійної родини й більше цікавилась шкільними справами, аніж взаєминами своїх батьків. А Нік щоразу ставав уразливіший. То довга відсутність Ганни підривала йому енерґію, то Ганнине поводження з ним, як із скривдженим, видавалось йому образливим, І кожного разу Ганна мусила суперечити собі. Коли Нік казав, що її ласка з милостині, Ганна запевняла, що вона любить його, як друга. Коли ж скаржився на те, що вона розлюбила його, тому, що він старіється, Ганна доводила, що він досить іще молодий і силою не поступиться перед Володимиром, що коли б не те прикре непорозуміння, вона й досі була б йому вірною жінкою. Але тепер Ганна боязно тамувала найменший прояв пристрасти в Ніка. Вона цінує дружбу понад усе. О, коли б це трапилось, тоді напевне вона не витримала б Володимирового допитливого погляду. І так до речі часом була Талина присутність.

Якось Нік увійшов з Ганною в ляборaторію й показав їй майже закінчену вже машину. Ще останній експеримент, який Нік теоретично вже розробив, і винахід готовий.

Ганна як завжди захоплено дивилася на Ніка. Про нього ж як славетного винахідника заговорить тепер світ.

Нік іронічно посміхнувся.

— Славетний винахідник! Винайшов машину, а втратив...

— Любий, — майже молилася на його Ганна, — ти нічого не втратив. Я негідна, я нікчемна перед тобою.

— Не говори так, Ганю! З тобою я втратив останню іскру душі. Без тебе я задихаюсь, я черствію. Я роблюсь ненависним сам собі. Мене мучить кожний спогад. Мене мучить ця машина, над якою я десять

років працював. Найкращих десять років нашого спільного життя. Тепер вона мені здається гільйотиною, на якій я мушу знищити себе.

— Ніку!—благаючи простягла руки Ганна, — хіба я не з тобою? Хіба не дорога мені ця машина? Хіба не дорогі мені ці десять років?

— Ні, — холодно одвів Ганні руки Нік. — Ти не зі мною. Ти зараз знову підеш до нього. Ти вже ніколи не будеш моєю.

Ганна почувала себе так, неначе раптом вона опинилася між двох важких каменів, що давили її. Вона ладна була кричати від фізичного болю, але з кожним моментом знесилювалася й уже зовсім тихо знеможеним голосом промовила:

— Я тебе ніколи не забуваю.

Нік раптом засоромився своїх жорстоких докорів. Він з винуватим виглядом взяв Ганну за руки й підвів її до канапи.

Який час обоє мовчки сиділи. Потім Ганна, ніби отямившись, знову тихо промовила.

— Як мені тяжко! Не докоряй, Ніку! Що я зможу, я все для тебе зроблю.

Нік став вибачливіший. Звичайно, він не має права нічим докоряти Ганні, але ж ті спогади. От незабаром його іменини. Ще минулого року Ганна вітала гостей, а тепер цей день буде для нього порожній...

Ганна рішуче заперечила. Вона конче буде господарювати в нього на іменинах. Все буде так, як було минулого року.

— А Володимир? — промовив Нік.

— Я думаю, що він стоїть понад міщанською вузькістю. А коли він інший, тоді я в ньому глибоко помилилась.

Ганна раптом переконала себе й Ніка, що Володимир такий, а не інший, і вони спільно почали розроблювати плян іменин. Запросити мають заводську адміністрацію, кількох інженерів і Володимира Андрійовича.

Все говорилося в такому тоні, як і минулого року. Це було так природньо, що Нік вдячно пригорнув Ганну. Вона вже почуває на собі його пристрасний віддих, почуває, як у ній самій розливається бурхливий вогонь. Ще момент і Нік припаде вустами, знесиливши Ганну, але вона вчасно вихоплюється йому з рук.

— Я так засиділась у тебе довго!..

І, тамуючи хвилювання, вона по-материнському поцілувала Ніка в чоло й вийшла з ляборатορії.

Володимира вона застала вже вдома. Він пильно глянув їй в очі.

— Ти на лекції сьогодні не була?

— Чого ти так думаєш? — запитала в свою чергу Ганна таким тоном, в якому одночасово почувалось і заперечення й жарт.

— Я заходив по тебе.

— Сьогодні, йдучи на лекцію, я зустрілася з Талею. Ти ж знаєш, як попадешся їй в руки, то вже не вирвешся...

Ганна оповила шию Володимирові й наївно глянула йому в вічі. В його погляді пробігла лиха іскра.

— Ти гніваєшся на мене, Вовчику?

Він мовчав.

XIV

В помешканні інженера Бачинського ясно освітлені всі три кімнати. В їдальні на двох столах коробки консервів, тарілки бутербродів, пляшки вина, карафки з горілкою. Квіти, вази з фруктами, вази з тістечками... Збоку на окремому столику—торти... В сусідній кімнаті, що мала правити за вітальню, були розставлені блакитного плюшу крісла, блакитна люстра, піяніно,

а по кутках вазони фігусів, пальми, олеандри. Поміж ними пишався салатовими стрічками надісланий кошик незабудок, цикламену й примули. Все було вже приготовлено до зустрічі гостей. Ганна стомлено переходила з кімнати до кімнати. То поправить настільника, то загорне порт'єру, то переставить стільця... Їй хотілося невпинно ворушитися, щоб не зупинятися ані думкою, ні поглядом на собі. Їй приємно було відчувати лише одно, що вона в цьому домі господиня; кожна річ мусила прибрати місце за її волею, мусила відчути дотик її руки. Ганна все переставляла по-свойому після Гаші й Талі. Таля врешті зріклася своїх прав і, підобгавши на канапу ноги, почала читати книжку. Але кінець-кінцем і Ганні ні до чого стало дотикнутися, нічого заперечувати. Вона даремне переходила з кімнати до кімнати, щоб знайти, на чому б заперечливо зупинити свій погляд. Усе стояло на свойому місці.

І тоді в Ганни зросло вагання: а вона на свойому місці? Чи слід довше залишатися тут?

Перед Ганною фільмом попливли ущіпливі спогади недавньої суперечки з Володимиром.

Ганна, вибравши момент, коли в подяку за її ласку Володимир міг поступитися для неї, обережно сповістила про запросини їх на іменини. Володимир так само вкрадливо відповів:

— Якось незручно.

— Іменно незручно не піти. Особливо після того, як Нік відвідав твою виставу й ти обіцяв йому побачити машину.

— Та це можна колись іншим разом, але показатись прилюдно!..

— Ну от! Нік же ж не побоявся зустрінутися з тобою прилюдно?!

Останній закид ніби вплинув на Володимира. Він замислився і ось-ось, здавалось, погодиться. Але Ганна, бажаючи остаточно переконати його, необережно додала:

— Я, наприклад, сама думаю піти й навіть візьму на себе обов'язки господині.

Володимир ураз спалахнув:

— Так тоді можеш бути певна, що мене там не буде!

— І цим ти тільки покажеш свою міщанську вузькість.

— Це принаймні мене менше скомпромітує, аніж бути присутнім на міщанських іменинах, де розпорядницею має бути моя дружина.

— Ти страшенно робишся передовим там, де тобі вигідно відстоювати свої егоїстичні позиції. До сьогодні я була кращої про тебе думки.

— Так само, як і я про тебе. Принаймні я вважав тебе за безпосередню, а в тебе, що не крок—дипломатія.

— Я не маю на думці жодної дипломатії. Якщо я хочу допомогти Нікові, то тільки з почуття дружби. Будь ти на його місці, я так само поставилася б і до тебе. Як не є—стільки років ми жили по-хорошому, кожний рік я для нього влаштовувала це свято.

— Було б далеко чесніше, коли б ти не відмінювала цього слова „дружба", а просто перейшла до нього жити.

— Ти так хочеш?—рішуче запитала Ганна.

Володимир обурено глянув і мовчки одвернувся.

До сьогоднішнього дня не відповів він Ганні на її запитання. Взагалі вони майже не розмовляли між собою. Але сьогодні вранці Ганна промовила:

— Я йду... Ти прийдеш увечері?..

Враз Володимир зчервонів від люті, очі йому загорілись. Ту ж мить, здавалося, з його вуст зірветься потік прокльонів, але, побачивши на Ганниному обличчі завчасу прибрану іронічну посмішку, він скулився.

— Побачу!—відповів нарешті, і в голосі йому звучала не то згода, не то погроза.

Ганна пішла. Нехай би це сьогодні загрожувало їй цілковитим розривом з Володимиром, вона не порушила б традиції. Це Володимир мабуть зрозумів і тому змовчав.

Ганна поволі заспокоїлась. Вона ще має силу над ним і може все полагодити.

А в тім, може вже все полагоджено.

Одна загадкова річ давала Ганні підставу так думати.

Ганна повернула зір у бік, де стояв присланий, невідомо від кого, кошик квітів... Звичайно, квіти надіслані не Нікові, а їй, Ганні. Кому ж іще спало б на думку прислати їй незабудок, тоді, як ніхто не знає, що вона тут буде. Безперечно, Володимир. Але ж, що це означає? Згода, чи дипломатія? Коли згода, то Володимир прийде. Тоді ж для чого ця конспірація? Безперечна дипломатія! Володимир надіслав за себе конспіративного заступника, щоб на випадок потреби мати виправдний аргумент в приязні до Ніка. О, він хитрий пес!

І Ганна зробила огидливу міну, неначе вона ось бачила вже перед собою такого хитрого пса. Але за хвилину вона себе розрадила. Врешті ж може й краще, що його не буде, принаймні не бачитиме його докірливих очей, а там, хай буде що буде...

Його очей? А скільки ж іще буде очей окрім Володимира! Як з ними зустрінеться? Ганна думала вже над тим, як їй себе тримати з гостями.

Почувся дзвоник. Вона схвильовано пішла назустріч до дверей. Але то був лише Нік, що повернувся з міста з новими пакунками.

Ганна йому зраділа. Від нього віяло бадьорістю й морозом. В його присутності розвіялись усі Ганнині побоювання. Її кревний Нік від усього захистить.

— А ти так мене сьогодні й не привітала.

— Вибач,—винувато озвалась Ганна,—я така була заклопотана!

Вона припала йому до вуст довгим міцним поцілунком.

І обом стало весело. Почали пригадувати іменини минулих років. Сміялися з дивакуватого технічного директора, що завжди під кінець вечора забував про свою поважність; кпили з міщанкуватої технікової дружини, що супроводила кожну чарку, що пив її чоловік, великими переляканими очима.

Коли почувся дзвоник, Ганна підвелася назустріч зовсім спокійна, з почуттям своєї гідности й відповідальности господині, як це було за минулих років.

Першим прийшов таки той самий технік Карпенко. Зустрінувши Ганну, він здивувався, очі йому розширились, як бувало в дружини перед його чаркою. Але Карпенко зараз же отямився і поштиво привітався. Його ж дружина, Галина Андріянівна, не могла вгамувати своєї зневаги навіть і тоді, коли торкнулась вустами Ганниної щоки. Цього року її дотик був коротший, ніж завжди. З тим дотиком Ганна відчула лихий подих, але Галина Андріянівна була для неї малозначущою істотою, щоб могла вразити. Ганна лише посміхнулася з Галини Андріянівни, пригадуючи її ставлення до свого чоловіка. Вона була вірна засаді: „жінка хай боїться свого чоловіка“ і до цього від себе додавала: „нехай ні в чому йому не перечить і ніколи не має своєї думки“.

Другим прийшов інженер Кравченко з дружиною.

Він весело привітався до Ганни й жодною рисою не виявив ані осуду, ні здивування.

Його дружина, вихована в доброму тоні, була з Ганною дуже ввічлива. Вона заговорила з нею про драму й свідомо обминала оперу.

Ганна легко почувала себе з цими людьми й остаточно прибрала непримушений тон.

Незабаром прийшло ще два молодих інженери, а з ними й Вольський з дружиною. Вольський ще здалеку закричав своє співуче „а-а“ з таким виразом, ніби між

ним і Ганною ніколи нічого не траплялось. Кілька разів припав до руки. Ганна безцеремонно визволила руку й повернулася до його дружини.

Любов Григор'ївна радісно кинулась Ганні на шию, немов уздріла свою найбільшу приятельку.

— Ви все ж так само чудова, моя люба! Як давно вже вас не бачила!.. Очі Любові Григор'ївні світилися щирою втіхою, й Ганна їй у відповідь тепло посміхнулася. Ця Любов Григор'ївна була, здається, справді хорошою людиною, хоч досі Ганна з нею не зближувалась.

Прийшов нарешті технічний директор Олександер Іванович з дружиною Таїсою Сергіївною—обоє не молоді, обоє опецкуваті, обоє мали імпозантний вигляд від свідомости свого авторитету, але насправді — короткозорі на очі й на вдачу. Так принаймні Олександер Іванович, уздрівши Ганну, здивовано скрикнув:

— Так ви знову зійшлися? А я й не знав.

— Як бачите,—посміхнулася Ганна й відійшла до Ніка.

Вони говорили про Володимира.

— Ну, раз досі нема, значить не прийде.

— Будемо садовити гостей, — погодився Нік без ніякого нарікання.

За кілька хвилин гості сиділи круг столу в церемонливих позах. Ганна обдарувала всіх традиційним пирогом; після цього настала хвилина ніякової мовчанки. Ганна замішалась. Уся ніяковість, здавалось, іде від неї. Але ось озвався жартівливо Кравченко:

— Так ми можемо просидіти й до нових роковин. Ну, так за іменинника! За успіхи його на всіх фронтах. За повнокровне життя!

— За повнокровне життя.

Чарки дзенькнули. Постаті вдоволено замурчали, забряжчали об тарілки ножі й виделки, ніяковість розвіювалася. Нік з одного боку, а Вольський з другого

ретельно виповнювали чарки й уже раз-по-раз з загального гулу проривався поодинокий сміх.

Ганна випила чарку вина й з її очей неначе знято завісу. Електрика світила ясніше, голоси гостей були приязніші. Все товариство стало теплою родиною, на чолі якої була вона й Нік. Ганна була уважною господинею, дбаючи як про свою репутацію, так і про Нікову.

— Олександре Івановичу, чому ж ви нічого не берете? Дозвольте, я вам балика.

— Та як же так насухо,—турбувався в свою чергу Вольський, і він виповнив чарку директора й директорші.

— Тільки з Ганною Павлівною, — запротестував директор.

— І з Миколою Матвієвичем,—додала директорша.

Коли Нік узяв до рук свою чарку, директор підвівся і, обдавши поглядом присутніх, що мало означати: „слухайте“, промовив патетичним тоном у бік Ніка й Ганни:

— Вельмишановний Миколо Матвієвичу, вельмишановна Ганно Павлівно! Сьогодні, Миколо Матвієвичу, в день ваших іменин, я хочу відзначити ще одну знаменну подію в вашому житті...

Директор на хвилину запнувся, ковтаючи слину, а Нік скромно схилив голову, передчуваючи, що мова зараз зайде про винахід, який Вольський уже давно розреклямовує.

Передбачаючи новий тост, Вольський квапливо почав наливати чарки.

— Що ж, усі ми люди! В кожній родині бувають непорозуміння. Але сьогодні ми бачимо вас у любій згоді, щасливих... П'ю за згоду. Бажаю, щоб ви в приязні дожили й до золотого весілля. За Ганну Павлівну й за Миколу Матвієвича. Ура!

— Ура! — підхопило кілька службових голосів. Але більшість була в ніяковому замішанні, в тому числі й Ганна з Ніком.

Нік поставив свою ненадпиту чарку й, вибачливо посміхаючись, промовив:

— Олександре Івановичу, ви трохи помилились.

— Ні, ні, Миколо Матвієвичу, — строго заперечив директор, затикаючи в рота балика.—Я вас прекрасно знаю обох.

В цей час з передпокою прочинились двері, і з'явилась худорлява Володимирова постать.

Всі повернули очі в його бік.

Ганна зблідла.

Володимир так само нервово мружив очі перед світлом електрики.

— Вибачте, Миколо Матвієвичу, що я так пізно. Тільки що вирвався...

— Краще пізно, ніж ніколи. Я дуже радий! Прошу познайомитись. Володимир Андрійович Шальвій — відомий композитор, дружина Ганни Павлівни.

Директор, простягши руку, закляк у позі ошуканого дивака. Тим часом Кравченко вже щиро тис руку Володимирові, а Вольський лукаво посміхнувся.

— Ми з вами здається вже знайомі. Пам'ятаєте в „Ідеалі"?

— А-а! Так, так, пригадую.

Обидва привітались, як давні друзі.

Ганна підійшла до Володимира, щоб посадовити його за стіл, але Любов Григор'івна, що тільки но привіталась з Володимиром, не випускаючи його руки, вже пропонувала.

— Сідайте, будь ласка. Я хочу, щоб ви на сьогодні були моїм кавалером.

І Ганна, бачивши, як Володимир безжурно посміхнувся, вже спокійніше сіла на своє місце поруч з Ніком.

— І що воно тепер за жінки,—жартома звернувся Кравченко до присутніх. — Кожна з них тепер наровить заміщати турецького султана.

— А кожний з вас—перського шаха,—додала Любов Григор'івна, — так що кінець - кінцем ми дуже близькі сусіди.

— Так за кого ж пить?—клопотався Вольський, що встиг уже поналивати чарки.

— За автономну любов, — вигукнув Кравченко й голосний регіт підтримав його пропозицію. Тільки директор мовчав та ще навпроти співчутливо дивилась йому в вічі технікова дружина.

— Наявність таких поглядів свідчить тільки про виродження,—похмуро промовив директор.

— Олександре Івановичу, — розважливо звернувся Кравченко,—невже той факт, що я сяду з вашою дружиною і пофліртую, неминуче призведе до виродження?

— Навпаки,—додав сміючись молодий інженер,— тільки збільшить кровообіг.

— Я про це нічого не кажу, я маю на увазі зраду,— промовив директор й ледве не втримався, щоб не кивнути в бік Ніка. Це всі помітили.

— Співжиття з тим, з ким людина хоче, це зовсім не є зрада,—промовив Нік,—це її моральне й яке хочете право. Ми, наприклад, розійшлися з Ганною Павлівною зовсім свідомо й це нам не заважає зіставатися в дружбі.

— Шановний Миколо Матвієвичу!—промовив Володимир,—я ніколи не сумнівався у вашій шляхетності й сьогодні радий висловити вам свою приязнь.

— Я також дуже радий вас бачити в себе.

Вони церемонливо цокнулись.

Нік повернув обличчя в бік Ганни.

— Я хотів би, щоб Ганна Павлівна підтримала нас.

Ганна, що досі уважно стежила за рухами обох чоловіків, квапливо підвелася.

— Я з охотою!

— А ми ж що?—заметушився Вольський з пляшками.

— За потрійний союз. Ура!—вигукнув Кравченко.

— У-р-ра!—вибухнуло в кімнаті.

Під цей салют Нік зворушливо тиснув руку Володимирові, а Ганна замиловано дивилась на них обох.

Пиятика розійшлася шумливою зливою, розмови збилися в один монолітний гул. Навіть директор почав веселіше переговорюватись з техніковою дружиною. Кравченко розмовляв з Любов'ю Григор'ївною, а Кравченкова з Вольським. Коли ж Володимир повертався на своє місце, Любов Григор'ївна щось палко доводила молодому інженерові, та лише Володимир сів поруч з нею, як вона вже посварилася жартома з інженером і повернулася до Володимира.

„От невгомонна жінка“,—добродушно посміхнулася Ганна, глянувши в її бік.

В цю хвилину Ганна була навіть вдячна їй, що вона так енергійно взяла в свої руки Володимира.

— Мені подобається ця Любов Григор'ївна,—промовила вона вголос, нахилившись до Ніка, — глянь! глянь, яка вона чудова!

Любов Григор'ївна в чомусь переконувала Володимира, сильно задивлялась йому в очі, ніби хотіла передати в них жартівливі іскри власних очей. І Володимир добродушно посміхався.

Ганна від щастя екзальтовано стисла Нікові руку. Та глянувши вже в бік Володимира, вона зустрілась з його летючим поглядом, в якому, здавалось, майнув осатанілий полиск. Ганна жахнулась. Але надалі, як не силкувалась вона зустрінути той погляд, нічого не могла побачити у Володимирових очах, окрім скуки. Проте настрій Ганні зіпсувався. Чому ці докірливі погляди? Для чого ж було говорити про приязнь? Лицемірство?! Тоді к чорту всякі стосунки!

А навколо гамір, суперечки, регіт. Уже кожний наливав по своїй охоті. Вже Любов Григор'ївна гладила коси молодому інженерові.

— Дурнику, я всіх вас люблю.

Вольський, що тільки но цілував руку Кравченковій, зараз націлив гострий погляд на Любов Григор'ївну. Технікова дружина дивилась переляканими очима на свого чоловіка, до якого підійшла Ганна. А Кравченко, що розважав директоршу, поміж розмовою, раз-по-раз кидав лихий погляд на Вольського. Поводження всіх набирало характеру маневрів поміж мінами та колючими загородами. Кожний момент можна було сподіватися неприємного вибуху.

— Товариство! Я бачу, що декому дуже весело, а декому надто скучно. Прошу, хто хоче заглянути в мою лябораторію,—промовив Нік, дивлячись на Володимира. Нікові слова наполовину вже розрядили атмосферу.

— Так, так, товариші, — підхопив Вольський,— сенсаційна річ! Ми зараз побачимо геніяльний винахід Миколи Матвієвича.

Гості парами й поодинці залишали свої місця й з зацікавленням переступили поріг лябораторії. В невеличкій кімнаті вони згрудились, з подивом озираючи павутину дротів, що густо вкривали стіни й стелю. Там і там валялись безладно прилади, поруч з забутою книгою. Лежали обценьки, стамезки, рашпилі... На підлозі стружки, ошурка, тирса, а по кутках у шкляних шафах складне приладдя, що блищало своєю нікельовкою.

— Прошу дарувати неохайність...

Ганна в глибині душі почервоніла. Тут зовсім не було так раніше, коли жила вона з Ніком.

— Бачите,— вів далі Нік,—мені доводиться часто тут виконувати й слюсарську, і столярську працю, так що зберегти охайність досить важко. А все ж це для мене наймиліша кімната.

— Ось, як бачите, наслідки моєї праці, — показав він рукою на металеву гору, а сам пройшов у куток, де особливо густо були зосереджені електричні прилади, поєднані між собою складною павутиною проводів.

—Суть мого винаходу, яким я ще сьогодні не можу перед вами остаточно похвалитись—передача електричної енерґії на далекі простори без проводів, за принципом радіо. Відомо, що найкращий вид електрики для такої передачі є високе напруження за високої частоти електричного струму. Тоді переді мною повстало завдання збудувати машину, що дала б електричний струм, який мав би ці властивості. Це завдання мені пощастило двічі щасливо розв'язати. Ось перед вами мій генератор. Я винайшов метал, що допоміг мені зробити його досить компактним. Моя машина, порівнюючи, невеликих розмірів, робить шістдесят тисяч обертів на хвилину. Таку кількість обертів не витримав би жодний матеріял, що з нього в нас тепер будують машини.

— Ну, звичайно,—звернувся Нік до інженерів, що перешіптуючись стояли окремою групою, — мені великою мірою в пригоді стали і Арнольд, і Лякур, і Бушеро, і Штейнметц. Та я ще сподіваюся з вами мати спеціяльну розмову, як тільки остаточно закінчу свій винахід. Сподіваюсь, що в найближчому часі я на віддаленні, без проводів, засвічу вам електричну лямпу. А сьогодні, щоб не набридати нікому своїми спеціяльними розмовами, я продемонструю, як святковий фейерверк, одне ефектне видовище.

З цими словами Нік почав поратись з двома великими мідними опуками, що були прилаштовані на дерев'яних підпорах. Нашвидку перевіривши павутину проводів, він звернувся до гостей:

— Стежте за стрілкою вольтметра. Коли стрілка наблизиться до дев'ятидесяти, дивіться на мідні опуки. Я пускаю машину.

Інженери переморгнулись, киваючи зловтішно в бік жінок.

Слідом за цим машина важко дихнула, загула. Стрілка вольтметру почала плавко підійматись по шкалі.

— Я гашу світло. Стрілка підходить до дев'ятидесяти.

— Не лякайтесь,—промовив хтось із інженерів до жінок.

Раптом розлігся тріск, як випал якого десятка рушниць. Поміж опуками майнув вогнений язичок. За хвилину вже велике полум'я розцвічувалося дивовижними сліпучими кольорами. Фіялковий, помаранчовий, синій, червоний, зеленкуватий... Кольори мінилися, зливалися один з одним, як світляна музика, що ілюструвала безугавну заглушливу какофонію тріску й гулу. Полум'я пливло по поверхні опук, досягало величезних загрозливих розмірів, розтягувалось поміж скрайніми точками опук, і згасало; та вслід вибухала нова сліпуча смуга. Ще момент і здавалось стіни лябораторії рухнуться від грому й полум'я. Але машина, ніби важко відсапуючись від утоми, поволі змовкла. Світло електрики обдало зблідлі обличчя жінок. В очах одсвічується одночасово переляк і захоплення. Хтось злякано віддихується, хтось захоплено жестикулює, хтось плеще в долоні.

Нік в ажитації. Він молодо звивається поміж приладдям, як чарівник.

— Ще один ефект!

За хвилину машина знову загула. Нік повернув підойму, увімкнув цілу серію якихось мечиків і став поміж двох мідних опук. Язики полум'я посунули по їх поверхні. Тоді Нік спокійно поклав долоні в полум'я зверху на опуки й той момент жах відбився в очах присутніх. Полум'я Нікові охопило все обличчя, здавалося, зараз спалахне йому волосся й він, обгорілий, бездушно гримнеться вбитий електричним струмом.

Ганна несамовито скрикнула й кинулась до Ніка, але її схопила чиясь дужа рука й Ганна напівпритомна їй скорилась. Дехто з жінок з криком переляку кинулись до дверей...

Коли ж Ганна отямилась, біля неї вже стояв з винуватим виглядом Нік.

На нього накинулись жінки й навіть дехто з чоловіків, докоряючи йому за браваду. Але Нік, посміхаючись, заспокоював. Це пристосовання, його ж таки конструкції, надає електричному струмові ще одну властивість. Електричний струм навіть такого напруження, як це зараз було—сто тисяч вольт—зовсім безпечний для чоловіка через те, що проходить тільки по поверхні його тіла й не пошкоджує внутрішніх органів.

— А все ж бо, пророблювати такий фокус треба бути дуже певним у справності сполучень. А раптом розрив?—промовив Вольський.

— У своїх приладах я більше ніж певний!

Гості, ніби не довіряючи Ніковим словам, обережно почали озирати приладдя, генератора, повертались до Ніка, перепитували, торкалися пальцями. В загальній метушні оживився й Володимир. Він найбільше перепитував Ніка і як справжній фахівець цікавився математичними обрахованнями. Нік з задоволеним виглядом давав йому пояснення.

До них підійшов Вольський.

— Ну, Миколо Матвієвичу, коли ж ми вже засвітимо лямпу?

— Думаю, що дуже скоро. Може навіть цими днями.

— Якщо вам пощастить здійснити свій винахід, ви далеко підете вгору. Ви ж світова величина!

— Принаймі далі нашого заводу я нікуди не думаю йти.

— Ви надзвичайно велику зробите честь нашому заводові. Ми ж будемо виготовляти вашої системи генератори?!

— Ну, це майбутнє покаже. А сьогодні нам треба ще випити. Товариство, прошу до їдальні, бо таки холоднувато тут.

Веселий гурт рушив до дверей. В їдальні їх уже зустрічала Ганна за накритим наново столом. Усі

майже без запрошення атакували його. Володимир знову опинився поруч з Любов'ю Григор'ївною. Він видимо був зворушений винаходом, якось неприродньо посміхався, та лише наповнилась його чарка, він підвівся і хвилюючись промовив:

— Вельмишановний Миколо Матвієвичу, може мені й не личить, я людина зовсім іншого фаху, але я хочу висловитись, як звичайний громадянин. Я вклоняюсь перед вашою великою працею. Мусите мати велике моральне задоволення від свідомости того великого внеску, що даєте людству. За успіх! За винахід! За вас, Миколо Матвієвичу!

Після Володимира говорив технічний директор.

— Я хочу відзначити вагу винаходу Миколи Матвієвича, в нашу, так би мовити, епоху електрофікації...

Він почав жонглювати числами кінських сил і вольт, підрахував економію, що її дає винахід Ніка, і кінець-кінцем дійшов до висновку, що Ніка треба піднести на п'єдестал, який би височиною дорівнював Еверестові.

— Слава винахідникові!

— Сла-а-ва!—загуло в кімнаті.

Нік скромно посміхався. Але він був зворушений. Очі йому блищали, в голосі почувались ліричні нотки.

— Дякую, товариство, але віншувати мене з винаходом покищо передчасно. Одначе й за те, що я зробив до сьогодні, я мушу завдячувати в великій мірі Ганні Павлівні. Кілька разів робота мені падала з рук і завжди Ганна Павлівна підтримувала мене морально своїми порадами й вірою. Дякую, Ганю, сьогодні ти з повним правом маєш поділяти мою радість.

Ганна вся зчервоніла від замішання й утіхи. Її вітали оплесками. Любов Григор'ївна екзальтовано поцілувала Ганну, ніби визволяючи Ніка, якому зараз це не вільно було зробити. Гості заметушились. Руки з шклянками безладно схрещувалися, дзвеніли мінорним зойком у дикому гаморі. З галасу намагався вирватись

на поверхню голос розчервонілого директора. Він ще хотів промовляти, але гості, раді, що перейшли за межу офіційної учти, кричали, реготались, поспішали наздогнати втрачений час. Наливали шклянку за шклянкою. Пили вже за всіх взагалі й за кожного зокрема. Директорша вже забула про свою амбіцію і сміялась, аж її подвійне підборіддя ходило ходором. Кравченкова, забувши хороший тон, розпочала за столом боротьбу з Вольським за пляшку лікеру. Любов Григор'ївна вже випила на брудершафт з молодим інженером, тепер намагалася випити з Володимиром.

— Вона чудова, — в захопленні звертала Ганна увагу Ніка на Вольську, що тільки но поцілувала Володимира.

Володимир за хвилину підійшов до Талі, що дивилась на все це із дверей кухні.

— Ну, як тобі подобаються сьогоднішні гості?— з роздратованням у голосі запитав він.

— Вони завжди такі, як підіп'ють,—сміючись відповіла Таля.

— „Свинякуваті", хочеш ти сказати?

— Ой, який же ви зараз святий та божий... А я бачила, як ви цілувались?

— Та ну їх к чорту!—злісно промовив Володимир, і ніби щоб бути далі від гріха, перейшов у кухню. Таля пішла за ним. Володимир злостився на всіх гостей, а Таля сміялась.

Тимчасом і гості поволі стали розтікатись по кімнатах. Вольський уже заспівав якоїсь оперетковоі арії під акомпанімент Кравченкової.

Ганна сіла на канапі з Ніком.

— Коли б ти тільки знав, як я була злякалась. Я думала, що ти навмисне це зробив, щоб при мені вбити себе.

— Це я може зроблю пізніше,—відповів Нік і раптом став похмурий.

— Любий! Не говори так! Мені боляче.

— Мені теж боляче. Зараз ти підеш і знову я сам. Сам. Ти розумієш? Мені здається, що це вже останні мої іменини. Ти ж однаково відійдеш від мене. Ти на той рік напевне не зробиш мені цієї ласки.

— Ну, заспокойся, любий. Я завжди буду до тебе приходити. Хіба я можу тебе забути? Ти ж батько Талин. Ти найближчий друг.

— Але колись я був і твоїм чоловіком, колись після іменин ти залишалася зі мною, а сьогодні...

— Так. Я не можу залишитись,—винуватим тоном промовила Ганна.

— Тоді к чорту все,—несподівано крикнув Нік,— як громить, так громить до кінця.

— Тихше. Нас почують,—злякано озиралася Ганна, намагаючись заспокоїти Ніка. Але Нік уже переходив у п'яну лють. Він готовий був руйнувати столи, руйнувати лябораторію.

— Ніку!—з мукою в голосі скрикнула Ганна й глянула йому в очі поглядом саможертви.

Нік раптом схаменувся й одвернув ніяково очі.

— Не забувай, що ти господар у домі, — спокійно вже додала Ганна й підвелася з канапи.

Подружжя директора й техніка лагодилися йти. Вольська чомусь посварилася з своїм чоловіком й вибігла сама, ні з ким не попрощавшись, але зараз же вона повернулася з надвору, вся обліплена платками снігу.

— Зараз же ходім додому, — строго звернулася вона до чоловіка.

— Здається й нам пора, — промовив Володимир, підійшовши до Ганни.

— Трошки зажди,—стурбовано відповіла вона, силкуючись зберегти гідність господині.

Нік підійшов до Володимира:

— Куди вам іти так пізно? Залишайтесь у нас ночувати.

— Ні, ні, дякую. Я ще маю до ранку працювати.

— Але ж ви зараз не зустрінете жодного візника,— додав хтось.

— Ви й кварталу не пройдете, як з вас попросять пальто. Це ж околиця!

— Та що ви? Йти в таку негоду? — раптом скрикнула Вольська, що встигла вже помиритись з чоловіком.—Ви не уявляєте, яка завірюха на дворі.

— Володимире Андрійовичу,—фамільярно обійняв за плечі Вольський, — ходімо до мене спати й годі! В мене здається ще є пляшечка коньяку, а місця стане й на десятьох.

— Ну, тоді одягайся, Ганю! Підемо. До побачення, Миколо Матвієвичу.

Але Ганна не ворухнулась з свого місця.

— Я краще залишуся з Талею. Ми вже привикли спати з нею.

Володимирові напружились м'язи на обличчі. Очі гостро пронизали Ганну. Але вона дивилась на його наївними очима.

На момент стала тиша.

Гості здивовано дивились на Володимира. Він ще оглянув Ганну зверху вниз, повернувся і мовчки вийшов.

В той момент Ганна вже забула свою гідність господині. Вона несміливо простягала руку гостям, що виходили в двері за Володимиром, залишаючи по собі дим тютюну та випари вина.

Кімната стала подібна до спорожнілого шинку. Ганна нерухомо стояла серед кімнати з мульким почуттям зганьбленої. Напівп'яна саркастична посмішка снувала їй на вустах.

З кухні вийшла Таля.

— Мені вже видається, що ти ніколи не залишиш нас,—промовила вона весело.

З передпокою повернувся Нік, він узяв Ганнині руки й по черзі нахилився до них. Ганна тільки тепер

стрепенулась, вуста їй ще більше перекосились і раптом уся вона здригнулась від саркастичного сміху:

— Ха-ха-ха! Як він розлютився! О, як він розлютився!

XV

Зійшовши по східцях, Ганна зупинилась перед дверима, щоб віддихатись. Їй здавалось, що все хвилювання її від утоми. Вона мусить бути цілком спокійна.

І вже в другий момент Ганна рішуче постукала в двері. Їй відчинив Володимир. Він був розкуйовджений, як дикий звір і, здавалось, що ту ж мить хижо накинеться на свою жертву, але, впевнившись, що жертва не втече, він мовчки відійшов.

Ганна, не роздягаючись, сіла на стілець.

Володимир здивовано глянув на неї й раптом м'язи на обличчі йому пом'якшали:

— Це що, в гості зайшла?

— Я зайшла, щоб з'ясувати наші взаємини.

— З якого це часу тобі потрібні стали коментарії?

— З учорашнього вечора...

— Тобто ти хочеш сказати, що між нами все перервано?

— Я цього не кажу, але коли тобі потрібно—будь ласка.

— Тоді з'ясуй мені, що означала вчорашня твоя поведінка?

— Моя поведінка одверта. Я погодилась бути господинею в Ніка на іменинах. А от твоя поведінка мені зовсім не зрозуміла. На словах ти присягаєшся в приязні Нікові, а в душі ти проклинаєш його. Скажи, для чого була ота твоя промова?

— За що слід його поважати — я поважаю, але вашої дипломатії я не стерплю. Пам'ятай, Ганно! Я не стерплю!

Володимир нервово заходив по кімнаті.

— Чого саме не стерпиш?

— Того, щоб під виглядом дружби ти була йому жінкою. Так!

— Ти обурюєшся, що я залишилась у нього ночувати? Адже й ти не вдома ночував, так? З приводу цього я могла б цілу дипломатію розвести, але я тобі кажу просто. Я залишилася в Ніка, бо знала, в якому він був стані: він міг що завгодно собі заподіяти, міг навіть зруйнувати машину.

— Машину!—жовчно посміхнувся Володимир.

Ганну вразила ця посмішка; вона обурено скрикнула:

— Так ти йому дитирамбів співав так, на вітер? Ти міг допустити, щоб він знищив машину? Тепер я тебе впізнала. Тепер я з певністю можу сказати, що ти лицемірний, підлий!..

Володимир повернувся спиною до Ганни й, здавалось, її докори зовсім не зачіпали його, але раптом він винуватим тоном промовив:

— Ганю, ти зрозумій, яке ідіотське становище моє було там на вечірці.

— У всякому разі не гірше, аніж моє було в присутності Баталової.

— Дурниці говориш.

— Ну, а тут і поготів дурниця,—промовила Ганна вже лагідним тоном.

Поволі каламуть почала осідати.

За деякий час життя увійшло в свої береги, хоча якась тінь не сходила Володимирові з лиця. Він міг уже з Ганною обідати, міг зрідка розмовляти, але настрій йому був кепський.

На другий день, після суперечки, до них зайшов Вольський. Він, як казав, забіг між іншим, по дорозі, провідати „друга“. Ганна замішалась. Володимир поспішив якнайскоріше вивести Вольського під приводом того, що йому треба йти на засідання художньої

ради. Увечері він повернувся на підпитку, що сталося, як підозрівала Ганна, не без впливу Вольського.

— Я бачу, що дуже скоро на тобі стала позначатись вдача друга.

— Друг тут ні до чого. Коли б випив Нік, ти мабуть не дорікала б йому дружбою з тобою.

— Слухай, Володимире, коли ти будеш отак кожного дня мене гризти, то дуже скоро з мене залишиться самий кістяк. Я хочу жити.

Він мовчки відійшов, кинувши лихий погляд.

Цей момент Ганні вже здавалось, що вона ніколи не любила Володимира.

Їх взаємини щодалі більше набирали характеру напруженого непорозуміння. Майже щовечора Володимир повертався додому п'яний. І Ганна вже мовчки його обминала. Ранки ж для обох були з присмаком алкогольного перегару. Ганну гнітив такий стан. Часом їй хотілося піти поскаржитись Нікові, але сама візита до Ніка тепер, здавалось, буде порушенням якогось обов'язку супроти Володимира, якого тепер вона ніби трошки побоювалась.

Розрядка прийшла в неділю з приходом Талі. І Володимир, і Ганна кинулись до Талі, як до рятувального паса, що мав їх витягти на поверхню з їхніх самотніх глибин, в які вони поринули протягом тижня. Перш за все Таля принесла привітання від Ніка, як Ганні, так і Володимирові. Це привітання Володимир на диво не тільки не пропустив повз уші, а ще підкреслив:

— Так чому ж Микола Матвієвич сам не прийшов з тобою?

Ганна, вивіряючи, дивилась на Володимира. Звичайно, в тих словах не було щирости, і Ганна зауважила глузливим тоном:

— Як це Нік досі не відчув твого запрошення?!..

Володимир зробив вигляд, що не помітив Ганниної іронії й продовжував наказувати Талі:

— Щоб у ту неділю ти обов'язково прийшла з Миколою Матвієвичем. Чуєш? Або... я напишу йому краще.

Це дійсно був з його боку шляхетний жест. Ганні зникла з вуст іронічна посмішка. Вона вже утримувалась розпитувати Талю про Ніка лише з приязни до Володимира. Натомість Володимир розпитував, чи працює в останній час Нік у лябораторії, чи не хвалився, як йому йде робота.

Коли Таля пішла, Ганна могла вже тихомирно розмовляти з ним. То були звичайні буденні теми, але з ними відроджувалась приязнь. Володимир знайшов свою рівновагу. Проте за короткий час він знову став недомовний. Що день, то настрій йому гіршав, обличчя темнішало, очі випромінювались хоробливим блеском. Ганна лютилась і на себе й на Володимира. Для чого було його спонукувати робить те запрошення? Для чого врешті він оце лицемірить? То раптом починала зло втішатися: хотів попишатись шляхетством—тішся тепер.

В суботу вона нагадала Володимирові:

— Так узавтра приймаємо гостей?

Володимир раптом злякано схопився:

— Ах, я й забув! Треба сьогодні ж дістати вина.

Нетерплячість, з якою заметушився Володимир, змішала карти Ганні. Вона вже тільки дивувалась.

У неділю роздратовання Володимира дійшло до того, що він уже на кожному кроці кричав на Ганну, але кричав з такого приводу, що ніяк не можна було на його сердитись. То вона запізно приготувала заливну рибу й та риба не встигне до Ніковото приходу захолонути, то її тістечка вийшли такі невдалі, що краще було їх купити. Одно слово, його дратувало все, що могло бути негостинним щодо Ніка.

Коли прийшов Нік, Володимир так щиро тис йому руку, що Нік трохи зніяковів. Він у замішанні озирався по кімнаті:

— У вас тут затишно.

— Мале помешкання, — ніби виправдувався Володимир. Уже з місяць підшукуємо більше приміщення й ніяк не щастить.

Зайшла мова про житлову кризу, потім перейшли на економічну державну політику...

Нік скоро зорієнтувався і поводився зовсім непримушено. Він підсилював свої докази статистичними матеріялами й доводив, що для розвитку важкої індустрії потрібна чимала зовнішня позика. Володимир охоче з ним погоджувався й взагалі справляв враження школяра, що прошпетився.

Ганна вибачливо дивилася на Володимира. Тепер він усвідомив свою провину перед Ніком. Справді, як можна було запідозрювати Ганну в зраді, коли вона тільки поважає Ніка, він щось більше для неї, ніж чоловік.

Ганна підійшла до Ніка й почтиво попрохала його до столу.

Нік силкувався уникати Ганниного погляду і в тому маневрі Ганна відчула в собі докір за те, що не приходила довго до його. Коли цокались, Ганна впловила нарешті Ніків погляд і зупинилась на короткий момент перед ним з винуватим виразом на лиці.

Ту ж мить Володимир поривчасто хильнув чарку.

— А все ж хороші тепер вина пішли,—промовив він і вслід налив собі чарку коньяку.

Нік мав не менший досвід у винах, аніж у статистиці важкої індустрії, і кожну чарку він супроводив порівнанням з якимось закордонним виробом вина. Розмова мала такий дріб'язковий характер, що Ганна воліла, як би її зовсім припинили, але тільки вмовкали на момент, Володимир перехиляв свою чарку коньяку й ніяково додавав:

— Н-да! Вино—екстракт вічної молодости.

— Чи розкладу,—додавав Нік.

І знову вмовкають, щоб піймати один одного на потайному погляді, посміхнутись одному до одного і знову випить. Володимир дуже скоро сп'янів, голос йому підвищувався, рухи стали нетерплячими. І раптом він зробив висновок з якихось внутрішніх своїх міркувань:

— А все ж люди в цілому такі підлі, що краще було б, коли б ви замість своєї електричної машини вигадали якусь пекельну. Тоді напевне я був би вашим спільником.

Нік вибачливо посміхнувся:

— Для чого така мізантропія? Люди як люди. І підлі, і хороші. Знищити людей, щоб натомість плодилася худоба—виграш не великий.

— Хай худоба, хай хаос...

— Хаосу у нас і так скільки завгодно.

Володимир схилився на момент на руки й, ніби передумавши, вже тим самим запальним голосом доводив:

— Це правда. Хаосу в нас скільки завгодно. Кінчайте свою машину.

— Та кінчаю. Взавтра роблю спробу запалити лямпу без проводів. Приходьте, Володимире Андрійовичу. Буде Вольський...

— Обов'язково! Обов'язково!

Володимир так зрадів цьому запрошенню, що мимоволі його радість передалася Ганні: „А все ж він хороший“.

— Так за успіх, Миколо Матвієвичу! За успіх, Ганно Павлівно! Талю, за успіх!..

Таля неохоче підійшла до стола й вони всі четверо випили. Це був красивий акорд. Цей момент Ганні здавалось, що здійснюється потайна мрія, коли дві родини об'єднаються в одну.

Нік теж ожив. Очі йому вдоволено заблищали.

— Ну, так я ж прийшов послухати вашу творчість.

— З охотою, Миколо Матвієвичу, з охотою...

Володимир п'яним рухом з грюком відкинув накривку.

— Ось моя остання річ. Етюд—„Катастрофа“.

Ганна здивовано глянула на Володимира. Він їй зовсім нічого не казав про цю річ. І враз дике престо обірвало Ганні думки. З-під пальців Володимира звуки здіймалися з такою експресією, ніби справді хтось раптом завів пекельну машину й розпочав свою руїнницьку працю. Ніби громово рушились кам'яні стіни, какофонічним брязком металю заглушувалися розпачливі зойки верхнього регістру. В тих зойках благальний немощний людський голос, що гине в руїні, але невблаганні вибухи, як ритми морських валів, насуваються один за одним і врешті... дев'ятий. В ньому конденсується надсадливим фортісімо й грім, і брязк, і зойк... Все вмовкає під руїною каміння й заліза. Ще за інерцією зриваються десь поодинокі брили, ще якийсь залізний уламок з брязком котиться в прірву, щерхне щебень і тихо, як на страшному гробовищі.

Володимир безвільно склав руки на колінах.

Усі мовчали. Врешті Нік, прокинувшись з задуми, тихо промовив:

— Моторошна річ...

Володимир не обернувся й не відповів. Він поклав руки на клавіші й ніби баский кінь, що витратив свою енерґію з перших кроків, почав уже повільно награвати якогось елегійного фрагмента з „Лісової пісні“.

Моторошне враження від першої речі поволі розвіялось. Таля підійшла до роялю і почала стежити за рухами маестра.

Ганна сіла поруч з Ніком, на канапі. В тій близькості почувалась зогрійлива приязнь, що ілюстрацією до неї була імпресіоністична музика з „Лісової пісні“. Що довше грав Володимир, то далі заглиблювалась

Ганна своїми почуттями в лісовій хащі. То здавалось, що вони там на дачі поруч з Ніком і Володимиром, то раптом в уяві виростав ліс, як жива імпресіоністична декорація, що її освітлюють потайні кольорові прожектори, що без жодних проводів сприймають енергію.

Ганна відчула таку розніженість і втому, що їй хотілося лягти на канапі, поклавши голову Нікові на руки, і мріяти, мріяти... Але раптом Володимир обірвав гру якимось нерозв'язаним акордом й поривчасто обернувся.

— Доволі сантиментальної музики,—промовив він насмішкувато.

Ганна від несподіванки здригнулась.

Нік ввічливим тоном заговорив:

— Чого ж? Я з приємністю слухав.

Але обом, здається, стало ніяково, обоє вмовкли. Ганна підійшла до Талі, щоб дати їм можливість розговоритись, але коли за хвилину вона глянула в їх бік, Нік уже приязно тис на прощання Володимирові руку:

— Я вас жду... Так годині о шостій...

— Обов'язково! Обов'язково!

— Може й Ганна Павлівна загляне?

— Дякую, Ніку! Я колись іншим разом. Завтра в мене якраз дуже важлива лекція...

Ні, вони зараз обидва такі милі! Вони обов'язково сприятелюються. Треба тільки, щоб частіше зустрічались. Завтра вона не буде їм заважати.

І вже, коли Нік нахилився до Ганниної руки, вона з деяким правом на те, в присутності Володимира, поцілувала його в голову.

— А правда Нік хороший?—екзальтовано обійняла вона Володимира, як тільки вийшли гості.

— Прекрасний чоловік,—похмуро відповів Володимир і, визволившись від Ганниних обіймів, сп'яна ліг ниць на канапу.

Ганна тріюмфувала. От-от настане момент, коли вона, Нік, Володимир і Таля стануть найближчими друзями, стануть єдиною родиною. Це так певно, як певно те, що Нік буде мати світову славу, що Володимир талановитий композитор, що вона, Ганна, ще буде відома артистка.

І другого дня вранці, пораючись біля примуса, Ганна супроводила варіння кави веселим співом. Та й як не радіти, коли сьогодні приязне побачення Володимира з Ніком, коли сьогодні Ганна зустріла день крізь вікно, на якому мороз розмалював дивовижний ліс, офарблений самоцвітами вранішнього сонця.

Але Володимир устав похмурий. Йому боліла голова. Та й не диво—стільки випити! Чорна кава так помагає.

Проте Володимир відмовився від кави, відмовився прийти навіть на обід. У нього сьогодні безліч роботи: лекції в музичному технікумі, репетиція в опері, нарада... Після репетиції він поїде просто до Ніка, там можливо й пообідає... З співчуттям до його хворої голови й до його сьогоднішньої денної праці, Ганна могла лише тричі міцно поцілувати Володимира. І хоч він дражливо ухилився, це все ж не могло зіпсувати Ганні настрою. Тож Володимир обідатиме в Ніка, як свій, то ж Таля напевне його догляне, краще ніж вона, Ганна. Те, що Володимир не прийде, розв'язувало Ганні руки на цілий день. Вона зможе засидітись у професора й замість того, щоб поратися коло примуса, буде слухати співи професорових учнів. Вона пообідає десь у їдальні, а там—цілий вечір на лекціях...

Цей день у Ганни справді був міцно зв'язаний, змістовний. Вона повернулася додому лише близько десятої години ввечері. В ушах ще звучали демонстровані на лекціях зразки новітньої західньо-европейської музики. О, тепер Ганна зовсім по-новому буде розуміти Володимирову творчість. Вона тепер дійсно буде йому корисною помічницею. Буяння молодости й пев-

ности своїх сил переповняли Ганні груди повінню щастя... О, як любила вона в цю хвилину Володимира!

Проте вона зовсім не очікувала його зараз. Навпаки, що більше проходило часу, то з більшою приємністю Ганна думала про те, що Володимир тепер розважається в товаристві Ніка. Якщо з ними там Вольський—то вони напевне випивають. Нехай! Вино завжди зближує людей.

Лігши на канапу, Ганна задрімала в мрійній позі. І сниться їй густий квітущий сад, як ліс. Сад ніби по обидва боки широкої блакитноводої ріки, що тече між квітчастих берегів. Обидва береги з'єднує велика гребля, шумлять турбіни й випромінюють по обидва боки ріки барвисте світло. І в тому веселковому світлі цвітуть водограї, літають сині птиці, ходить казкова мавка, а їй назустріч з ріки—хори русалок. В повітрі пахощі—музика. Такі знайомі й до млости зворушливі мелодії! І мавка—то вже вона, Ганна, світло—то незримий, безособовий Нік, музика—Володимир. Врешті вони всі три унеособлені. Вони—світло, музика й квітуща природа. Вони повінь любовної снаги, вони єдиний акорд, що звучить бажанням...

Але раптом дисонансом врізується шум. Усе тривожно блідне. Ганна впізнає себе, але не впізнає, де вона перебуває. Коли виразний голос:

— Ганно!

Ганна прокидається. Перший момент світло електрики їй хочеться вважати за дарунок сну, але настирливий стук у двері розвіює останню ілюзію.

Вона згадала про Володимира й кинулась відчиняти.

То справді був Володимир, але Володимир з божевільно дикими очима, німий і темний, як скеля. Він озирнув кімнату шкляним поглядом і нерухомо застиг, закривши лице руками.

— Що трапилось? — скрикнула Ганна, охоплена страшним передчуттям.

— Його вбито... Його вбила машина!

Ганна скам'яніла. Він сказав про Ніка? І раптом нелюдським голосом застогнала. Вона здатна була ще летіти до нього на крилах, переконатись, та її міцно вхопив руками Володимир:

— Не йди! Він мертвий.

І в його дотикові Ганна відчула правду. Здавалось, хтось ножем перетяв їй горло, в очах потемніло. Ще раз її стогін захрипів і Ганна безвільно скорилась Володимировим рукам.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I

На дворі хуртовина розійшлася сніговим самумом. Перехожі з зусиллям проривалися крізь білі пасма вітру.

Володимир дивився у вікно й щось сердито мурмотів про себе. Коли Ганна озвалася до нього, він ніби не дочув її слів і почав швидко застьобувати ґудзики свого пальта.

Ганна заступила йому дорогу з хутром у руках.

— Вово, не вигадуй! Або вдягни хутро, або зовсім не йди. Застудишся. Тоді не одна репетиція пропаде.

— Нічого мені не станеться, — похмуро відповів Володимир.

— Володику,—благаючи звернулася Ганна,—коли хочеш, щоб я була за тебе спокійна—одягни.

Це був той підкупний тон, коли слід було залишитися принаймні ввічливим.

Володимир став одягати хутро.

Ганна тільки тепер помітила, скільки він щупліший за Ніка.

Нікове хутро на Володимирові було як лантух. Він мусив широко загорнути поли, щоб мати хоч трохи пристойний вигляд.

— О, тепер ти, як московський купець,—засміялася Ганна.

Володимир злісно махнув рукою у відповідь на її зауваження й швидко вийшов за двері.

Ганні раптом стало сумно. Почуття були невиразні, і Ганна сама не знала, звідки походить той

сум. Чи тому, що Володимир пішов сердитий, чи тому, що вона сама залишилася в помешканні перед картиною хуртовини, чи тому, що хутро нагадало їй про Ніка. Ганна заглибилася в самопізнання.

Уже з місяць минуло після смерти Ніка. Ця подія лягла Ганні на лиці кількома новими зморшками, а в душі їй рана, яка постійно ятриться. Така нагла смерть! Якийсь необережний рух, і загинуло життя, загинуло десять років упертої праці.

Може Нік свідомо вкоротив собі віку, здійснивши свою попередню погрозу. І Ганна здатна була від розпуки розірвати груди, битись головою об мур. Тож причиною тому була вона! Вона—вбійниця! Але в такі хвилини самокатування на допомогу Ганні завжди ставав Володимир. Він утішав Ганну—вона тут ні при чому—розповідав, як підчас демонстрування Нік був захоплений і може тільки через своє захоплення не помітив, що увімкнув іншого мечика. Ганна була вдячна Володимирові. Вдячна, що він здіймав з неї обвинувачення, вдячна, що він поділяв з нею той сум втрати друга. Володимир став тепер для неї єдиною людиною з усіх близьких і рідних. На йому тепер вона зосереджувала всю свою любов і ласку дружини. І що більший смуток був у Володимирових очах при згадці про катастрофу, то ніжніше дивилася на його Ганна.

Другим стимулом Ганниної любови до Володимира було його піклування про Талю. Того ж вечора, після похорону, Володимир забрав Талю до себе. Він доглядав її, силкувався розважати, водив до кіна, в оперу, і хоч Таля була ввесь час засмучена, проте Ганна вже за самий намір ладна була піднести Володимира на найвищий щабель доброчинности.

Особливо тяжко було пережити перший тиждень. Невеличка кімната, де містилось три душі, була насичена важким сумом. Він налягав на кожному кроці, випромінювався в кожному погляді. Але за цей час

Володимир устиг підшукати помешкання з трьох кімнат і в просторих кімнатах сум чимало розрядився. До нового помешкання перевезли й Нікові речі. Тепер, дивлячись на меблі в знайомих чехлах, Ганна думала, що сталось якесь чудодійне співжиття Ніка з Володимиром.

Але Ганну вразило те, що Володимир передав Вольському Нікову лябораторію з усім устаткованням, а найголовніше—напівзруйновану модель генератора, що її Вольський мав реконструювати. В душі Ганна ніяк не могла погодитися з Володимировими аргументами, що Вольський—єдиний з друзів, якому Нік довіряв секрет винаходу й що тільки Вольський зможе його відновити. Проте Ганна не насмілилась перечити Володимирові, передчуваючи, що це призведе до серйозної сварки. Вона затаїла в душі нездійсненне бажання мати вдома хоч яку частку Нікової лябораторії.

Того дня, коли упакували останню хуру меблів, Ганна остаточно розпрощалася з Ніковим помешканням, з його лябораторією і з заводом. Виринали найпотайніші спогади співжиття з Ніком, але Ганна не дала волі розпачу. Поруч з нею Володимир, для якого мусила зберегти вірність і радість.

Ганна стала дбайливою господинею біля нового кубла і в щоденних хатніх клопотах притуплювалася гострість спогадів. Ганна відживала. Дві близькі істоти щодня оточували її приязню й ласкою. В своєму сирітстві Таля стала покірлива й ніжна. Вона мало тепер розмовляла, але часто, обійнявши матір, застигала сумним зором десь у просторах, куди ніби поривалась полетіти разом з матір'ю.

Володимир так само був обережний у поводженні з Ганною. Він став запобігати, і лише спадав Ганні на очі сум, співчутливо брав її за руку й уже в самому тому дотикові Ганна почувала втіху.

Сьогодні вранці вони так довго й приязно розмовляли! Навіть веселий сміх проривався Ганні в розмові.

І так несподівано змінилась погода, змінився настрій і відносини.

Ганна засумувала. Їй хотілося б розповісти все комусь близькому, щиро й глибоко, до найпотайніших закутків. Вона могла б сказати це Нікові. Тільки він відчув би найпотайніший її біль.

Дивилася за вікно затуманеним зором, а в душі хуртовиною чуття. Там виринала невиразна постать—напів Нік, напів Володимир. Ганна думала, що постать Володимира нагадує їй Ніка через те, що на ній Нікове хутро. Примусила себе згадати лише Володимирове обличчя. На неї глянув злісний вогник синіх очей, і образ розтанув.

Ганні стало страшно. Вона боязко озирнулася в холодному, порожньому помешканні. Чого вона тут? Яким сном її занесло в чуже помешкання, до чужої людини, коли вона мала власний притулок?

Тепер Ганна розуміла Талину дикість. Вони—бранки.

Таля, як і завжди, мовчки пройшла до своєї кімнати, ступаючи несміливими кроками.

Ганну сьогодні це прикро вразило. Де ж та метушлива Таля, що від її ходи дзвенів посуд? Час і події поклали своє тавро і на неї. Вона поблідла, підросла, а разом з тим і змужніла. До Володимира вона ставилась напівофіційно і завжди при ньому уникала материних пестощів.

„Він зовсім мене відчужив від неї“,—думала Ганна, дивлячись, як у другій кімнаті Таля сіла з серйозним виразом за книжку. Ганну боліла свідомість того, що Таля розвивається без її впливу, мужніє й що ось-ось Ганна вже не буде її пестити.

— Талю, ти може з'їла б щонебудь, поки прийде Володимир Андрійович?

— Я не хочу їсти.

— Одягни светра, а то холодно в кімнаті.

— Мені не холодно.

— Я боялась, що тобі доведеться саме в хуртовину вертатись додому.

Таля продовжувала читати.

— А Володимир Андрійович вийшов саме в хуртовину. Таке знялось, що з кімнати страшно було вийти.

— Нехай би переждав був. Ще застудиться.

— Казала йому. Боявся спізнитись на репетицію. Я дала йому хутро.

При слові „хутро“ Таля нахилилась до книжки, хоч видно було, що вона не могла більше читати. Її погляд бігав по рядках, але не було вже в книзі такого слова, щоб на йому можна було зосередити свою увагу. Слова розривались, літери затуманювались.

Так було завжди, коли якась річ нагадувала їй про батька.

Ганна вже каялась за свою необережність. Вона схвильовано підійшла до Талі, щоб утішити її, та лише торкнулась рукою лиця, як на руку впали гарячі краплі. Мов ужалена Ганна заридала вголос.

Обидві мали змогу вилити свої болі на самоті. Плакали без слів, але добре розуміли одна одну, одна одній співчували.

Ганна знала, що Талі тяжко від того, що тут у цьому домі вона чужа... До неї не заходять навіть подруги. Над нею тяжить залежність від Володимира. Таля знає, що й мати її така ж безправна тут, як і вона. Обидві мусять таїтися зі своїми справжніми почуттями, бо вони кінець-кінцем неприємні їх господареві.

Ганна замислилась. Вона мусить мати якийсь заробіток, щоб дати Талі відчути свою незалежність. Таля мусить бути така ж безжурна, якою була в Ніка.

В звичайний час обіду Володимир не прийшов. Обидві жінки сіли сами за стіл, але сьогодні їжа не йшла їм до рота. Відбувши чергу, розійшлися, кожна в свій закуток. Ганна до посуду на кухню, а Таля до лекцій.

Володимир прийшов пізно, п'яний. Поли хутра були розкидані, губи йому посиніли з перепою, витяглись у зловтішну посмішку.

— Сьогодні, як бачиш, я—п'яний, Ганю! Не лайся, будь ласка. Це тобі нічого вже не допоможе. Я—п'яний. Це такий безперечний факт, як і те, що ти моя жінка. Ти не заперечуєш, га?

— Ти краще роздягнись, а то хутро волочиш по підлозі.

Володимир раптом скипів:

— А-а! Тебе обходить хутро? Я тебе просив, щоб ти мені його давала? Просив? Забери к чорту, щоб я більше його не бачив з тобою разом.

Ганна остовпіла. А Володимир уже п'яним криком скаржився до стін:

— Який чорт штовхнув мене на цю авантуру? Хто сказав, що нежонатому зле жити? Де мій спокій? Де моя воля?

Ганна, поклавши хутро, підійшла до Володимира. В її стиснутих вустах почувався гострий біль і разом твердий намір. Ганна мала щось рішуче промовити. Але Володимир знеможено схилився на стіл і вся його охляла постать завчасу попереджала Ганну, що йому абсолютно байдуже до того, що вона буде казати. Ганна зневажливо глянула і пройшла в кімнату до Талі. Таля боязко визирала з-під своєї ковдри.

Володимир скоро захріп, а Ганна, вже напівроздягнена, ще довго стояла, замислившись, біля Талиного ліжка.

Вранці, коли Таля пішла до школи, Володимир підійшов до Ганни з виразом побитого пса:

— Ти гніваєшся на мене?

— Гніватись на тебе мені нічого. Але нам треба серйозно поговорити.

— Ти надаєш значіння тому, що я сп'яна міг казати?

— Що в тверезого на умі—те в п‘яного на язиці. Ти мав рацію. Ми не пара одно одному й це треба якось зліквідувати.

Володимир посміхнувся. Він уже заздалегідь знав, що легко відіб‘є цей наступ.

— Ти кажеш це зовсім не до речі.

— Як раз до речі. Я знаю добре, що я тебе зв‘язую.

— Ганно,—строго промовив Володимир,—не говори дурниць. Ти ж добре знаєш, що я тебе люблю.

— Так для чого ж були ці докори?

— Буває ж нуда в чоловіка. Вчора чомусь я цілий день думав про тебе й про Ніка. Репетиція пройшла ні к чорту. Я нервувався, лаявся. І в усьому, здавалось, була винна ти. Може як би я зразу після репетиції прийшов додому, між нами сталася б справді сварка. Мабуть я того підсвідомо боявся. Я залишився і почав вичитувати оркестрантам. Коли це підходить режисер: „Плюньте на все, Володимире Андрійовичу! ходім краще пообідаємо“. Я погодився. З ним я нап‘юся і про все забуду. Але ми пішли не сами. В галасливій компанії я ще прикріше відчув себе. Я бачив поруч з собою безжурну молодь, Баталову, Глинську, флірт,—але до всього того я вже був чужий. Наді мною тяжили прикрі переживання. Я не міг флíртувати з Баталовою, знаючи твоє ставлення до неї. Разом з тим хотілося протестувати проти такої умовности, хотілося зробити щось рішуче... Але ж ти знаєш, що це був лише хвилевий настрій. Юність ніколи не повертається вдруге. Життя їде своєю ходою.

Під розповідь Володимира у Ганни плелися свої думки. Вона роздумливо промовила:

— Так неможна нам далі. Ти мусиш знати, що я ні до чого тебе не зобов‘язую. Розважайся собі, як хоч, фліртуй з ким хоч—це твоя справа. Єдине моє прохання до тебе—знайди мені посаду.

— Ганно!—ображено скрикнув Володимир,—цього тобі зовсім не потрібно робити! Ти вчишся і цього з тебе досить:

— Ні, це конче треба зробити. Це обох нас звільнить від матеріяльної й моральної залежности...

Володимир засоромився. Він почав просити в Ганни вибачення за свої брутальні зізнання. Це ж він зробив лише тому, що сьогодні не надавав їм жодної ваги. Це був лише порожній феєричний вибух хворих нервів...

Але Ганна стояла на своєму. Найкращі ліки для нервів—унормувати відносини. Для чого самим себе полонити, коли можна прожити вільно й дружньо.

Ганнині аргументи поволі почали проходити й до Володимирової свідомости. Він заперечував щораз роздумливіше і кінець-кінцем екзальтовано промовив:

— Справді, ти маєш рацію. Сама свідомість того, що ти вільний—багато важить. Ідеш ти вулицею—ти сміливо дивишся у вічі кожній людині; ти не думаєш про зраду, не думаєш про обов‘язки. Ти живеш безпосередньо... В твоєму погляді, Ганно, є щось нове. В іншій жінці я напевне цього не зустріну. Ну, як не любити тебе, Ганнусю! Саме так треба розуміти розвиток подружнього життя. Цілковита незалежність одного від одного й разом з тим така спільність інтересів. Саме такий шлюб може бути міцний і щасливий!

Володимир з Ганною дійшли цілковитої згоди. Для Володимира Ганна стала якоюсь новою цінністю, що її він оберігав, і разом з тим пишався, що він є її власник. Він міг побожно дивитися Ганні у вічі й бачити там якусь надлюдську душу, а після цього захоплено промовити: „Щойно зустрінув на вулиці такі прекрасні очі! Пів життя можна віддати за самий погляд!“

Але у відповідь йому Ганна лише безжурно засміється: „дурнику ти малий...“

Такий захоплений бував Володимир по кілька день, але треба було Ганні посміятися з його, як він уже

все забував і ладний був по-хлоп'ячому здушити її в обіймах. Хіба ж можна було сердитись на такого пустуна? В ньому було ще стільки безпосереднє наївного, що Ганна якось сказала йому, що він менший за Талю.

Справді з Володимиром сталося якесь переродження. Він часто починав кловнські витівки й до сліз смішив Ганну. Під впливом цих витівок незабаром і в Талі розвіявся похмурий настрій. Це найбільше тішило Ганну.

Одного морозного ранку, коли сонце рожево світило у вікно, Володимир, одягаючись, мугикав собі під ніс безладні слова: „сміх і сонце треба конче, конче, сонце, сонце конче...“

Він певний був, що співає на самоті для себе, коли це несподівано в сусідній кімнаті розлігся такий щирий дитячий сміх, що Володимир зніяковів. Він озирнувся й ще з більшим замішанням помітив, що з-під ковдри за ним слідкували сміхотливі Ганнині очі. Володимир, прибравши виразу безвідповідального пустуна, накрив Ганну ковдрою, а сам кинувся в бічну кімнату, де не вгавала від сміху Таля. Він почав кутати в ковдру й її, силкуючись затулити рота, але Талю ще більший узяв сміх. Вона борюкалась, силкувалась визволити на хвилину рота, щоб зареготати у вічі Володимирові. Боротьба перейшла в гру. Затуливши рота Талі, Володимир сам реготався за неї.

— Ти будеш з мене сміятися?—погрожував він.

— З тебе й кури сміятимуться. Хто ж таких дурних пісень співає?—вигукувала зі сміхом Ганна.

— От на злість буду співати,—бравував Володимир і знову почав:—„конче сонце, сонце конче...“

— Ой, умру!—благала Ганна.

Володимир на злість підсилював голос, а Таля, бачивши, як затуляє вуха мати, почала й собі підтягувати, щоб врешті таки дошкулити, Ганна ж затуливши вуха, почала монотонно густи, щоб заглушити крики

супротивників. Тоді Володимир узяв ще на підмогу кішку й притискаючи їй хвоста, примушував її нявчати. В хаті утворилась така нестерпна музика, що навіть вікна жалісливо дзижчали.

І раптом усі троє обірвали спів, змінивши його на дикий гомеричний регіт. Таля й Ганна скрючувались на своїх ліжках від сміху, а Володимир, як той сатир, з реготом перестрибував від одного ліжка до другого.

— Ось де справжня музика! Ось де безпосередня емоція! Без жодного теоретичного розумування...

Підбадьорені успіхом цього ранку, Володимир з Талею майже кожний день розпочинали „котячим концертом“. Ганна забарикадовувалась подушками, а Володимир з Талею в такі хвилини, здавалось, ставали однолітками. Таля сумлінно підтримувала Володимира в наступі на матір, і коли мати пускала в діло подушки, Таля ставала наперед Володимира, щоб захищати його своєю постаттю.

За кілька таких концертових виступів Володимир з Талею стали друзями. Вдома Таля вже не дичилась, її рухи пожвавішали, вона могла вже сама собі наспівувати чи грати бравурних мелодій. В ній заговорили її літа. Коли Володимир довго не приходив додому, вона починала розпитувати про те, що його могло б затримати. А лише показувався Володимир у дверях, як обидві жінки кидалися йому назустріч, вигадуючи одна на одну якунебудь плітку. Володимир так само реагував на їх вигадки жвавими жартами й здебільшого ставав на Талин бік.

У домі розвіявся сум, зникла недомовність. Здавалось, можна було задовольнитись таким станом речей і не замислюватись над майбутнім. Одначе Ганна вперто шукала собі посади друкарки. Вона хвилювалась, злостилась, коли в якійсь установі вже певна посада раптом зривалась. У такі хвилини Володимир починав умисне дратувати Ганну.

— Як би добра друкарка—вже давно мала б посаду. Краще облиш свої вигадки.

Ганна змовчувала Володимирові й другого дня знову йшла на розшуки.

Бачивши таку впертість, Володимир промовив до Ганни:

— Коли ти вже так хочеш, то я маю для тебе посаду. Ти не погодилася б співати в оперовому хорі?

Чого кращого могла сподіватись Ганна?

Вона нетерпляче чекала години, коли Володимир представить її директорові. Власне ж з цього моменту мусить початись її відродження. Вона тепер розуміла, чому їй не пощастило попасти на посаду друкарки. Її кар'єра на сцені. Почуття ніколи не зраджувало її. Вона вірила, що народилася під щасливою зіркою. Всі негоди, яких досі зазнавала, були лише застереженням ласкавої до неї долі. Її любов до Ніка—була не справжня так само, як не справжній був її фах хатньої господині. Її доля об'єднала з Володимиром для спільної праці на музичному полі. Сьогодні вона—співачка, завтра—виконує епізодичні ролі, а там—примадонна.

II

Ганна ретельно оглянула свій туалет, як це робила за дівування перед яким бальом.

Витираючи перед люстром обличчя одеколоном, вона подумала, що їй слід зробити масаж. Але сьогодні цю думку відкинула. Вона зробить це тоді, коли матиме в опері достатній стаж, щоб фарбувати губи.

Причепурена Ганна вийшла під руку з Володимиром на вулицю. Морозний ранок пересипався на снігу барвистими порошинками, розливаючись у повітрі сонцем, скрипом і дзвінками. Було молодо, ясно, весело. Ганні здавалось, що всі перехожі знають, куди вона йде з своїм чоловіком, і з повагою проводять їх очима.

Ось молоді студентки з теками нот поспішають до музичного технікуму. Вони всі добре знають Володимира, з деякими він вітається. Вони напевно ззаду озираються на Ганну з заздрістю в очах. Любі дівчатка! Як мріють вони про оперу. Скільки мине літ, поки деякі з них побожно стануть за її лаштунки. А Ганна вже йде на репетицію. У неї було таке почуття, ніби це був її бенефіс.

Коли Ганна вийшла з Володимиром на сцену, з нею чемно привітався хормейстер на очах у інших співачок, потім із-за рампи швиденько підвівся пристаркуватий Гдаль і приділив Ганні кілька хвилин улесливої розмови. Ганна була привітна з кожним з цих відповідальних діячів сцени, демонструючи свою близькість з ними перед хором.

Володимир привітався з артистами і врешті зупинився перед Баталовою. Ганна глянула в його бік. У цей момент її погляд зустрівся з поглядом Баталової. Зніяковівши трохи, Ганна вклонилася. Баталова з байдужим виразом на лиці ледве кивнула їй головою й продовжувала розмовляти з Володимиром. Ганну вколола образа. Вона вже вважала за неприпустиме те, що після цього Володимир розмовляє з Баталовою.

Вона підійшла до нього:

— Володимире, ти спізнишся на лекції.

— Я цю ж хвилину біжу. До побачення.—Він чемно вклонився, а Баталова велично піднесла йому свою руку для поцілунку.

— Прошу звільнити сцену. Всі на місця. Хор праворуч, балет ліворуч,—розлігся гучний голос режисера.

Вся маса людей заметушилась. Ганна слухняно пішла в свій бік, з свідомістю того, що на сцені вона займає дуже мізерне місце. Баталова ж продовжувала серед сцени розмову з артистом Джіонеллі, її зарозумілий вираз промовляв, що розпоряджень для неї не існує—вона сама тут владарка.

Репетиція почалася в хаотичній грі оркестри, хору та солістів. До цього приєднувались іще викрики дирижера, хормейстера, режисера та інших технічних розпорядників сцени. Це нагадувало Ганні ті „котячі концерти“, що влаштовував їх Володимир з Талею, тільки в далеко менших розмірах. Одначе вона була свідома того, що як з шумовиння морського народився чарівний образ Венери, так з цього хаосу звуків мусить викришталізуватись чіткий і барвистий музичний твір.

Свідома своєї відповідальности, Ганна пильно стежила за палічкою маестра й одночасово прислухалася до розпоряджень режисера, щоб супроводити спів відповідними рухами. Вона до того захопилась своєю грою, що їй уже здавалось, що вона стала центром загальної уваги.

Коли це, як на глум:

— Хор, зі сцени!

На коні співала арію Баталова. Всі розпорядження припинено. Маестро звертає безпосередньо на неї увагу. Здавалось, ціла оркестра існувала тепер тільки для того, щоб на тлі музики піднести горду постать Баталової, оздобити нюансами флейт і арфи її голос.

Ганна дивилася з-за лаштунків на Баталову з виразом зневаги в очах. Коли сусідка вловила її погляд, Ганна шепнула:

— Вона надто пихувато грає...

І раптом злякано стрепенулась. Її слова, здавалося, всім стали відомі. Оркестра захвилювалась. Громовим протестом загуркотів барабан. Метальово різнули труби й літаври. Баталова металась по сцені з надсадливим криком. Їй на допомогу збігались співаки. Крики протесту лунали в повітрі разом з піднесеними руками.

Ці крики затуркували Ганну. Вона мусила бути слухняним знаряддям, губила свою індивідуальність.

Тільки на вулиці Ганна опритомніла. Власне, що вона може мати проти Баталової, як артистки, але Ба-

талова, як людина—це неможлива істота. Її зарозумілість переходить найелементарнішу чемність. З хористами вона не вітається, з артистами її увага й чемність пропорційна до імени кожного з них. Правда, до деяких імен, як Джіонеллі й Ремез, вона надто уважна. І чому Володимир ще такий запобігливий з нею? Невже він не бачить, що вся її приязнь скерована на те, щоб залучити його до гурту своїх прихильників. Вона хоробливо честолюбна.

За обідом Ганна свідомо завела розмову про Баталову.

— На мою думку слава її перебільшена. Вона ім'я собі створила не стільки талантом, скільки жіночою дипломатією.

— Нехай у тебе не буде голосу, то розводь свою дипломатію зрання й до вечора—нічого тобі не допоможе,—промовив сміючись Володимир.

Ганна чомусь образилась.

— Та ти ж сам закоханий у неї, як марцевий кіт.

Володимир ще дужче зареготав.

— Коли б моє кохання та прибавляло таланту, то ти б уже була світовою зорею.

— Ти говориш дурниці, — вкінець розгнівалася Ганна.

Під Володимиром аж стілець заходив від реготу.

— А ну, Володимире Андрійовичу, я почну з вами фліртувати. Нехай я буду талановита,—промовила, Таля, і за цими словами так повела очима, ніби вона була вже досвідчена кокетка.

Ганна зніяковіла перед Талею.

— Отже, дурне дівча. Звичайно від дирижера багато залежить, ну й фліртує,—вже лагідно додала Ганна.

З того, як поставився Володимир до її підозри, Ганна сама собі стала смішна. Власне, яке її діло до Баталової? Кожна з них має свій шлях, а те, що Баталова згорда з нею поводиться—пусте.

У Ганни самої стане гонору, щоб відповісти цим самим Баталовій.

Свій намір Ганна скоро почала здійснювати. Підчас спектаклю вона зустрілася з Баталовою біля її вбиральні. Помітивши Баталову, що дивилась на неї, Ганна гордо пройшла в свойому бутафорському одязі, не вклонившись.

Цей вчинок та ще середнєвічний південний одяг під'юджували Ганну, наллявши їй у жили південної романтичної крови. На сцені вона почувала природній потяг фліртувати з парубками, грати ролю козирдівки. Коли б тут була Баталова, Ганна прилюдно розреготалася б з її зарозумілости.

Баталова ж вийшла на сцену лише в другому акті. Її шовкове убрання, оздоблене сухозліткою, затьмило убрання всіх дівчат. Ганна відчула, як при Баталовій у неї зникає запал. Проте намагалася згорда дивитись на Багалову, штучно підсилюючи свою неприязнь. Навколо ж очі дівчат дивились на героїню з зачарованою побожністю. Баталова входила в ролю. Голова їй щораз погордливіше підносилась, голос щораз певніше звучав. Її зір був десь понад сутінками партеру, де сиділа зачарована маса слухачів. Дирижер розпинався перед нею, оркестра й хор співали їй хвалу. Її голос спинається понад усіма й раптом обривається переможним фортісімо.

Заля шумить бурею оплесків.

Баталова ще раз вертається на хвилину за завісу й гордовито проходить за лаштунки. З усіх кутків на неї прядуть по-блюзнірському заздрісні очі. Ганна ж, не відступаючи з дороги, нахабно дивиться Баталовій в очі. В її погляді призирство й іронія.

В очах Баталової пробігла лиха іскра. Вона, обминувши Ганну, люто вдарила носком черевика в живіт співачку, що стала їй на дорозі, нахилившись защібнути капчика. Співачка вся перекосилась від болю, вона задихалась.

Ганна обурено стрепенулась. Почувала, що цей штурхан у душі призначався для неї.

— Це хамство .. Люба моя, ви мусите обов'язково заявити в місцевком. Треба врешті збити їй пиху.

— Хто їй що зробить!—безнадійно зідхнула співачка.

— Якщо ви не заявите, я сама заявлю. У нас аристократії не повинно бути.

— Що ви? Що?.. Я вас прошу, не робіть цього,— благала перелякана співачка.

Їх оточили інші співаки. Довідавшися, в чому справа, всі вони поставились до вчинку Баталової так, якби вона штурхнула галузку, що заважала їй на шляху. Ганна обдала призирством цю безособову масу й мовчки відійшла.

До неї наблизився режисер.

Ганна почала скаржитись на Баталову, та режисер її грубо перебив:

— Вибачте... але коли ви маєте щось проти Баталової, то не виявляйте, будь ласка, цього на сцені. Не імпровізуйте гри. Коли потрібно захоплення—дайте його мені!

Ганна стояла приголомшена. В перший момент їй хотілося образитись на режисера, але зараз же злякалась за свою кар'єру. Вона не заперечила жодним словом. Боязко озирнулась і мовчки пішла за лаштунки, пригноблена власною провиною.

Вдома Ганна змовчала про ту догану, що мала від режисера, але обурено розповіла про вчинок Баталової.

На цей раз Таля перейшла на Ганнин бік.

— Я б їй очі видерла, коли б це мене вона так вдарила.

Володимир роздумливо відповів:

— Та-ак... свинство...

Ганні видалось, що Володимир надто кволо реагує на такий вчинок і злісно викрикнула:

— Так і знай, що після цього я їй ніколи не подам руки.

Володимир змовчав.

Деякий час Ганна дійсно бойкотувала Баталову, хоч та не виявляла з цього приводу жодного занепокоєння. Але незначний випадок якось несподівано змішав карти обох.

Ганна йшла на репетицію разом з Володимиром. Раптом у дверях опери вони наздогнали Баталову. Володимир галантно уклонився, але в той момент, як Баталова привітала його чарівною посмішкою, певна того, що дирижер зупиниться біля неї, щоб прикластись до руки, Володимир мовчки обминув її.

— Чого ж ти не поручкався з прем'єршою?—зловтішно запитала Ганна.

— Тільки того, щоб не примусить тебе порушити твоє слово,—засміявся Володимир.

— Я б їй не подала руки.

— Невелика приємність була б тобі з того.

— Тобі, ти хочеш сказати. Я бачу, що це тебе обійшло.

— Бо ти дурниці вигадуєш.

— Я абсолютно не хотіла, щоб через мої дурниці ти псував собі настрій. Будь ласка, залишайся й виправ свою необачність.

Ганна зі сміхом випустила руку Володимирові.

Він сердився.

— Ти з своєю Баталовою робишся нестерпна.

— Ти хочеш сказати, що в присутності Баталової— я нестерпна для тебе.

— Ганно,—гостро глянув Володимир.—Ми колись з тобою умовлялись. Будь ласка, хоч на сьогодні стримай своє слово. Замовкни про Баталову.

Вони дійшли до убиралень і розстались. Володимир сердитий, а Ганна задиркувато-глузлива.

За свій дирижерський пульт Володимир став ще більше зденервований, аніж Ганна залишала його біля

дверей убиральні. Він нервово перекидав клавір, одночасово кидаючи різкі розпорядження.

Баталова вийшла на сцену трошки пригнічена. Її чорні брови, що завжди були підняті чіткими дужками, сьогодні були приламані. В її очах блукало якесь роздратовання.

Ганна добре розуміла Баталову й від того їй хотілось пирснути сміхом на всю сцену, але вона перемогла себе й уже з серйозним виразом на лиці стала до хору.

Дія розгорнулася повним темпом. Артисти зі співом перехрещували сцену вздовж і впоперек. Оркестра поривалась кудись осатанілим престо. Хор напружено чекає вступу. Раптом усе десь провалюється в прірву, тільки різкий крик серед несподіваної тиші:

— Та киньте нарешті к чорту ви своє улюблене фермато. Хто з нас кінець-кінцем керує?...

Від несподіванки у Ганни заворушилися коси на голові. Очі Володимирові випнулися, як два сині пухирці, а зблідлі губи виплїскували лайку. На коні перед ним стояла Баталова, мов школярка, і в замішанні крутила в руках шовкового шнурка від своєї торбинки. Моментами вона підводила очі, маючи намір щось різко відповісти, то раптом ніяковіла й відводила очі десь у бік. Нарешті Баталова так розгублено себе почувала, що от-от, здавалось, шнурок випаде їй із рук. Ганні стало шкода її. Це вже занадто. Настрій Ганні зіпсувався. Вона відчула, що частина провини за цей Володимирів випад падає на неї. Вона робить Володимира хамуватим, а цим ні він, ні вона не виграють нічого в очах оперових робітників. Але в міру того, як кожний рух Володимирів Баталова виконувала з улесливою слухняністю, Ганна переймалась погордою.

Так і слід з нею поводитись. Надто вже зарозуміла.

Після репетиції Ганна підійшла до Володимира.

— Я вже готова. Ходім!

Володимир уклонився до гурту артистів і оркестрантів, що його оточували, і мовчки взяв Ганну під руку. Дорогою він теж мовчав.

„Він гнівається на мене,—думала Ганна,—не було б мене сьогодні в опері, він напевне поїхав би обідати з товариством. Можливо, що там він помирився б з Баталовою, а так його мучать докори".

Ні, з сьогоднішнього дня Володимир ні слова не почує від неї про Баталову.

Вже другого дня Ганна пішла на репетицію раніш за Володимира під приводом того, що їй потрібно дещо закупити в місті. Після репетиції вона теж вийшла, не дожидаючись.

Це трохи його здивувало.

— Чому ж ти на мене не чекала?

— От, дуже потрібно. Мене Гдаль проводив.

Володимир з робленою похмурістю знизав плечима. Його не дуже обходило те, що Ганну хтось проводив, але він хотів бути уважний до неї.

Ганну обійшла ця уважність з чемности і тому вона зважила, що достойною відповіддю йому за це буде її байдужість до його особи. Впродовж цілого дня вона дотримувалась своєї тактики. А ввечері Володимир підкреслив, що його абсолютно не обходить Ганнина поведінка. Він зачинився в себе в кабінеті й працював там, аж поки вона заснула.

Другого дня настрій Ганні впав. В опері вона вже загубила свою задирикуватість. Їй уже прикрим здавалось мірятись з Баталовою у звитяжстві. Тепер Ганна силкувалась уникати очей Баталової, щоб не видатись мізерною.

Ганна скорилась. Але якось, проходивши по сцені, вона почула, як до неї заговорила Баталова:

— Здрастуйте, Ганно Павлівно! Невже я така маленька, що ви ніколи мене не хочете помітити?

— Вибачте, Людмило Юр'ївно. Їй-бо не запримітила. А взагалі я вас вважала за таку видатну постать, що не сміла надокучати вам своєю особою.

— Дякую за комплімент, але, як сказати правду, то мені здавалось, що ви завжди ставились до мене чомусь упереджено.

— А мені здавалось, що ви до мене,—сміючись додала Ганна.

За нею засміялась і Баталова. В її акторському сміхові Ганна відчула кілька щирих нот. Обидві жінки потисли одна одній приязно руки.

Ганна не могла опам'ятатись від такої несподіванки. А в тім—це був приємний факт. Баталова капітулює. Їх приязну розмову чули багато хористів і зараз Ганна почувала себе між ними на цілу голову вищою.

Після цієї миролюбної зустрічі Ганна з Баталовою дуже часто зупинялись, щоб перекинутись кількома приязними словами. Власне, говорили ні про що, але кожна вважала за свій обов'язок сміятись, чи бути захопленою з того, що оповідала друга.

Одного разу після репетиції Володимир зустрів їх у коридорі. Вони стояли обійнявшись. Він щиро розреготався з того, що здавалось йому парадоксальним явищем.

— З якого ж це часу між вами така приязнь?

— З того, як заговорили,—так само зі сміхом відповіла Баталова.

Всі троє який час приязно розмовляли. Нарешті Ганна запропонувала провести Людмилу Юр'ївну до її готелю. Володимир залюбки погодився. Всю дорогу до готелю він смішив обох жінок своїми дотепами та анекдотами „найновішого видання".

Дійшовши до готелю, Баталова на прощання поцілувала Ганну і вдячно простягла обидві руки Володимирові.

Розстались зі сміхом на вустах, обдаровуючи одне одного приязними поглядами.

— А я й не підозрівав ваших симпатій,—зі здивованням говорив Ганні Володимир.

— Вона таки справді дуже мила людина!

— Це приємно, що ти про неї такої думки.

І сьогодні Ганна була задоволена з себе. Він думав, що вона буде ревнувати його до кожної спідниці?! Чудний хлопчина!

Знову ранками відновились „котячі концерти". Таля, що деякий час не мала розваги, тепер супроводила концерт найенерґійнішою драматизацією. Вона часто обертала навколо себе червону ковдру, що мала бути за плащ тореодора, і тоді Володимир мусив хапатись за палицю, щоб від ролі бика перейти до ролі гладіатора. Іноді ж, коли Ганна наступала на обох, тоді з стільців утворювались барикади, і подушки, як важкі набої, літали по обидва боки барикад. В кімнаті робився содом, але ж хіба могла Ганна сердитись? Володимир ще ж таке дитя! Він не пограється день-два й уже починає капризувати. Ну, як його не любити такого пустуна! І Ганна кидається в наступ через барикади, хапає в обійми Володимира й, цілуючи зі сміхом, тріюмфує свою перемогу.

Ганнині дні так легко розліталися, як пір'їнки кульбаби на вітрі. Вдома вона розважалася хатніми витівками своїх дітей, а в опері кожної вільної хвилини просиджувала в убиральні з Баталовою. Тут вони перемивали кістки оперових робітників, примірювали бутафорські одяги... І це близьке знайомство з залаштунковим життям опери тішило Ганну, як безперечний доказ того, що вона посовується в своїй кар'єрі.

Іноді до них в убиральню заходив і Володимир.

Про нього Баталова говорила Ганні, що він найсимпатичніша людина з усіх оперових робітників. Знаючи, що вони симпатизують одне одному, Ганна часом залишала їх наодинці. Проти цього Володимир ніколи не перечив, і Ганна діставала за це від нього вдома кілька приязних поцілунків, а при новій зустрічі Баталова стискала її в своїх обіймах з подвійною силою. Тепер Ганна пишалася приязню Баталової й віддячувала за це тим, що давала їй нагоду розважатися з Володимиром. В ті дні, коли Володимир не бував у опері, Ганна приносила Баталовій від нього привітання. Володимир став темою їх щоденних розмов. Баталова цікавилась всіма властивостями його вдачі, і Ганна залюбки розповідала їй про найінтимніші моменти їх співжиття, і принагідно розхвалювала Володимира.

Натомість Баталова часто розповідала Ганні про своїх численних прихильників, що їм вона відмовила в приязні. Ці розмови набирали характеру змагань, але кінець-кінцем Баталова заздрила Ганні. Вона мала успіх на сцені, а зате Ганна мала чоловіка, якого не мала жодна жінка.

Одного разу Ганна сказала Баталовій, що Володимир захворів. Очі Баталовій стали круглі, як у переляканої нічної пташки.

Ганна в душі посміхнулась і поспішила заспокоїти Баталову. Володимир зовсім не так уже серйозно хворий, як думає вона. Просто підвищена трохи температура—мабуть застудився десь.

— Я ж його й так кілька днів не бачила. Перекажіть, що дуже скучила.

— А ви зайдіть після репетиції до нього. Разом пообідаємо... Він дуже радий буде вас бачити.

Баталова не перечила. Через пару годин Володимир побачив її на порозі свого кабінету й жартівливим патосом продеклямував:

— Дякую вам, боги, що ви наслали на мене недугу... Я маю щастя бачити в себе Людмилу Юр'ївну. Вибачте мені, я цю ж хвилину встану.

— Ради бога, не вставайте. Я зовсім не хочу бути причиною ускладнень вашої недуги.

— Ви тільки причина мого одужання. Я прекрасно себе почуваю.

За кілька хвилин він був уже в їдальні. Він мав зовсім здоровий вигляд, але жінки заспокоїлись лише

тоді, коли він показав їм термометра з температурою 36,8°.

З нагоди візити їхньої хорошої приятельки Володимир послав робітницю по вино.

По обіді він почастував Баталову кількома фрагментами своєї опери. Баталова була зачарована. Вона тут же розучила й виконала арію Мавки. Ганна мусила признатись собі, що арію Баталова виконує краще, ніж вона. Це, власне, була єдина крапля отрути, що трохи зіпсувала їй настрій. Одначе, прощаючись з Баталовою, вона так само міцно цілувала її. Вона сподівається, що Людмила Юр'ївна їх не забуватиме. Але Баталова мала сьогодні таке задоволення в їх родині, що з приємністю буде навідуватись.

Талі Баталова не сподобалась.

— Вона така влеслива, аж нудна.

— А хіба тобі не подобалось, як вона співала?— заступався Володимир.

— Отож і образливо! Сама несимпатична, а так хороше співає. По-моєму хороший артист мусить бути й хорошою людиною.

— То ти її ще мало знаєш.

— Признайся, Володимире,—встряла в їх розмову Ганна,—вона тобі дуже подобається?

— Як тобі сказати?—вивіряючи Ганну, глянув на неї Володимир,—в ній є якийсь бісик. Отак з першого погляду ніби сумирненьке, пухке звірятко... А доторкнись—ой, ой, як вишкірить зубки! Мені часом подобається з нею гратись.

— А мені здається, що вона дуже нещаслива людина.

— На мою думку, все нещастя її від того, що вона змагається за кожний крок, де прищимлено її самолюбство. Така вже вдача артиста.

Ганна не погоджувалась. У Баталової є прихована якась глибша трагедія. Вона це спостерігала не раз. І Ганна раптом почала відстоювати свої вигадані спостереження.

Непомітно склалось так, що Володимир помінявся з Ганною своїми поглядами на Баталову. Для Володимира вона була майже звичайною людиною, а для Ганни стала надзвичайно симпатичною. Проте, не зважаючи на різницю в поглядах, для обох Баталова була бажаним гостем у домі. Тоді в домі було багато сміху, співу й музики. Навіть Таля поволі сприятелювалася з нею. Баталова часто розважала всіх, оповідаючи про свої залаштункові романи. Вона глузувала з них, і з великих, і малих своїх залицяльників. Найбільше здивувало Ганну, що в тому хвості був і поважний маестро Гдаль.

— Якось заходить до мене в убиральню. І цей чорноротий лізе цілуватись: „О, моя чарівна Маргарито, дозвольте вас повіншувати"! „О, мій любий Фавсте, закрийте свого беззубого гамана і йдіть ви до... Мефістофеля". Ах, як грюкне він дверима. Вся душа мені затремтіла...

— Ха-ха-ха! Так ось чого він відмовляється диригувати в Фавсті...

— Отож...

— І ви не боїтесь, що він вам нашкодить?—з утіхою за Баталову запитала Ганна.

— Плювать! Мені так уже набридло його залицяння, що, здається, часом розчавила б його голомозу голову, як горіха.—І Баталова змінила свій жартівливий вираз лиця на щирообурений.

У Ганні прокинувся жаль до неї, але зараз же вона завагалась. Чи не розигрує Баталова цю комедію для того, щоб Володимир вигороджував її в Фавсті?

За хвилинку Баталова безжурно розповідала нову пригоду. І знову всі реготались.

Усі звикли до Баталової, і коли вона довго не заходила, почувалось, що в помешканні ніби рідшає повітря, всі млявішають, нудяться. Володимир береться до своєї роботи, Таля до своєї, а Ганні ні з ким і ні про що говорити. Тоді Ганна почувала органічну по-

требу бачити біля себе Баталову, об'єднати навколо неї всю родину. Ганна тоді знічев'я заходжувалась біля печева пудингів та кексів, покладаючи на них надію, як на певну принаду для Баталової. Баталова завжди була в захопленні від Ганниного печева і Ганна залюбки демонструвала свій хист.

Одного з понеділків—день відпочинку оперових робітників—особливо багато клопоту завдало Ганні це печево. Увечері обіцяла зайти Баталова.

Це спричинилось до того, що Володимир цілий день упорядковував свої занехаяні ноти. Увечері він приніс вина. Баталова любила випити й тоді вона ставала особливо життєрадісною.

Уже саме очікування Баталової оживило Володимира й Ганну. Вони заздалегідь спільно накривали на стіл.

Володимир жартома докоряв Ганні:

— Чого ж ти так мало купила ананасового варення? Його ж якраз любить твоя Баталова.

— Не знаю тільки, чия вона!? Як тобі шкода моєї Баталової, то ти не їж. З неї вистачить.

У цей час задеренчав дзвінок. Володимир квапливо побіг відчиняти.

Ганна зустріла Баталову на порозі своєї кімнати й радісно, немов після довгої розлуки, кинулась Баталовій в обійми.

Володимир споглядав обох блискучими від утіхи очима, ладний сам прилучитись до їх обіймів. Коли їх руки рознялися, Володимир взяв на себе місію роздягати Баталову. Його рука несамохіть кілька разів торкнулась її грудей і Баталова так само несамохіть притискала їх на грудях, висловлюючи подяку за послугу.

Визволившись від важкого верхнього одягу, Баталова вихилялась перед веселковим світлом кришталевої люстри. На її зчервонілому від морозу обличчі двома великими іскрами світились чорні очі, брови вирізблювались чорними гадючками, що ніби на герць спинались одна перед одною. Кармінові уста випромінювались привітною посмішкою, а зверху весь овал лиця був декорований хвилястим вінком жовтого підстриженого волосся. Вся висока постать Баталової, в темнозеленій шовковій сукні, мінилася блиском морської хвилі, розсипалася бризками кольє гірського кришталю. В тій хвилі, як білі наяди, бавились оголені граціозні руки. Баталова ніби милувалась своєю владою над присутніми.

Володимир не відривав очей від Баталової. В них, як у плесі озера, відбивалась привітна її посмішка.

„З них гарна була б пара",—мимоволі подумала Ганна, і раптом на її привітне обличчя набігла тінь. Щоб не засмутити гостя, Ганна одвернула погляд і в люстрі побачила свою постать. Вона була в сукні з сірої шерсти і від того все обличчя здавалось так само невиразно сіруватим. Бліде пом'яте лице, бліді вуста, вицвілі й сіруваті очі. Широкий лоб зовсім не до речі перерізували дві великі борозни.

Ганна подумала, що сукня їй не до лиця, слід фарбувати губи й колір шатенки змити перекисом водня. На цій думці Ганна повеселішала й приязно звернулася до Баталової, запрохуючи її до столу.

Володимир запропонував Баталовій розігнати мороз коньяком і сам охоче підтримав їй компанію.

Скоро кімната заповнилась гамірливим сміхом. Володимир з одного боку, а Ганна з другого, ретельно частували Баталову. Кожного разу, коли вона відмовлялася випити, Володомир брав чарку її ж рукою, і Баталова скорялась.

Ганна кілька разів затримувалась на кухні, щоб позбавити їх своєї присутности. Вона певна була, що не ревнує Володимира до Баталової й хотіла це підкреслити.

Вечеря проходила в супроводі анекдот, що їх розповідали по черзі то Баталова, то Володимир. Усі

сміялись з недомовности в анекдотах, а в Талі загорались цікавістю очі.

Вже було за дванадцяту, як саме розпочалась концертова частина вечора. Кожний з присутніх мусив демонструвати свій музичний хист, і навіть Ганна з ніяковістю за свій дилетантизм виконала кілька романсів.

Таля заграла фокстрот. Баталову раптом потягло до танцю. Вона охопила Володимира й, притискаючися всім тілом, почала водити його по кімнаті. Очі Володимирові заблищали живим сріблом.

Ганна дивилась на них вибачливою посмішкою.

Раптом Баталова схаменулась. Уже пізно, вона мусить йти додому.

Володимир випростався, готовий до її послуг.

„Він буде її проводити",—майнула Ганні думка і в ту ж мить вона простягла обійми до Баталової:

— Люба моя! Ви нікуди не підете. Вже дуже пізно.

— Ні, Ганнусю, я мушу завтра ще до репетиції підучити свою ролю.

— Я вас уранці розбуджу, коли ви тільки захочете.

Ганна глянула на Володимира. Він мабуть не поділяв її думки. Мовчки стояв і тарабанив нервово пальцями по столі.

— Я дуже вам вдячна, але я не можу.

Баталова намірювалась попрощатись з Ганною, але та відважно стисла її в обіймах.

— Тепер будьте сумирною. Нікуди я вас не пущу.

— Їй-богу, мені дуже ніяково перед вами. Ще стільки клопоту зі мною,—вже згодливим тоном промовила Баталова.

— Зовсім ніякого клопоту. Володимир Андрійович ляже в себе в кабінеті на канапі, я з Талею тут, а ви на Талиному ліжку...

І Ганна, задоволена своєю перемогою, весело кинулася до другої кімнати готувати постіль.

— Звичайно, ночуйте! Не все одно, де вам переспати,—тоном ввічливого господаря заговорив Володимир і для більшої перекональности глянув іскристо Баталовій у вічі.

Баталова лукаво глянула на Володимира, але в ту ж хвилину замішалася й зовсім не до речі розсміялась.

Скоро помешкання замовкло в пітьмі.

Ганна довго лежала горілиць біля Талі, настирливі думки відганяли їй сон. Вона була певна того, що б не затримала Баталової вдома, їхній флірт сьогодні зайшов би далеко. Але хіба цим вона гарантує Володимира від дальшого залицяння? Такій вибачливості треба поставити край. Кінець-кінцем він зовсім одвикне від неї. Вона загубить в його очах усяку ціну. Володимир ставиться терпляче до неї лише через те, що вона не заважає його фліртові. Ганна давно вже не помічала на собі таких закоханих поглядів, якими обдарував він сьогодні Баталову.

Раптом по тілі Ганні пробіг холодний струм. Видалось, що з кабінету скрипнули двері.

Ганна напружила зір. Перед шторами майнула тінь. У сумежній кімнаті виразно почувся скрип ліжка.

Гаряча хвиля затопила Ганні свідомість. Вона в нестямі підвелася на ліжку.

— Мамо, ти не спиш?—почувся Талин шепіт.

І Ганна опритомніла. Затаївши слух і серце, вона знову лягла під ковдру. Таля тримтіла, як у пропасниці.

— Тобі холодно?

— Холодно,—відповіла задихано Таля, перебиваючи склади цокотанням зубів.

Ганна накрила її з головою й міцно притисла до грудей. Їй здавалось, що так затамує Талі слух і біль власного серця. Але серце їй билося так сильно, що від того розбігалися кольорові кола в очах і от-от, здавалось, вона втратить свідомість.

— Мовчи, мовчи,—наказувала собі Ганна. Моментами вона здатна була припустити, що все їй лише видалось. Проте раз-по-раз до її слуху долітав з бічної кімнати шелест, і знову Ганна горіла мукою, ладна зірвати з себе ковдру, що душила її, і мстиво кинутись у бічну кімнату.

То знову присутність Талі наказувала їй: цього не треба, не треба...

Таля, відкривши голову, так само прислухалась... В кімнаті було вже зовсім тихо.

Ганні хотілося, щоб Таля мерщій заснула, тоді вона підійшла б принаймні до Володимирової канапи й остаточно переконалася б.

Але Таля не спала, і Ганна лежала, як сомнамбула, дивилась нерухомим поглядом на чорну пащу, де мали бути двері в бічну кімнату.

Атрофувалось почуття часу й власної волі. Коли це знову перед очима повстав чорний силует і нечутно пройшов.

Ганна не ворухнулась.

Вранці, коли вона прокинулась, Баталова була вже зодягнена. Володимир ще спав.

Ганна наказала Талі подати Людмилі Юр'ївні каву, а сама почала одягатись.

На прощання Баталова, як і завжди, міцно обійняла Ганну.

Побачивши перед собою чорні відьомські очі, Ганні хотілося хижо вгрузнути в них нігтями, але натомість змушено посміхнулась і двічі міцно поцілувала Баталову в губи. Таля ж, ухилившись від поцілунку, подала тільки руку.

III

Вистава в опері тільки но закінчилася.

Ганна швидко передяглась й рушила до виходу, щоб не зустрічатись з Гдалем, але, не зважаючи на її квапливість, Гдаль уже очікував у коридорі. Він фамільярно взяв її під руку.

Не озираючись на Гдаля, Ганна виразно бачила його обличчя: сивуваті залички, такі ж сиві маслянкуваті очі з двома випорожнілими торбинками під ними, а з боків—віялами зморшки.

Ганна вже знала, що ця людина значно цікавіша за своїм диригерським пультом, аніж зблизу. А в тім Ганна сама себе може винуватити, що наблизила його до себе, давши право на таку фамільярність. Вона перша кинула виклик.

Це сталося скоро після тієї пам'ятливої ночі, коли Ганна ночувала під одним накриттям з Баталовою. Ганна не знала, що їй робити з собою, як поводитися в театрі з Баталовою, а вдома з Володимиром. І тут їй став у пригоді Гдаль, як дипломатична заслонка. Кожної вільної хвилини в опері Гдаль крутився біля Ганни й тоді їй доводилось лише здалеку зустрічатись поглядами з Баталовою. Баталова в таких випадках лукаво підморгувала Ганні: „фліртуєте?“ І Ганна відповідала такою ж лукавою посмішкою. Вона була задоволена, що Баталова її бачила з Гдалем. Вона ж напевне розповість про все Володимирові.

Фліртувати з Гдалем на очах у людей було для Ганни якоюсь втіхою, але йти з ним на самоті—це кара. Вона розуміла, що в таких випадках її флірт не досягає ніякої мети й ставав гидкий для самої себе.

— Може поїдемо?—улесливо промовив Гдаль.

— Що?—звернулась Ганна глузливим тоном.

— Я думаю завезти вас додому,—капітулюючи відповів Гдаль.

Ганні раптом стало ніяково за свій безпідставний здогад... Вона навіть злякалась, що занадто відштовхує Гдаля. Він може розчаруватись нею, побачивши таку недоторканість.

— Як їхати, так їхати кудинебудь у безвість, — зухвало промовила вона,—давайте рисака.

Гдаль кумедно заметушився, вдаючи з себе молодого піжона.

В Ганні прокинулась задирикуватість. Вона буде кататись до пізньої ночі. Хай Володимир жде, хай!

Вороний огир під синьою сіткою рвав копитами сніг, розрізував ґрудьми простір ночі. Морозний вітер щипав Ганні лиця, молодо ширились груди. Їй уже здавалось, що вона юначка, їде поруч зі своїм прихильником Загорським.

Але дійсність нагадала їй, хто вона є й з ким їде. Гдаль, притримуючи Ганну, ніби ненароком торкнувся старечою рукою її грудей. Ганна раптом пригадала, що одягаючись не поправила груди під бюстгальтером. Уголос єхидно промовила:

— Це правда, що Баталова недавно послала вас до Мефістофеля вставити ще кілька золотих зубів?

Рука Гдалеві ослабла так, ніби хтось несподівано перерізав на ній жилу.

— Що ви хочете цим сказати?

— Нічого. Я тільки хочу знати, чи цьому правда.

— Правда. Так що з того?—голос Гдалеві звучав вороже.

У Ганни зник вираз насмішкуватости. Вона, ніби тільки зараз пригадала, що поруч з нею сидить оперовий диригер і заслужений артист республіки. Вона взяла Гдалеву руку:

— Їй-богу, вибачте мені цей жарт. Я зовсім не хотіла вас образити.

— Шпильками не ображають, а колють. Мене тільки дивує, звідки у вас така поінформованість?

— Ви хіба забули, що ми з Баталовою приятелі?

— Цього я не знав. Одначе, ваш вибір приятелів не робить вам чести.

— За Баталовою я досі не знала ніякого злочину.

— Я вважаю, що безпринципові люди вже самим фактом свого існування роблять злочин.

— А в чому ж ви бачите її безпринциповість?

— У кожному її виразі, навіть у кожному погляді. Вона вам не ступить, щоб не зважити користи цього кроку.

— Тоді вона надто принципова.

— Ну, якщо ви цінуєте таку принциповість, то я не дивуюсь, що ви з нею так скоро сприятелювались. Тільки боюсь, що Баталова все ж перехитрить вас.

— Нам зовсім ні для чого перехитрювати одна одну. Та й яка може бути їй користь з мене? Я ж людина маленька.

— Гадюче кодло однаково живиться, як з великих, так і з малих істот.

— Ну, Михайле Романовичу, я бачу, що ви просто сердиті на Баталову за те, що вона сказала вам у вічі правду.

— Ви думаєте? Так отже знайте, що ця сама Баталова ще в Москві підлещувалась до мене, як остання сука. Тоді в дирекції я багато важив, а вона лише починала кар'єру. Я не відкидаю того, що вона талановита. Я щиро пішов їй назустріч. Я ж вивів її в люди. Заради неї я покинув Москву, заради неї я покинув дружину і дітей... Я полюбив її, як власний витвір, як власне дитя. І тепер, коли вона почула під ногами ґрунт, вона послала мене к чорту. Ось яка це особа.

— Дивно. Я ніколи не підозрівала, що між вами були якісь близькі стосунки.

— Ближчі, аніж ви думаєте. Я в буквальному розумінні відогрів гадюку на своїх грудях. Так що знайте, з ким маєте приятелювати. Неминуче вкусить. Я певний того, що ви для неї зовсім не цікава.

— Тоді для чого я їй була здалася?

— Ви їй здалися, як провідна нитка. Їй Володимир Андрійович потрібний, коли хочете знати.

В цей момент ударило в обличчя світло лихтаря, і Ганна ледве утрималася, щоб приховати обурення, що несподівано опанувало її. Але за хвилину сани мчались уже в пітьмі, і Ганна спокійно промовила:

— Я думаю, що Володимиром Андрійовичем вона дуже мало цікавиться.

— Далеко більше, аніж ви можете припустити. Запевняю вас. Це я спостеріг ще з першого виступу його. Пам'ятаєте учту? З того часу Баталова мене зовсім перестала помічати. Та й це так природньо. Він молодий, талановитий, ще й до того композитор. Я кажу це безсторонньо. Ну, а в художній раді він важить не менше за мене. Про її приязне ставлення до вас можете міркувати з такого факту. Цими днями я зайшов до неї на помешкання. Її вже давно дратує моя присутність. Так це й тоді. Почала швиргати стільцями, пробувала читати, в той час, як їй не йшло до голови ні одне слово. „З якого це часу у вас почались такі припадки?“—запитую. „З того часу, як ви стали подібні з своїми підозрами на дражливу бабу“. „Цебто ви хочете сказати, що моя підозра безпідставна?“. „Вам до того абсолютно ніякого діла. Я живу так, як сама того хочу, і роблю те, що мені хочеться“. „Хочеться розкласти ще одну родину?“„ Плювать я хотіла на всі ваші родини“. „Не плюйте так легко, бо на цей раз вам доведеться мати справу з асистентом Шальвія. Не забувайте, що на сцені грає його дружина“. „Дружина його для мене остільки ж важить, як і ваша...“ І тут Баталова послала такий епітет на вашу адресу, який може вимовити тільки вона.

Ганна вже не каялась, що поїхала з Гдалем. За цей вечір вона багато дізналась про Баталову і головне, що більшість фактів говорило їй про те, що в особі Гдаля вона має надійного спільника, щоб наступати на Баталову. А поза цим було добре й те, що вона довго гуляла з Гдалем. Тепер Володимир напевне нервує.

Ганна уявляла, як він здивовано гляне на неї при зустрічі і як вона розв'язно почне розповідати про надзвичайно приємну прогулянку з Гдалем.

Змилений кінь уже важко пирхав. Гдаль оповив обома руками Ганну й міцно притискав її до себе на кожному вибої.

— Михайле Романовичу, котра година?

Гдаль незадоволено розгорнув поли свого хутра.

— За чверть третя.

— Боже, вже так пізно!

За кілька хвилин сани підбігали до Ганниного будинку.

В помешканні темно. Володимир уже мабуть спить, а можливо, що безсонно перекидається з боку на бік і від люті скреготче зубами. Навіть трохи совісно Ганні. А в тім... Нехай!

Ганна вдячно простягує руку Гдалеві. Коли це навпроти підбігає візник і зовсім несподівано зупиняється тут же біля під'їзду. Майже разом з Ганною з санок зіскочив у довгому хутрі Володимир і привітно гукнув:

— Добрий вечір, Михайле Романовичу.

— А-а! Це ви, Володимире Андрійовичу? Вже можна й доброї ночі побажати. Де це ви так пізненько?

— Та так, гуляю за вашим прикладом.

— Ага!!. Ну, так добраніч.

— Всього...

Візники повернули в різні боки, а Ганна зосталась віч-на-віч перед Володимиром. Одно на одного дивилися момент під лихтарем з робленою байдужістю, потім Володимир жовчно посміхнувся.

— Що це ви, пиячили з Гдалем?

— Мене зовсім не цікавить, що ти робив з Баталовою.

Володимир знизнув плечима і рушив у двері.

Мовчки роздяглись. Кожний силкувався зробити це якнайтихіше, обережно пересували стільці, щоб бува не роздратувати другого. Було враження, що обоє вони повернулися з ділового засідання, страшенно

стомлені й тому поспішають якнайскоріше лягти в ліжко.

Лягли поруч на холодну постіль і зараз же повернулися одно до одного спинами, щоб і подих не змішувався. Ганна так думала заховати свої думки. Її прикро вразило, що Володимир пізно повернувся, але в цю хвилину скарга на це була б образою для неї самої. Почувала, що вона самотня в чужому ліжку поруч чужої їй людини. І Ганна довго лежала нерухомо, з почуттям покинутої в далекій пустельній тундрі, тільки біль виступив їй на очах гарячою росою серед цієї холодної стихії.

Вранці ніхто не згадав минулого вечора. Все було лагідно, тихо. Але крізь цюю тишу Ганна чула крик власного серця: він її зовсім не любить... Від свідомости цього Ганна не могла нічого робити, ні навіть рухатись. Ця думка паралізувала їй волю, виснажувала фізично. Коли наблизився час іти на репетицію—вони мали йти сьогодні разом з Володимиром, Ганна відчула, як боляче защиміло в грудях: вона не зможе бачити Володимира поруч з Баталовою.

— Я так кепсько себе почуваю. Мабуть застудилася вчора.

Але Володимир жодного докору про „вчора", ніби його зовсім не було. Він мовчки одяг Нікове хутро і вийшов сам. Дивлячись йому вслід, Ганна мала почуття, ніби Володимир тільки но ограбував Ніка, ограбував її душу й безоглядно тікає, як злочинець. І нікого не залишилось в цілому світі. Холод, холод— до чого не тулила Ганна свою розгарячілу голову.

Підійшла до вікна. Пішоходами невпинно рухались люди, як комахи в мурашникові. Чи ж хоч в одній з тих істот могла знайти Ганна співчуття? Нехай конає в корчах, розчавлена долею, їм байдуже. Вони відкинуть її трупа, щоб не лежав на дорозі.

І раптом у Ганні прокинулась лють. Що ж, відкидайте! Володимир перший мусить натрапити на його.

Хай корчиться гидливою гримасою його лице. Хай! Вона востаннє запалить болем своє серце й спопелить його.

Очі Ганні зупинилися мстивим поглядом на шклянці сірчаного квасу, що стояла поміж віконними рамами. Та лише в думці Ганна піднесла до неї руку, як мстивий погляд в її очах згас. Вона мусить жити, мусить. Вона мусить усе стерпіти, щоб охоронити єдину крихітку своєї душі—Талю. І Ганна, опритомнівши, постановила, що Таля нічого не повинна знати про їх взаємини з Володимиром, але зараз же збентежилась. Вона ж зовсім забула, як дрижала в ту ніч Таля. Хіба ж вона не помічала, як Таля, зустрівшись очима з Володимиром, червоніє? Талі соромно за нього. А в тім... Таля стала така нервова. З її розмов з подругами Ганна знає, що Таля ненавидить хлопців. Недавно в школі вона побила Шуру Плінтуса й тепер з ним зовсім не розмовляє. Вона худне й так часто замислюється. Таля стала бентежна, що той набій, насичений вибуховою енерґією. Вона може загорітися від кожної летючої іскри.

Ганна відчула на собі всю відповідальність за Талину долю. Вона мусить затамувати біль ревнивого кохання і жити задля Талі. Власного щастя для неї вже не існує. Вона його мала, вона своє віджила. Вони ж так щасливо прожили з Ніком!

Чомусь на думку Ганні спала Вольська і так непереможно захотілось побачити її сьогодні. Може тому, що Вольська поважала Ніка, як зразкового сім'янина, а може тому, що Вольська жила в атмосфері постійної зради свого чоловіка й разом з тим знала секрет того, як залишитися життєрадісною...

Знову побачила Ганна мури заводу, від яких тепер віяло якоюсь романтичною принадою. І дим, і пара, і грюк, усе говорило тільки про невпинну працю машин, для яких не існує отруйних емоцій, ревнощів, кохання та розпачу. Там тільки воля людини одягнена в крицю

й мідь, там у нервах переможний електричний струм.

Було приморозкувато. І овіяна вітром далеких лісів і полів, Ганна вже радісно передчувала здоровий поступ людства.

Вольській навіть на думку не спало, що Ганна могла зайти до неї під впливом якоїсь прикрости. Вона так радісно стисла в обіймах Ганну, ніби це була їх несподівана зустріч на безлюдному острові.

— Я так рада за вас! Ви тепер зовсім артисткою виглядаєте. Скільки талантів у домі! Таля—піяністка, Володимир Андрійович—композитор. Я вам заздрю. У вас тепер мабуть надзвичайно весело вдома.

Після такої передмови Вольської Ганна не наважилась відкрити їй справжній стан речей, і що більше скаржилася Вольська на свою долю, то мужнішою ставала Ганна. Вона навіть силкувалась розважити Вольську, підкреслити цим, що вона сама остільки щаслива, що може обдаровувати ласкою й інших.

Вольська поволі ставала довірливіша. Вона почуває, що старіється, почуває, що її існування нікому непотрібне. У неї ніякого фаху, ніякої праці й до того нікого близького. Їй так хотілося мати дитину, або принаймні вміти грати. Вона дуже заздрить на Ганну, що та це все має, а до того й чоловіка, що кохає її. А вона прожила свій вік з чоловіком не то утриманкою, не то його потайним ворогом, що все життя збирається помститись і ніколи мабуть не здійснить того.

Це цікаво. Ганна вся перетворилася в слух.

Ще тоді, коли Вольський залицявся до неї—він був уже такий ловелас, що гидко було дивитись на нього. Вона підпустила його близько до себе лише з тією метою, щоб, відштовхнувши, дати йому відчути його нікчемність. Але цього вона ще й досі не зробила. Може тому, що й досі має малий вплив на його, а може просто легкодушна. Все ж він її утримує. От став уже за старшого помічника на заводі, а незабаром може буде й технічним директором. Їй вже скоріше хочеться виправити його, аніж відштовхнути, і от це виправлення вона переводить за його ж методою. Вони тепер живуть як на перегонах. За кожну його зраду вона віддячує двома, за дві—трьома... І так от безоглядно, безцільно, майже все життя...

Вольська, ніби переглядаючи перейдений шлях журно замислилась. Але раптом вона енергійно стрепенулась:

— Е, та чорт з ним! Як прожила, так прожила. Не дивіться на мене, Ганно Павлівно, так скорботно. Не варто мене жаліти. Сама винна. Випиймо ще! Правда ж, хороша наливка? Це мого власного виробу.

Ганна болісно посміхнулась: „Хто з них кого повинен жаліти?“

Вони приязно цокнулись.

Випивши кілька чарок підряд, Вольська зовсім стала безжурна. Та не один чорт прожити вірно-невірно! Кому це потрібно? Немає дітей? І без неї плодять більше, ніж того треба. Вона п'є й живе незмушено. Ніхто їй не заборонить любити, кого вона хоче, ніхто її не примусить поводити себе так, а не так. Хай пропаща. Але ніхто не відбере від неї тієї колекції світляків, що її вона зібрала за своє життя. Тож у кожного мужчини, що його близько знала, вона вкрала для себе якийсь промінний спогад. Ах, які ж чудові є мужчини! Ніхто з вірних жінок не зможе пізнати тієї втіхи, що спізнала вона. Які ж блискучі й феєричні бували моменти... Так, моменти. Вольська тепер може кокетувати тим, що вона ніколи ні одному чоловікові не була вірна, аж до ідеалізування їх підлот. Вона ловила тільки моменти. Тільки момент може бути прекрасний. Кінець-кінцем усі чоловіки—падлюки, що купаються в баговинні. В їх душах, як на багнах, тільки моментами виблискують світляки. О, Вольська має коштовну колекцію світляків!

Голос Вольській підвищувався в міру того, як спадав у пляшці рівень наливки. Вольська вже брала гору над Ганною, і та з жахом почувала, як сповзає з неї

маска. Ганна починала схилятись перед Вольською, як воскова фігура перед вогнем. Вольська говорить правду. І Нік, і Володимир ніколи не були їй вірні. Марно прожите життя в самообмаренні, в ідеалізуванні звичайних двоногих істот.

— О, я ще досить молода, — нахвалялася Вольська.—У мене ще вистачить вогню. Ще не одного скручу. Які ж кумедні ці чоловіки! Будь ти останньою жінкою, але дай йому крихту ласки, крихту співчуття—він твій. Твій, як шовковий. Ви хіба цього не знали? Яка ж ви ще наївна, а вже й не молода...

„А вже й не молода“—подумала про себе Ганна і їй стало сумно. Вона не знає досі життя. Їй зовсім нічим похвалитися перед Вольською. Де її вищість? На сцені? Вольська так само зможе стати за статиста в кожний момент. Хіба вона певна того, що зможе піти далі за звичайну співачку?

І Ганні стало до того тоскно, що вона ладна була розридатись перед Вольською, але, глянувши на її сп'янілі очі, вона схаменулась.

— Боже, мені ще стільки роботи,—сплеснула вона руками.

На дворі морозне повітря підбадьорило Ганну. Для чого за життя себе ховати? Хіба вона не вродливіша ще за Вольську? Хай вона змарнувала кар'єру артистки, але надолужити кар'єру кокотки ще можна. Для кого справді потрібна її вірність? І для чого врешті ставити вимоги, яких ніхто ніколи не здійснював? Реальність—це тільки те, чим жив Нік, чим живе Володимир, Вольська, Баталова. Життя пливе повз неї, намагаючись втягти і її в своє річище пристрастів, а вона злякано затуляє очі, щоб утворити в уяві верхів'я, до яких фізично ніколи людина не підійметься в силу самого закону тяжіння до землі.

Ганні хотілося реально відзначити сьогодні своє переродження і замість того, щоб від Вольської піти додому, вона повернула до центру міста.

Тут перед пишними вітринами магазинів дефілювали в дорогих манто жінки своїх чоловіків, безжурні дочки своїх батьків та коханки своїх утриманців. Усі вони поволі човгали ботами по тротуарі й апатично позирали на квапливих чоловіків з портфелями; іноді на обличчі з'явиться зневажлива гримаса, коли перед очима стане чоловікоподібна жінка з портфелем. Усі їх шляхи перехрещувались від вітрини до вітрини, від дверей трикотажного магазину до дверей парфумерного.

Ганна увійшла в це річище й відчула себе так затишно, ніби була в святковому карнавалі. Вона так само обійшла за чергою трикотажний, парфумерний магазини, зупинялась часто перед вітринами й нарешті ще зайшла в цукерню.

Володимир уже був удома, як повернулася Ганна. Він був стомлений і трохи сердитий. Може тому, що його на репетиції знервували, а може тому, що голодний довго очікував на неї. Одначе Ганну те не обходило. Вона дивилася на Володимира з таким насмішкуватим виразом, ніби щойно їй пощастило хитро обдурити його.

Він похмурий підійшов до столу.

— Чого ж це ти хмуришся?

— Того, що ти так глупо посміхаєшся.

— І це тебе обходить?

— Не обходить, а дратує. Скажи мені, будь ласка, що це за комедію ти задумала грати? Чого це ти сьогодні не пішла на репетицію, а пішла гуляти?

— Не пішла на репетицію, бо мені боліла голова. А зараз я пройшлась по свіжому повітрі й почуваю себе прекрасно. Маю ж я право посміхатись, чи ти забороняєш?

— Я тобі ніколи нічого не забороняв.

— От і добре.

Хіба ж можна було після цього сердитись, коли офіційно дотримано всіх вимог чемности?

Володимир нахилився над тарілкою й почав сьорбати суп. Ганна обвела очима стіл, де перед кожним парувала тарілка, що своєю парою ніби мала зігріти холоднечу стосунків. Таля доїла суп і поспішила скоріше вийти з-за столу, щоб пересидіти в своїй кімнаті, поки подадуть другу страву. Так вона стала поводити себе за столом від часу останньої візити Баталової. Але з Ганни сьогодні спав гніт. Вона почала говорити про свої закупки, захоплювалась деякими речами, що їх вона купить, як тільки одержить платню. Володимир мовчки слухав її, йому абсолютно було байдуже до того, що Ганна купила й що вона має надалі купувати.

По обіді Ганна довго приміряла свою нову блюзу, одягла тільного кольору панчохи й ретельно припудрила лоба й носа з своєї нової коробки „Коті". Потім уже загадала робітниці полагодити білизну Володимирові, а сама пішла на спектакль до опери.

В коридорі її вже очікував Гдаль. Ганна зразу чомусь почала реготатись з учорашньої прогулянки, хоч їй зовсім не було смішно. На той сміх Баталова прочинила двері своєї вбиральні й багатозначно підморгнула Ганні.

Ганна залишила Гдаля і розв'язно увійшла в убиральню до неї.

— Ой, розкажу ж я Володимирові Андрійовичу,— жартома погрожувала Баталова.

— А що мені Володимир Андрійович? Кожний з нас сам собі закон. Ми вільне подружжя, ми навіть і в ЗАГС'і не записані.

— Хіба? От люблю таке подружжя. А що б ви йому сказали, якби він раптом захопився якоюсь іншою жінкою?

— Абсолютно нічого не сказала б. Учора обоє ми повернулися біля третьої години й сьогодні навіть півсловом не згадали про це.

— Браво, Ганно Павлівно, браво! Ви зовсім передова жінка. А от симпатія мені ваша зовсім недовподоби. Чи ви так собі хочете трошки подратувати дідуся?

— Чого ж? Він досить симпатичний, та ще й іскра божа в ньому не згасла...

І обидві раптом по-змовницькому засміялися.

Залишивши Гдаля, перевели мову про інші свої уподобання в опері. Здебільшого Ганна погоджувалася з Баталовою.

Буров—красивий мужчина. Його орлячий ніс говорить за не абиякий темперамент. Кобець—досвідчений ловелас. А от Джіонеллі—самий голос чого вартий? Не дурно ж ото всі хористки без голів від цього ліричного тенора. Коли він співає, Ганна почуває, як їй мліють ноги. В його поводженні з жінкою також мабуть позначається південний темперамент. Ганна дуже хотіла б, щоб він якнебудь звернув на неї увагу.

Баталова була в захопленні від Ганниної широкої вдачі. Вона пообіцяла допомогти Ганні при нагоді.

Але найближчого часу допомога Баталової виявилася лише в тому, що про всі уподобання Ганнині знав Володимир.

Якось, коли Ганна повернулася з спектаклю, Володимир запитав Ганну:

— Ну, як там сьогодні співав Джіонеллі?

— Чого це раптом тебе зацікавив Джіонеллі? Співав прекрасно, як і завжди.

— Тоді я дуже радий за тебе.

— А тобі що до того! Не тільки ж тебе можуть цікавити примадонни. Погодься з тим, що я можу мати право на це.

— Ну, звичайно, звичайно,—посміхнувся вибачливо Володимир. Хіба ж він міг чимось докоряти Ганні? Між ними ж склалися відносини безвідчитности.

Але сьогодні у Володимирову тоні Ганна вперше відчула ноту докору. В ній прокинулось завзяття. На-

решті вона потрапила на справжню путь... Її помилка досі була в тому, що в жертву розгніваному Гіменеєві вона обрала старого барана Гдаля. Хто може позаздрити на старе м'ясо? Ганні тепер самій стало гидко при згадці про те, що вона дозволяла дотикатись до себе тому дідові. Недаром же у Володимира її роман з Гдалем викликав призирливу посмішку. Своїм уподобанням вона лише скомпромітувала свої літа і вроду. О, Володимир ще побачить, на що вона здібна!

Баталова видимо була ревнива, як та кішка. Хто б до чого не намірювався дотикнутися, як вона вже ладна була замурчати: „не чіпай, моє". Після того, як Ганна розмовляла з нею про Джіонеллі, Баталова збільшила до його свою увагу. Вона тепер не могла зустрінути Джіонеллі, щоб не зупинити його. Сам Джіонеллі, здається, частіше почав заходити до Баталової в убиральню. Спочатку Ганна думала, що Баталова веде переговори з Джіонеллі, щоб зблизити з ним її, але коли вона наближалася до них, Баталова робила вигляд, що не помічає її, і Ганні доводилось задовольнятися лише офіційними поклонами Джіонеллі.

Після розмови з Володимиром Ганна вирішила бути активнішою. Помітивши, що Джіонеллі пройшов до Баталової, вона прибрала непримушеного вигляду й через кілька хвилин увійшла в убиральню до них.

Баталова лежала на канапі, а Джіонеллі пестив її руку. Уздрівши Ганну, Баталова розплилася в привітну посмішку.

— А-а-а!.. Ганна Павлівна. До речі й симпатія ваша тут. Ви й не підозрівали, га?

— Ніколи не сподівався такої чести,—патетично промовив Джіонеллі, вклонився Ганні й церемонним жестом підвів її до крісла.

Ганна замішалась. Вона не знала, чи триматись їй такого ж жартівливо-патетичного тону, чи поставитись трошки суворіше до цього самовпевненого юнака.

Вона сухо промовила:

— Значить, ви недооцінюєте свого таланту співака.

— І тільки?! Як же сумно. А я, як я, так нічого й не важу для вас?

— Я дуже мало вас знаю.

— Він так само чудесний хлопчик, як і співака,— кинула репліку Баталова і, потріпавши фамільярно Джіонеллі по щоці, вийшла з убиральні.

Ганна підбадьорилась. Баталова напевне пішла розповісти Володимирові, що вона тут з Джіонеллі. Нехай!

— І вас не ображає, що з вами так поводяться? Я думала, що ви солідніший.

— Я буду солідним, як доживу Гдалевих років. (Ага! Значить, він таки звертав на неї увагу). А тепер я охоче віддячую кожній жінці такою ж образою.

— Ви чималий ловелас, як я бачу.

— А ви не мали підстав це казати. Образа. А коли так, то говоріть же не даремне,—і кажучи це, Джіонеллі обійняв Ганну за стан.

— Он який ви дипломат, — промовила вона, спокійно визволяючись з його обіймів.

У цей момент у вбиральню знов увійшла Баталова. Вона зробила вигляд, що нічого не помітила.

Ганна перевела насмішкувато погляд з Баталової на Джіонеллі:

— Ви вже краще помстіться на кому іншому. Я ж руками вас не ображала.

І Ганна вийшла з убиральні, задоволена своєю перемогою. Підмурівок було покладено. Залишалося тільки день-у-день підкладати по цеглині й будівля непомітно підросте.

Дуже скоро Джіонеллі вже прилюдно упадав за Ганною, викликаючи тим незадоволені погляди як у Гдаля, так і в Баталової. Тільки тепер Ганна переконалася в тому, яку поважну частину займає Джіонеллі в серці Баталової. Вона тепер не могла спокійно зустрічатися з Ганною. „Ну, як ваш роман з хлопчи-

ком, мамусю“? „Це правда, що ви розлучаєтесь з Володимиром Андрійовичем?“ Але Ганна знала тільки одну правду—Баталова її ревнує. Цей висновок надавав Ганні певности того, що вона ще має чимало шансів конкурувати з Баталовою. І вона при кожній нагоді демонструвала свою перемогу. Часом це було на сцені за лаштунками, часом у вбиральні тієї ж Баталової—Ганна прибирала позу, коли Джіонеллі неодмінно мусив був її обіймати, цілувати руки... Баталова натомість почала демонструвати перед Ганною свій інтимний зв'язок з Володимиром. Вона довго засиджувалася з ним у вбиральні, після вистави брала владно під руку, і обоє їхали кудись на вечерю. Весь оперовий колектив говорив про Ганнин роман з Джіонеллі й Володимирів з Баталовою, тільки ніколи про це не говорила сама Ганна з Володимиром.

Наближалася весна. Бували зоряні ночі, в які Ганна зустрічала Володимира лише перед ранком. Він мовчки проходив до свого кабінету і лягав на канапу. Прокидався він далеко пізніше за Ганну, квапився на працю, казав, що можливо не прийде на обід (Ганна це знала напевне) й знову зникав до ранку. В тих випадках, коли Володимир обідав удома, він був з Ганною дуже чемний, але від тієї чемности Ганні заклякали вуста. Вона була мовчазна, але в кожному її русі почувалась погрозлива рішучість: „Я все знаю і цього тобі я ніколи не подарую“.

В поводженні Ганни з Джіонеллі що далі, то більше з'являлося мстивого розпутства. Вона реготалася з ним за лаштунками, йшла вечеряти в окремий кабінет, дозволяла себе цілувати, а вдома стискала болісно вуста—вона даремне витрачає сили. Вона не завоює ані Джіонеллі, ні Володимира.

І Ганна пішла вабанк. Джіонеллі жив в одному готелі з Баталовою. Їх кімнати були майже поруч. Ганна не припускала платонічних співвідношень цих двох кімнат.

Її випал мусив досягти якоїсь з трьох поставлених перед нею цілей.

Якось, коли після вечері Джіонеллі запропонував їй зайти до нього на помешкання, вона погодилась з такою радістю, ніби вже давно чекала цього запрошення.

— Оце двері Баталової,—показав Джіонеллі.

— А що, може кортить зайти?—запитала ревнивим тоном Ганна й уголос засміялася з своєї спостережливости.

В цей момент прочинилися двері й услід появилася на порозі Баталова.

— Добривечір! І я, як бачите, зайшла у ваші апартаменти.

— Що ж, дуже рада за вас. Запросила б до себе, але не хочу перехоплювати у Джіонеллі дорогої гості,—промовила саркастичним тоном Баталова й зачинила демонстративно двері перед Ганниними очима.

Проте Ганна встигла запримітити, що в кімнаті в неї сидів Володимир. У ній прокинувся мстивий шал. Вона тепер не відстане від Володимира. Тепер він знатиме, що вона коханка Джіонеллі. Тепер їй вільно поводить себе, як захоче. І Ганна лише увійшла в кімнату, поривчасто обійняла Джіонеллі, хоч у той самий момент відчула, як якийсь біль немилосердно давив їй серце. Щоб заглушити біль, Ганна голосно зареготалась:

— Де ж ваше вино? Дайте цигарку...

Джіонеллі весь був до Ганниних послуг. У кожному його русі почувалась техніка досвідченого ловеласа, який упевнено йде до своєї мети.

І з кожним його поцілунком почувала, як сірчана крапля за краплею просякає в груди, пече нестерпним болем... Ганна тратила свідомість.

З добре вивченою технікою запалу він хапає Ганну на руки й відносить її на ліжко.

Очі Ганні закриті, змертвіло-бліді вуста перекривились в болісну гримасу.

Вона мучиться, вона в агонії... Джіонеллі легко її візьме. Він завчасу кокетує своєю перемогою перед закритими повіками.

Враз повіки підійнялись. На Джіонеллі дивляться холодні сіруваті очі й перед самим його обличчям такий дикий саркастичний сміх! Як грудками грязі в обличчя:

— Ха-ха-ха! Ви сподівались так легко поглумиться? Яке ви маєте право розпоряджатись так жінкою, до якої у вас немає й крихти чуття?

Ганна з ненавистю глянула у вічі Джіонеллі.

Він став у позу Наполеона й призирливо посміхнувся:

— Даруйте, шановна пані. Я ніколи не беру жінки, що її кусають блохи. Даруйте цю помилку.

Ганна огидливо озирнулася, неначе б вона була в помийниці. Для чого вона проробляє цю комедію? Хіба раніш, коли йшла сюди, вона не знала, що її тут очікує? І взявши чималу частину провини на себе, вона вже тихше промовила:

— Не знаю, може ви й маєте рацію так говорити. Але такого брутального ставлення я ніяк не сподівалася від вас.

— Так як не сподівався я від вас цього випалу. Скажіть, будь ласка, хіба не ви перша признались мені в своїх симпатіях до мене? Хіба не дозволяли ви мені себе цілувати? Хіба ви не знали, що йдете до мене, щоб логічно завершити наші стосунки?

— Все це так, але ви мабуть не знаєте, що в кімнаті Баталової тепер сидить мій чоловік, якого я все люблю. Зараз я хотіла протиставити йому вас, але ж крім цинізму я нічого не побачила у вас хорошого.

На обличчі Джіонеллі з'явився образливий вираз. Він грубо промовив:

— Ви могли б з успіхом обрати собі інший об'єкт для вашого експерименту. Знайте, що я єсть „я“ — і звільніть мене, будь ласка, від ваших родинних інтриг.

— Так, я вас звільняю, — задумливо промовила Ганна й почала одягатися. Вона вийшла за двері пригнічена й сіра, як спустошений луг під стійлом товару. Хотілось якось непомітно вислизнути з цього готелю-гарему. Але, озирнувшись на двері Баталової, вона мимохіть зупинилася. За дверима чути було галас, що його не могли вчинити дві особи. Голоси щораз підвищувалися й з-поміж них Ганна розпізнала хрипкий Гдалів голос:

— А вам, шановна пані, я ще пригадаю вашу гостинність.

Баталова:—Я вам раз назавжди сказала—забирайтесь до біса й не запльовуйте мені кімнати вашим беззубим ротом.

Гдаль:—Більше ви мене тут не побачите. І вам я повинен сказати, шановний композиторе, що з сьогоднішнього дня ви мені не товариш.

Володимир:—Ми, здається, ніколи й не були ними.

Ту ж мить прочинилися двері, і на порозі показався увесь червоний, як з парні, Гдаль. Уздрівши Ганну, він раптом потяг її за руку до дверей:

— Милуйтесь з вашого обранця. Чим не пара Баталовій? Коли вона мала сотню коханців, чому не личить йому бути сто першим?

Баталова хижо ступила до дверей.

— Закрийте свого беззубого гамана, бо я роздеру його вам до ушей.

Володимир гостро глянув на Ганну й почав швидко одягатись. Він підійшов і владно шарпнув її за руку до дверей.

— Ти можеш залишатися, — жовчно промовила Ганна.

Баталова на момент остовпіла. Вона вже не помічала насмішкуватого Гдалевого погляду, перед нею була лише пригнічена Володимирова спина. Враз вона кількома кроками наздогнала його й владно, по-чоловічому, вхопила за плече:

— Ти мусиш залишитися, чуєш?

Володимир, не озираючись, вирвав плече.

— Ах, так? Ну, пригадаєш же мене! — погрозливо викрикнула вона.

Коли Ганна озирнулася, вона побачила, як ззаду за ними по сходах ішов Гдаль, а Баталова нервово стукала кулаком об поренчата. До неї підійшов Джіонеллі.

— Плюнь ти оце зверху на них усіх. Ходім спати.

IV

Всю дорогу вони промовчали. Тільки вдома, при світі електрики, рухи Володимирові стали нетерплячіші. Він поривався щось сказати, але його видимо паралізував зовнішній Ганнин спокій. Володимир примушений був заховатися в себе в кабінеті, тимчасом як Ганна загасила електрику й лягла в ліжко, повернувшись обличчям до стіни.

Але несподівано прочинилися двері і Ганна почула його голос майже біля самого ліжка:

— Не сподівався, що в тебе є такі здібності.

Ганна рішуче обернулася:

— Так цього ж я в тебе навчилась. Ти мусиш пишатися з того, що маєш гідну тебе жінку.

— Гідну назви проститутки.

— Яку й ви, здається, здобули з півгодини цьому.

— Замовкни,—гримнув на всю кімнату Володимир.

— Поки ти розважався, я тобі нічого про те не казала. Будь ласка, дай мені спокій, — і Ганна знову повернулася обличчям до стіни.

— Кулю тобі, пранцюватій,—майже прошипів над Ганною Володимир.—Ти тільки очікувала нагоди. Ти давно вже цього прагнула.

Ганна дико підвелася на ліжку.

— А як же. Всією душею бажала, щоб ти на дитячому ліжку вчиняв оргії з Баталовою. А як же! І ти

смієш ще підвищувати голос? Скажи, що тебе в'яже зі мною? Що тобі до мене? Нічого, крім ображеного самолюбства. А коли так, то не замасковуйся чужими гріхами. Своїх у тебе теж досить.

Володимир замішався. Він не сподівався такого прокурорського тону. Він мав ще щось сказати у своє виправдання, але Ганна несподівано додала:

— Та мене зовсім не цікавить, чи є в тебе пранці чи нема. Пора вже розв'язати цю історію раз назавжди!— і вона рішуче повернулася до стіни.

Володимир загасив світло в кабінеті й ліг замислений горілиць на канапу.

Ганна так само не могла довго заснути. Слова про розрив у неї вирвалися раптом, але й тепер вона стверджувала, що це треба зробити. Це єдиний чесний вихід із тих взаємин, що утворилися поміж ними. Ганна почала обдумувати навіть практичний бік справи. Володимир же ще не остільки підлий, що почне виживати її з опери?

Мавши на увазі останній аргумент, Ганна не хотіла вранці дратувати Володимира продовженням учорашньої розмови. Сьогодні вона скромно одяглась і, навіть не підфарбувавши губ, пішла до опери на репетицю. Сьогодні вона виглядала набагато старішою, але вперше за довгий час почувала себе природньо. З нею не розмовляли, ані Баталова, ні Гдаль, ні Джіонеллі, але те все Ганну мало обходило. Вона скромна співачка, яка вже переросла для того, щоб вибитися в артистки, але Ганна себе поважає за ставлення до свого скромного призначення й тому просто й щиро дивиться всім у вічі.

Так само просто й щиро Ганна глянула вдома у вічі Володимирові.

— Поговорімо серйозно, без лайки.

Володимир, підвівши дражливий погляд, насторожився.

— Далі так жити неможна. Ми будемо одне одного ображати, винуватити тільки за те може, що ми не пара одне одному. Краще розійдімося.

— Що ж, думка щаслива! Ти думаєш жити вже з Джіонеллі?

Ганна обурилась:

— Мені не цікаво, чи будеш ти жити з Баталовою, чи з ким іншим. Хай і тебе не цікавить. Наше співжиття це якесь непорозуміння від початку до кінця.

— Я теж такої думки. Так от порозуміймося хоч наприкінці. Хто ж власне тому винний?

— Взагалі, кажуть, винних не буває. Але непорозуміння між нами—факт наявний. Значить є причини. Винувата насамперед я сама, що вийшла за тебе заміж. Я старша й повинна бути розсудливіша. Я вже не така красива й не така життєрадісна, як би тобі того хотілося.

— Мені насамперед хотілося б, щоб ти мала стале почуття до мене.

— На твою думку я його не мала?

— Ні.

— А ти мав?

— Я міг би його мати, коли б у тому був сенс.

— Ха-ха! Це цікаво. Не бачити сенсу в сталому почутті й разом з тим вимагати його від іншого. Так отже ж я перейнялася твоєю філософією й теж не бачу сенсу.

Володимир дратувався.

— Я не мав для кого зберігати його. Ти ж знаєш, що я тебе любив, але ти одночасово любила й свого першого чоловіка.

— А коли його не стало, ти почав захоплюватись іншими...

— Тому тільки, що я бачив, як ти побивалася за ним. По-твоєму я повинен був офірувати себе на те, щоб разом з тобою тужити за ним?

— Брехня! Ти добре знав, що тобі я належу цілком. Ти був певний мене, і вже тебе починало гнітити те, що володієш не такою красивою жінкою, як Баталова. Я добре помічала, як ти сторонився мене в опері на людях. Ти думав, що я стара, яка до пари тільки Гдалеві, а коли побачив мене з Джіонеллі — в тобі заговорило ображене самолюбство власника.

— В мені заговорила тільки образа за тебе саму. Я все ж вважав Гдаля за порядну людину.

— Що одначе не заважало тобі поводитися з ним по-хамському.

— Так! Я почуваю себе винним перед ним. Я не міг нічого бачити осудного в твоїх стосунках з ним. Але, коли ти зблизилась з тією гидотою... Правда, спочатку я дуже скептично ставився до того, щоб ваші стосунки могли зайти так далеко... Я до останнього моменту вважав тебе за порядну жінку. Але те, що довелося мені вчора бачити... Та я готовий був тебе там задушити в його кімнаті...

І пригадавши те „вчора", Володимир заходив обурений по кімнаті.

Ганна спокійно посміхалась:

— І ти все ж не звернув і крихти обурення на себе, не зважаючи на те, що сам сидів у той час у Баталової. Чи ти думав, що тільки Джіонеллі здібний споганити мене, а тебе Баталова освячує? Ех ти, ідеаліст...

— Коли б я ідеалізував Баталову хоч трохи, я напевне не мав би оце зараз з тобою такої розмови. Баталову я знаю краще за тебе, але мені прикро, що й ти дійшла до її рівня.

— Тоді якої ж височини дійшов ти? Чи ти думав творити абстрактні ідеали, щоб вони на тебе милувалися з височини, як ти розважаєшся? Будь певний, що мої взаємини з Джіонеллі не зайшли так далеко, як у тебе з Баталовою, і то дякуючи твоїй науці. А від учорашнього вечора я заріклася раз назавжди ходити

твоїми стежками. Будь ласка, твори собі ідеали, вклоняйся їм аж до того, щоб загрузати в мерзоті, а мені дозволь жити попростому, як я почуваю й думаю.

Ганна підвелася й спокійно пройшла в двері до кухні.

Володимир уже почав ходити притишеними кроками з виразом скривдженого.

Він не мав перед ким спростовувати й до кого апелювати.

Незабаром зі школи прийшла Таля. Весна не обминула й її. В очах Талі розцвів життєрадісний блиск, бліді лиця починали жевріти, вся постать набирала обрисів жінки, рухи ставали граціозно-еластичні, вона вся пашіла весняною снагою. Знову Талі поверталася її вдача веселої пустотниці, знову на лекціях вона малювала карикатури на вчителів, знову верховодила групою дівчат, що насміхалися з зарозумілих хлопців, а найбільше з Шури Плінтуса. Шура що далі, то виразніше виявляв своє залицяння до Талі. Не зважаючи на те, що Таля раз-по-раз ображала його, він намагався визволяти її в найтрудніших лекціях з математики, то, бувши старостою, в час її чергування намагався залишитися з нею замітати клясу. Він завів собі зачіску, носив краватку й до школи почав приходити з портфелем, за що заслужив від Талі титул „професора“. На лекціях вона його різко обривала: „професоре, прошу не підказувати мені“. Підчас чергування вона його вигонила з кляси „старосто, вийди зараз і не розносъ мені сміття“.

З пересердя Шура назвав Талю „мачухою“. Назва ця залишилася за нею, і Таля сама реготалася зі свого нового прізвища разом з товаришами. А взагалі кляса любила Талю. Вона була одверта в поводженні й чула до справжніх покривджень, була скоріше матір'ю, аніж мачухою.

Побачивши Володимира, що стояв однією ногою на стільці, зіпершись ліктем на коліно, Таля глузливо промовила:

— Ви так чудернацько стали, ніби оце з весною пориваєтесь летіти кудись з ірію.

Володимир не змінив пози й не відірвав свого заглибленого погляду.

— Доведеться летіти, тільки, мабуть, сторч головою.

— Ну для чого такий песимізм?—слово „песимізм“ Таля недавно засвоїла й вимовляла його з поважністю дорослої.

— Ми з твоєю матір'ю розходимось.

Таля серйозно замислилась. Через кілька хвилин вона озвалась зовсім таким тоном, як її мати:

— Що ж, може так і треба...

Володимир здивовано глянув на неї. Перед ним стояла молода Ганна, яка так само легко зрікалася його.

— Так і треба?!. Нічого цього не треба було б, коли б твоя мати була хоч трохи інакша.

— Ну, а раз вона така, а не така—значить вам треба пошукати іншої.

— І ти це щиро кажеш? Невже тобі зовсім байдуже до того, чи буду я жити з вами, чи ні?

— Я зовсім не хочу захищати матір, коли вона вам не подобається. Та що саме трапилось?—роздратовано підвищила голос вона.—Досі ж ви жили, ніколи про це не говорили. І раптом...

— Саме раптом. Раптом мати викинула такого фортеля, якого я ніколи не сподівався від неї.

Володимир, зважаючи на Талин вік, не міг їй одверто сказати, чим саме завинила перед ним мати, але дав зрозуміти, що Ганна дуже негарно себе поводила й від цього йому, Володимирові, дуже прикро.

А проте він не може припустити, що Ганна й Таля стануть йому чужі. Він так до них звик. Він навіть простив би Ганні, коли б знав, що це буде востаннє. Він не уявляє, як можна відірватися від родини... Він любить Талочку, як свою рідну. А мати настоює... Ех!..

— Скажи, Талочко, ти хоч трохи любиш мене?

Таля довірливо поклала свою ніжну руку на його жилаву й співчутливо глянула такими ж проворими очима, кольору морської хвилі, як і у її матері.

— Я вас дуже люблю, Володимире Андрійовичу. Я так звикла до вас.

На мить в очах Володимирові блиснув промінь і згас.

— А все ж мати буде настоювати,—з безнадією в голосі промовив він і заходив нервово по кімнаті, але, коли Ганна вийшла накривати на стіл, він одягся в своє пальто й зник з дому.

— Чому це Володимир Андрійович не хоче обідати з нами?—з робленою наївністю запитала Таля.

— Він уже хоче привикати без нас обідати... Ми розходимось,—рішуче промовила Ганна і пильно глянула Талі в очі.

Таля зовсім не була зацікавлена. Вона строго промовила:

— Цього можна було давно сподіватися!

— А ти звідки це знала?—перепитала Ганна, певна того, що Таля не менше за неї осуджує Володимирову поведінку.

Але на диво Таля гостро відрубала:

— Хіба я не чула, коли ти поверталася додому.

Ганна вся отерпла. Яку хвилину вона не могла промовити й слова. Дочка ж дивилась на матір очима повними осуду й зневаги.

— Ти нічого не знаєш, Талю,—змогла врешті вимовити Ганна.

— Я все знаю. Ти не повинна розходитись з Володимиром Андрійовичем.

— Я мушу розійтися.

— Тоді ти йди, а я залишаюся,—безапеляційно заявила Таля.

Останні Талині слова остаточно прибили Ганну. Вона ще грізно підвелася, щоб відповісти Талі, але відчула, що земля тікає з-під її ніг, а разом розбіглися

врозтіч і всі аргументи. Ганна замовкла надовго. Вона мусила переждати, поки випарується в ній образа, щоб інтимно підійти до Талі й переконати її в тому, що вона зовсім не знає суті справи. Але Таля й не хотіла її знати. Для неї досить було того, що вона знала і кожному новому материному намірові вона давала відсіч. Ганна стала добачати тут новий Володимира підступ і вирішила розшифрувати Талі всю суть при ньому.

Другого дня, коли Володимир сидів у себе в кабінеті, Ганна гукнула до його:

— Прошу до столу.

— Дякую. Я вже пообідав, — похмуро відповів Володимир.

Таля, що була вже сіла за стіл, швидко підвелася й зачинилась у себе в кімнаті. Рука Ганні безсило опустилася з розливною ложкою й заклякла. На столі парувала нікому непотрібна страва.

Через кілька хвилин Ганна несміливо увійшла в кабінет до Володимира.

— Тоді вибач, що я досі залишалася в твойому помешканні. Цими днями я посилкуюся знайти собі.

— Для чого шукати? Ти можеш залишитися тут. Мені одному зручніше буде найти,—відповів він тоном покривдженого.

Ганна в замішанні вийшла з кабінету. Ця доброзичливість її пройняла отруйними докорами. Невже в усьому винна тільки вона? Невже!.. Невже... Безмірний жаль до себе пройняв Ганну. Вона впала на ліжко й буйно заридала, тамуючи стогін у подушці.

З кімнати стурбовано зирнула Таля, але зараз же опанувала себе. З спокійним виразом досвідченого лікаря, вона налила в шклянку води, капнула кілька валер'янових крапель і піднесла матері. Мати покірливо взяла шклянку з таким виразом, ніби вона мала випити отруту. Ганна заспокоїлась.

Таля залишилася біля стола з книжкою в руках і крадькома кидала на матір допитливий погляд. Мати дивилася нерухомим поглядом кудись в одну точку з виразом покинутої й немічної. Таля добре знала цей погляд ще з часу жалоби за батьком. Вона відчула, як тінню на неї насуває та давня туга, а з нею й болючі докори. Вона вже забула свого батька, вона вже й матері ладна була зректися, в той час, як мати ніколи не забувала батька...

І Таля, не відриваючи очей, дивилась на матір. Вона заздрила, вона знала, що в таку хвилину мати душею з батьком. І так боляче й сиротливо стало на душі Талі. Їй хотілося бути в колі батьків, відчути давню ласку.

Таля підійшла й несміливо обійняла матір.

— Мамусю, прости мені, що я була з тобою така нечемна. Я ж не знала, що між вами сталося.

— Він же тобі казав... У всьому винна я?

— Казав...

Ганна шорстко посміхнулася.

— Я все життя своє винна. Хай буде так,—напівзгодливим тоном промовила вона й знову замислилась. Можливо й справді винна. Хіба вона, мати, мала право так легковажно поводитись, як Володимир?

Але Таля вибачливо заспокоювала матір дотиком своєї руки. І Ганна вже вдячно пригорнула Талю:

— Я все для тебе зроблю. Тільки для тебе.

Таля сміливіше глянула матері у вічі:

— Вам не треба розходитись.

— Ми для нього чужі, Талочко.

— Він звик до нас. Він не хоче розводитись. Він казав. Я теж звикла до нього,—тихо додала Таля.

Талина звістка зажевріла в Ганні теплою іскрою надії. А хіба вона не звикла до нього? Може ще більше за них обох. Вона ж любить його до болю! Любить у ньому ще недавнього хорошого хлопчика, але від того її ще більше вражає його байдужість, цинізм.

Але взаємини від цього Ганни з Володимиром не змінилися. Вони так само мовчки обминали одне одного. Володимир так само харчувався десь поза домом, зачинявся від Ганни в своєму кабінеті. Він помітно став марніти на виду, в очах йому був нерозважний смуток. Ганна часто крадькома кидала на його співчутливий погляд, але ні разу не зробила кроку, щоб зблизитись.

Провесна вже переходила у весну, але в Ганниній кімнаті ще за подвійними рамами була замкнута зимова прохолодь і похмурість.

Одного разу надвечір Ганну особливо прикро гнітила похмурість кімнати. Вона зважилася відчинити вікно. Зразу в кімнату ввірвалося пустотливою хвилею свіже повітря. Ганна сперлась на лутку, і її опанувала лірика весни. В ній запліднювались беззвучні мелодії. Раптом у бічній кімнаті вдарив тужний акорд, за ним другий... і полилися жалі, стогін...

Грав Володимир.

Усі думки Ганнині повернулися до нього.

Людина, що грає з таким чуттям, не може бути лихою й вульґарною. Ганна пригадала перші зустрічі з Володимиром і знову його образ повстав, осяяний талановитістю й усіма властивостями шляхетности. Він набагато молодший за Ганну й менше досвідчений міг схибити. Вона, як старша, мусила не відходити від нього, оберігати. Вона сама винна, вона відійшла й тепер покутує. Якби його захоплення були серйозні— він і тепер так само зникав би цілими вечорами. Ганна мусить виправити свою провину. Вона переступить через свій гонор, а там, якщо вона в йому помилилась—вона не винна.

Ганна увійшла до кабінету, де за роялем сидів Володимир.

— Ти дозволиш відчинити вікно? На дворі така теплінь.

— Будь ласка, будь ласка, — кваплива відповів Володимир тоном гостя, якого запитують лише з чемности.

В кімнату дихнула весна. Володимир узяв кілька весняних акордів з „Лісової пісні“. Враз його руки торкнулася тепла Ганнина долоня.

— Вово!..

Володимир припинив музику, але не підвів голови. Ганна почувала, що губить рівновагу. Вже здавалось, що вона дійсно помилилася в свойому розрахунку, але зробивши одну дурницю, вона мусила слідом зробити й другу.

— Вибач мені, я справді винна перед тобою.

Володимир злегка торкнувся Ганниної руки, але сам мовчав. Підбадьорена цим жестом, Ганна вирішила висловити все зараз. Вона почала з'ясовувати йому свою поведінку з Джіонеллі.

— Ти йому не віддалась? — тривожно перепитав Володимир.

Ганна щиро засміялась.

— Який ти наївний. Я так ревнувала тебе до Баталової, що мені мукою був його кожний дотик.

Володимир вдячно гладив Ганні руку, і для неї тепер це була щедра винагорода за всі кривди минулого. Ганна розкривала Володимирові найпотайніші закутки своєї душі.

Заставши їх у приязній розмові, Таля лукаво посміхнулася до Володимира, а він по-змовницькому підморгнув їй: усе як слід.

Володимир і Ганна поволі налагодили давні приятельські стосунки. Стали уважні одне до одного, як бувало в перший місяць їх спільного життя. Володимир, здавалося, ревнував тепер Ганну не тільки до людей, але й до речей. То він забороняв їй їсти, бо її шкодить, то забороняв робити, бо вона стомлена. Він тепер не хотів навіть, щоб вона працювала в опері. Вони живуть, як у таборі — жодного родинного затишку. Приходиш додому й ти не певний того, що застанеш живу душу в цілому помешканні.

Ганна протестувала. Без громадської праці життя в домі для неї буде якимсь манастирським засланням, та й не хоче вона жити з його заробітку.

— Як тобі не соромно мене ображати! — скрикнув Володимир.

Кінець-кінцем обоє пішли на компроміс. Ганна погодилася на тому, що вона перебуде в опері цей сезон, а з нового року вона вся до його послуг. Він матиме родинний затишок, він буде інтенсивно працювати.

Володимир тепер кожного разу йшов до опери разом з Ганною і разом поверталися. З Баталовою і Джіонеллі ніхто з них не вітався. Часом лише підчас репетиції Володимир озивався до них, але силкувався бути об'єктивним.

Баталова з Джіонеллі тепер не ховалася з своєю приязню. Серед службовців про них говорили, що вони мають спільну вбиральню. Але це нікого не обходило, окрім хіба Гдаля. На репетиціях він бував знервований до того, що кожна дрібниця його обурювала. Всі оркестранти й хористи ненавиділи його за це, але Ганна почувала до нього жаль.

Якось вони зустрілися в коридорі.

Гдаль почтиво вклонився:

— Поважання... Як ся маєте?

Ганна запевнила Гдаля, що живе якнайкраще. На дворі ж весна, то й він мусив би виглядати по-весняному.

Гдаль безнадійно махнув рукою. Він одвеснів. Почуває, що пора сходити з оперової сцени, а там і з життєвої.

Ганна силкувалася підбадьорити старого, але він під впливом її співчуття ставав щораз сумніший. Отак усе життя гонишся за синьою пташкою, а потім на старість прокидаєшся і дізнаєшся, що то була омана.

— Непоправна помилка.

— Скажіть, будь ласка, на чорта було мені одягати рожеві окуляри, коли об'єктивно — Баталова вульґарна й меркантильна, як крамар. Чесній людині образливо доткнутися до неї. А я ж бачив її тільки в бутафорських оздобах і запевняв себе, що то її природній вигляд. Ганно Павлівно, велика справа дивитися об'єктивними очима! Дивіться ж, не загубіть свого об'єктивного погляду, щоб бува на старість не довелось покутувати отак, як це мені.

В йому промовляв тяжкий життєвий досвід, але його засторога лякала Ганну. В його словах був натяк на Володимира. Вона розуміла, що страждання зробили Гдаля прозорливим. Він акцентував те, що в ній таїлося підсвідомо. Але признатись собі в тому було б для Ганни дуже боляче й тому вона мріяла розвіяти цю думку. Вона передала Володимирові розмову з Гдалем.

— Шкода старого, — погодився він. — Мені дуже неприємно, що між нами трапився такий безпідставний розлад.

І Ганна заспокоїлась.

Весна вже пульсувала живими соками землі, а в мурах опери атмосфера щораз ставала задушливіша. Цілими днями люди ворушилися в оперових норах, як кроти, без сонячного світла, без свіжого повітря. Кожний музичний ефект досягався брутальною лайкою відповідальних осіб та явними й затаєними прокльонами їм підлеглих. За рік люди знервувались. Інтриги до того розвинулись, що, здається, навіть стіни оперові перейнялися ненавистю одна до одної. На Гдаля було подано до місцевкому колективну заяву від оркестрантів, де його називали жандаром. Артисти перестрантів, сварились поміж собою через артисток, а артистки через ролі. Старший художник посварився зі стажорами, на директора кілька артистів подали заяви до трудсесії.

Ганна почувала, що стомилася за цей пережитий рік. Кожна репетиція в опері тепер їй здавалась збіговиськом тіней, почувала, що вона сама ненавидить увесь оперовий колектив уцілому.

Нарешті надійшла остання вистава. Всі підбадьорились. Дехто захопився організацією овацій, а дехто — організацією ефекту самої вистави. На цей час ніби замирилися всі й вистава пройшла блискуче.

Баталова одержала п'ять кошиків квітів Вона тріюмфувала. Правда, за лаштунками було відомо, що один з кошиків їй піднесено з асигнувань самого директора, другий від місцевкому, а решту вважали за придбання на її власні кошти та кошти Джіонеллі.

Після вистави в прокоптілих фойє був улаштований журфікс. Підбадьорені перспективою відпочинку та підогріті вином, трудівники опери по-весняному прокинулись. Приязніше зазвучали розмови, в очах засвітились теплі вогники. Пили на брудершафт, виголошували тости за заслужених артистів.

Кілька разів виголошували тост і за Володимира. Ганна сиділа поруч з ним і почувала млосне сп'яніння, як від випитого вина, так і від тих дитирамбів, що співали Володимирові. Володимир був так само сп'янілий, він кілька разів ніжно торкнувся Ганниної руки, весело розкидав дотепи навколо себе.

В кутку кілька душ почали організовувати живу газету, а в другому фойє розпочались танці. Програма вечора сама собою склалася. Хто через старість не міг танцювати, мав змогу спостерігати видовище пристрасного танцю. Балерини вперше за цілий рік танцювали в театрі для власної втіхи, без догляду балетмейстера. Їх рухи пашіли непідробною снагою весни. Їх партнери раз-по-раз дотикалися лоскотними поцілунками до оголених плечей та рук.

Сміх, музика, приязнь...

У другому кутку від газетярів згрупувались біля роялю поважні робітники опери й кожний тут мусив продемонструвати своє вміння. Артисти виконували

найблискучіші фрагменти свого репертуару, оркестранти дивували своєю віртуозністю.

Нарешті й Володимир виконав на роялі кілька фрагментів своєї опери. Рясні оплески посипались з усіх кутків. Навіть Гдаль зворушено потис Володимирові руку.

Ганна тепер певна була Володимирової геніяльности. О, як вона його любила в цю хвилину! В цьому натовпі він був надлюдиною, що його високомистецька шляхетна душа світилася йому в прозорих синіх очах.

Вдячна Гдалеві за увагу до Володимира, Ганна залишилася з ним на розмову.

Їй хотілося з свого боку сказати Гдалеві щось приємне.

Горластий конферансьє оголосив читання газети.

В фойє почали збиратися люди... Розжеврілі танцюристи перекидалися репліками з редакцією. Всі сподівалися чогось екстравагантного.

Газета називалася „Вентилятор“ і завдання її було провентилювати повітря в опері для наступного сезону. Вся газета складалась переважно з фейлетонів, шаржів та шарад. Анонімні автори підсумовували працю адміністрації, характеризували таланти артистів, виступи тощо. З натовпу раз-по-раз виривався розкотистий сміх.

Ганна стояла поруч із Гдалем і від серця сміялася. Всі ті попередні прикрі моменти в опері тепер їй видавалися надзвичайно комічними. Ганна стримала сміх своїх сусідів, щоб не пропустити слів:

„Шопен мав зросту один метр і тридцять сім сантиметрів, Бетговен — один метр і сорок шість сантиметрів, а Шальвій—має зросту цілих два метри. Хто з трьох найвищий до неба композитор?“

Вирішення вибухнуло дружнім реготом, як бомба. Але Ганна вся зчервоніла від обурення. Вона тривожно шукала очима в натовпі Володимира. Він стояв

у холодній позі скинутого вождя й дивився кудись в глиб гострим поглядом. Ганна перевела туди свої очі. Там стояла Баталова й корчилась уся від гістеричного сміху. Два молодих артисти ледве стримували її руками, щоб вона не впала від сміху, але кінець-кінцем самі переймалися її сміхом і всі троє звертали на себе увагу авдиторії.

Уже, коли авдиторія вщухла й почалося читання нового допису, Баталова ще раз, майже крізь плач, голосно регонула й підняла задиркувато голову на Володимира.

Їхні погляди на момент зійшлися в німому герці. В очах Володимира—зневага ображеного лева, а в очах Баталової—насмішкуватий погляд мавпи, що почуває себе в безпечній схованці.

„Безперечно це справа Баталової“—думала Ганна. Нижня губа їй тремтіла від люті, але співчуття вона не знайшла навіть у Гдаля. Він з байдужістю слухав дальші дописи.

І в Ганні ізнялася лють проти Баталової, проти Гдаля й проти всіх, що їржуть тут, як коні на оборі.

Ганна підійшла до Володимира:

— Ходім!

Володимир без жодного слова повернувся і рушив за нею з таким виразом, ніби він тікав з якогось бедламу.

Ганна переступила поріг опери з гіркою свідомістю: її кар'єра артистки закінчена.

V

Володимир і Таля повернулися веселі, освіжені лісом та купанням. Їх уже очікувала на веранді вечеря й обоє накинулись на неї, як хижаки на жертву. Ганна сама нічого не їла, але тішилась з того, як з апетитом їдять Володимир з Талею. Було любо ди-

витись, як Таля молодо розцвічується. Був любий Володимир із своєю ліричною снагою...

Це тільки вчора вони переїхали сюди на дачу. Майже цілий учорашній день присвятили на те, щоб відвідати знайомі їм мальовничі місця. Проте ніде вони не знаходили тієї привабливости, що зустрічали її минулої весни. В найдикіших закутках лісу тепер застали чимало пнів замість старих дерев, на узліссі— де хвилювало торік жито, тепер зеленіла низькоросла ярина. Навіть річка стала не та. На провесні вирвало греблю й вона обміліла. Єдиним мальовничим місцем— була їх дача з велетенськими соснами навколо. І сьогодні Ганна залишилася вдома, щоб упорядкувати помешкання. Цілий день вона метушилася, як ластівка біля гнізда, і ось тільки спочивала, споглядаючи любовними очима, як вечеряють Володимир з Талею.

Кожний віддих повітря, просяклого живицею, закріпляв Ганні нерви, робив думки прозорішими, а почуття глибшими. Почувала, що до неї повертається те молоде кохання до Володимира, що підсвідомо зріло в ній минулого літа. Тепер Нік не буде стояти їм на перешкоді, не буде отруювати своїм втручанням Баталова. Може й добре, що на останку Баталова образила Володимира. Тепер він забуде її назавжди, а для Ганни він—такий самий чистий, безневинний...

Баталова дістала ангажемент до Москви, а слідом за нею поїхав і Гдаль. Добре, що Ганна її більше не побачить, але їй трохи шкода Гдаля. Свідомість того, що його немає тут поблизу, навіває Ганні почуття сирітства, почуття жалю за оперою, до якої вона більше не повернеться. А проте, хіба мало вона буде мати приємности від того, що буде оберігати добробут цих двох любих істот?

— Вово, ти б іззів цього биточка...

— Давай. І вола з'їмо, правда, Талю?

— З'їмо...

Ганна наперед уже виробила собі програму відпочинку. Вона нікуди не буде ходити гуляти, буде оберігати комфорт Володимирові, тут, у його присутності, під тихими соснами, вона матиме відпочинок.

Кожного ранку Ганна вставала зі сходом сонця й, побродивши по росі, бралась готувати сніданок, потім обід, потім вечерю. Володимир з Талею вставали багато пізніше, ішли до річки купатись, грались у ловитву... Після сніданку Володимир сідав на короткий час за працю й знову йшов з Талею мандрувати. Ці мандрівки скоро так об'єднали їх, що одно без одного не могли ступити кроку.

Таля не сідала снідати, поки не приходив Володимир, Володимир хвилювався, коли десь барилася Таля.

Ганна тішилася з їх приязни. Коли Володимир з Талею були вдома, тоді завжди з ними було весело. Вони жартували, бігали... Але щоразу Ганна рідше й рідше бачила їх вдома. Іноді Володимир брав з собою теку з нотним папером, Таля брала бутерброди та книжки, і вони зникали з дому на цілий день. Такі дні для Ганни видавалися безконечно довгими і, стомившись від очікування, вона впадала в песимістичний настрій. Вона докоряла собі тим, що не вміє влаштувати вдома для Володимира відповідного робочого затишку, іноді мучилась тим, що вона старіється й ледачіє. Коли б вона супроводила Володимира в його мандрівках, тоді з ним її зв'язував би кожний момент, вона б не мала сумніву в його приязні.

В Ганні прокидались ніби ревнощі, коли Володимир демонстрував перед Талею якісь музичні моменти, що тільки їм обом була відома історія зародження їх.

Ганна якось висловилась перед Володимиром, що вона даремне порається з обідами, яких переважно нікому їсти, або їдять їх не впору; так чи не краще за прикладом минулого року замовляти їх. Володимир був рішуче проти. Він дивитись не може на чужі обі-

ди, не то що їх їсти. І Ганні довелося погодитися з таким аргументом.

Часом у вільну хвилину Ганна пробувала виходити разом з Володимиром і Талею, але траплялось так, що, захопившись гонитвою, Володимир з Талею зникали, а Ганна знову залишалась самотня серед лісу.

— Ти так багато почав ходити, що свою оперу закінчиш, мабуть, не раніше, як за двадцять років, — промовила якось Ганна.

Володимир обуривсь:

— Ти думаєш, що писати оперу те саме, що й горшки перемивати? Чи ти думаєш, що пах твоєї кухні мене надхне на роботу?..

Ганна відчула, що не тільки її слова обурили Володимира, його обурює вся істота своїм внутрішнім змістом.

Вона образилась, але нічого не сказала насупроти. Ще подивилася в люстро й мовчки журилася над своїми зморшками на обличчі.

Одного ранку Володимир з Талею довго не верталися з купання на сніданок. Ганна пішла їх покликати. Ще здалеку вона почула їх сміх. Жартівливий настрій передавався й Ганні. Вона почала крадькома продиратись крізь лозу, щоб налякати їх.

Ось уже зовсім близько, як крізь мережево, видно їх постаті. Таля набрала велику пригоршню піску й погрожує засипати нею Володимира, але враз він відважно поривається до неї, розчіплює їй долоні й притягнувши до себе, починає несамовито цілувати. Таля на момент притулюється до його всім тілом, потім, взявшись за руки, обоє кидаються з реготом у воду.

Ганна заклякла від здивування. Вона почувала це й раніш, але не сміла припустити. Стати перед ними — хай побачать, що вони є... Але Ганна повернулася додому.

Коли Таля з Володимиром прийшли з купання, Ганна зустріла їх криком:

— Тут наймичок немає, щоб очікувати вас по три години. Я може теж хотіла б піти погуляти.

Але Володимир і Таля не зважали на її роздратований тон, реготалися й смашно їли. Це ще більше обурювало Ганну. Вона напалась на Талю:

— Ти вже дорослу з себе корчиш, а разом з тим і за холодну воду не візьмешся. Невже я повинна сидіти в оцій норі день і ніч?

Таля гостро відповіла:

— Та хто тебе просить, щоб ти сиділа. Іди гуляй, як тобі хочеться. І без тебе наїмся.

Ганна підвелася з-за столу й демонстративно пройшла в ліс. Вона довго блукала, оповита кошмарними припущеннями. Моментами їй хотілося повернутися додому й одверто назвати Володимирові його поведінку з дівчиною, але, розміркувавши тверезо, вона завчасу передчула поразку. Володимир розсміється їй в очі. Він завжди цілував Талю й при Ганні. Цим вона лише виявить себе, як ревниву жінку з хоробливою підозрою. І Ганні вже хотілося впевнити себе, що й у даному разі в поцілункові його не було нічого осудного, хоч інтуїція невпинно підказувала їй, що тут є загроза. Її тягло, як убивцю, на місце злочину до берега, де вона все бачила. Здавалось, що там вона переконається в безпідставності своїх припущень, але вже самий намір піти туди відновлював картину злочину з усією очевидністю.

Стомлена ходою й зголодніла, Ганна повернулася додому, як сонце вже звернуло за південь.

Це був, здається, перший день на дачі, коли Таля з Володимиром нікуди не виходили з дому. Володимир грав у кімнаті, а Таля на веранді читала. Але й цей факт сьогодні дратував Ганну. Володимирові з Талею не було сьогодні потреби тікати з дому, бо вона сама зійшла їм з очей.

Ганна напалась на Талю, що та до цього часу не зварила обіду. Таля знизнула плечима й не кваплячись почала розпалювати примуса.

Ганна ще зазирнула в кімнату до Володимира. Він, не звернувши на неї жодної уваги, продовжував компонувати. Ображена з того, що вона нікому непотрібна, Ганна забилась головою в подушки й там мовчки переживала свої прикрості.

Коли Таля прийшла кликати матір на обід—та спала, але, прокинувшись, не ворухнулась. Таля вдруге підійшла, а слідом за нею й Володимир. Обоє були занепокоєні.

— Що з тобою, мамо? Ти зле себе почуваєш?

— Ганнусю, чом ти не йдеш?

В цю хвилину всі Ганнині підозри розвіялись. Вона промовила тоном, ніби просила вибачення в обох:

— Просто нерви... перетомилась, мабуть, і все...

— Ну, мамусю, йди ж обідати,—по-дитячому просила Таля і в голосі їй був тембр щиросердого піклування. Ганна мерщій почала поправляти подушку, щоб замаскувати своє хвилювання, що несподівано опанувало її.

За столом з Ганною поводились як з хворою. Їй насипали першу тарілку, її припрохували, щоб вона з'їла більше, ніж вона могла. Ганна сама вже вірила в те, що її підозра виникла в наслідок хворих нервів і перевтоми.

В наступні дні Таля сама готувала їжу, а Ганна на правах хворої відпочивала. Здебільшого вона сиділа під сосною й милувалася з того, як Таля звивалася на веранді біля ронделів. Таля майже цілком зріклася своїх щоденних прогулянок, офірувавши себе на заступницю господині. Ганна тішилася з Талиної чулости й часом обіймала Талю з таким поривом, що Таля вибачала його лише заради хворих нервів. Таля з виглядом старшої давала матері різні рецепти лікування, але в такі хвилини Ганні хотілося бачити її малим дитям і пестити без кінця.

Проте якось, пестивши її, Ганна запитала:

— Ти дуже любиш Володимира Андрійовича?

Таля замішалась від такого несподіваного запитання й трохи почервоніла.

— Я його люблю, коли він буває веселий,—відповіла вона, знизивши голос.

Але це „буває веселий“ заспокоїло Ганну. Таля була ще таке щире дитя, не зважаючи на те, що цієї весни вона закінчила трудшколу. Якщо в неї й було якесь загрозливе почуття до Володимира, то хіба лише підсвідомо. Ганна мусить оберігати її від загрози.

— А чому ти не йдеш ніколи гуляти до подруг?

— Тут нікого нема з нашої школи. Ходять усе якісь такі, що бавляться в ляльки. Як би мені була тут Ніла, я б нікого більше не хотіла мати.

— А Шуру Плінтуса?—жартома зауважила мати.

— Не потрібний він мені. Був написав листа, але я йому не відповіла.

— Даремне. Він дуже до тебе хороше ставиться.

— А от я його не терплю, що він насміхається з моїх подруг. Я його колись провчу.

Таля виявила цим такий шляхетний порив, що Ганна не могла не виправдати її. Треба мати тільки її на оці, і з неї буде хороша людина.

Щоб закріпляти нерви, Ганна почала ходити ранками купатися разом з Володимиром і Талею І поволі вона знайшла рівновагу, хоч з Володимиром у неї відносини набирали характеру набридлих буднів. Він останніми часами почав нервуватись, нарікав, що йому не йде робота. Гуляти тепер він ходив здебільшого сам один і ніразу не запросив піти з ним Ганну. Володимир соліднішав і нарешті після тих зимових завірюх прийшов той „мудрий спокій“. Ганна могла самотньо блукати й споглядати околишній світ очима філософа. Вранці, коли їй траплялось зустрінути схід

сонця, вона вже мала заряд енергії на цілий день. Вона весніла й стиха переспівувала свій репертуар.

Одного ранку вона пройшла боса по росі на узлісся, де схід сонця особливо був прекрасний. Над білим озером гречок медово пах туман, загравною симфонією розцвічувався день.

Ганна шкодувала, що не покликала з собою Володимира. Що може дати більше надхнення від цієї картини?

Підіймаючись над обрієм, блискуче коло вбирало очі розтопленим золотом. Воно здавалось віконцем потойбічного світу космичних просторів. І ноги Ганні легко відривалися від землі, вона етерно летіла в казкові сонячні світи...

Але голоси пастушків, що підганяли корів, привели Ганну на землю. І все ж Ганна раділа, що вона громадянка землі, де так само мусить здійснитись казка, де живуть її близькі друзі Володимир і Таля, де є такі розхристані й галасливі пастушки, де корови дивляться такими великими добрими очима, де росяна трава наливає вим'я...

Запах молока зворушив у Ганни материнський інстинкт. Вона відчуває, як у ній самій наливаються соками груди, як хочеться приголубити того кирпатого з ластовинням пастушка... Їй хочеться мати сина такого ж кирпатого й верткого... Сина, сина,—промовляє вся її істота. І Ганна завчасу втішається з того, як вона шепне Володимирові на вухо, як він зрадіє... Він давно вже хотів мати дитину. Його мистецька душа буде збагачена почуттям батьківства. О, він ще не знає, яке багатство вона йому дарує. Тільки в батьківстві чоловік дозріває. І Володимир її буде поважний і глибокий митець.

Ще здалеку Ганна чула сміх Володимира й Талі. Вона прискорила ходу. Хотілося приєднатися до їхнього сміху, присоромити за те, що проспали такі прекрасні хвилини.

Але коли підійшла Ганна додому, сміху вже не було чути. Трохи здивована, вона підійшла верандою до відчиненого вікна й відхилила запону. І в ту ж мить стогін вирвався їй з грудей. З Талиного ліжка на неї збентежено глянули дві пари очей.

Як Фурія Ганна влетіла в кімнату. Весь вид її зчорнів, уста перекосились.

Володимир швидко зник у другу кімнату, але Ганна вбігла слідом і, лише встиг він обернутись, як кішкою вп'ялася йому в очі. Володимир з розмаху вдарив її в скроню, Ганна похитнулась, але в другий момент вона вп'ялася вже зубами в плесно його руки і враз з-під зубів бризнула кров. Із скривавленим ротом вона вбігла до Талі.

Таля сиділа на ліжку, спустивши голі ноги, з напіввідкритими грудьми, в сорочці, що трималась на одній поворозці і з виглядом повії задирливо посміхалася назустріч матері.

Ганна зупинилась на ній хижим поглядом.

— Хотіла й зробила. Чого ти дивишся, як відьма?—скрикнула Таля.

Ганна ледве затремтіла, але не зводила закляклого погляду.

Таля вже, не звертаючи уваги на матір, почала одягатись. Раптом її вразив шкляний брязкіт на підлозі. Таля обернулась.

Губи матері побіліли, очі затяглись туманною поволокою, вона поточилась до стінки й голова їй раптом звисла на груди.

— Вона отруїлась!—злякано скрикнула Таля.

VI

Протягом цілого тижня Володимир, Таля і лікар невідступно ходили біля Ванни. Бували моменти, коли пульс їй завмирав і на обличчі, здавалось, не залишалося ні краплини крови.

— Вона помре. Вже нічого не допоможе,—казав Володимир, і в голосі йому звучала надія, що такою розв'язкою він компенсує себе за всі безсонні ночі.

Тоді підводились на нього з докором великі змучені Талині очі. Володимир ніяково змовкав і відходив, роблячи виправдний жест: я з свого боку все зробив, щоб її врятувати, а тепер не моя справа.

Лікареві впорскування знову підсилювали пульс, і знову прояснювалася надія в Талиних очах.

Нарешті подих Ганні став рівніший, вона відкривала іноді на хвилину очі, хоч знати було з погляду її, що вона нікого й нічого не впізнає. Але одного разу, відкривши очі, вона глянула на Володимира й Талю, що стояли біля неї і привітно їм посміхнулась. Таля відповіла їй щасливим поглядом, але Володимир нахмурився. Він пригадав за свою хвору руку й почав поправляти перев'язку. Обличчя Ганні враз перекосилося, вона застогнала й знову знепритомніла.

З цього часу, коли Ганна прокидалася, і Володимир і Таля намагалися не бути в неї на очах. Навіть, коли потрібно було що подати матері, Таля ставала їй уголовах.

— Навіщо ви мене рятували?—якось хрипло запитала її Ганна.

Таля не промовила ні слова і вийшла з кімнати.

Другого разу Володимир заглянув у кімнату до Ганни й зараз же хотів непомітно зникнути, але Ганна його помітила. Вона жестом попросила його увійти. Він запобігливо промовив:

— Ти вже так гарно себе почуваєш?

Ганна глянула йому суворо в очі.

— Навіщо ти мене рятував?

Володимир одвів погляд.

— Про це ми поговоримо колись іншим разом. Тепер тобі треба спокою,—і він вийшов.

Ганна почувала, що її уникають, як мерця, що несподівано повернувся до життя. Вона шкодувала, що

не вмерла. Вона повернулася тепер до життя лише рухливим кістяком, в якому не було вже душі. Були кості просяклі отрутою, які поривало до того, щоб бути докірливою Гамлетовою тінню.

— Навіщо ти мене врятував?—знову через кілька днів запитала вона.

Володимир почував, що це запитання буде переслідувати його доти, аж поки він рішуче не відповість на його. Він скрикнув з відважністю загнаного злочинця:

— На те, щоб ти могла мене поїдом їсти. Доки маєш мене про це питати?

— Поки не відповіси.

— Так от. Я врятував тебе, бо в тебе є дочка.

— Ти ще хочеш познущатися з мене? Ти знаєш добре, що дочки у мене немає більше.

— Я з тебе не знущався й не хочу знущатися. Будь трошки розважливішою і не роби трагедії, де її зовсім нема.

— Бачити зґвалтовану дитину—це для матері не трагедія?

Володимир посміхнувся.

— Негіднику,—скрикнула вона,—де твоє сумління? Чи ти усвідомлюєш, що ти зробив? Ти виховуєш проститутку. І це по-твоєму не трагедія? Це розвага? Горло тобі перегризти, негідному.

— Досить того, що ти перегризла мені руку. Цього тобі я ніколи не подарую. Я не можу ворухнути пальцями. Ти усвідомлюєш, що це для мене значить? Ти усвідомлюєш, що ти зробила, якщо я не вилікую руки? Так от зваж: де трагедія! Чи ти труїлася б і тоді, коли б віддала дочку „законно“ заміж? Зґвалтував дитину! Ха-ха-ха! Не забувай, що цій дитині шістнадцять років і що вона тверезіше міркує, аніж ти в свої сорок. Ти вже своє віджила. Ти мала два чоловіки, а до того, мабуть, з двадцять полюбовників... Ти знала перше молоде кохання, а я знав тільки тебе...

— Ти знав Баталову й безліч подібних до неї.

— Коли б я тепер мав Баталову, я був би з того гордий. Баталова має ім'я, має талант, має смак до життя, нарешті має темперамент. А що ти маєш? Що дала мені ти, окрім настирливої гри на самолюбстві? Яке ти мала право ревнувати мене до Баталової?

— Та яке ж ти мав право відривати мене від Бачинського?

— Так, я зробив непростимий гріх перед Бачинським. Але знову ж таки через твою хитру гру на самолюбстві. Та я зовсім не хочу покутувати цілий вік чужі гріхи. Я хочу прожити молодо. Єдина твоя цінність—донька. Я її беру з цілковитим моральним правом. Досить грати в темну. Знай, що Таля моя жінка, а ти—її мати. Жадного насильства тут нема. Таля мене кохає так само, як і я її.

Ганна, трясучись від люті, підвелася на ліжку, ладна вбити супротивника одним поглядом, але Володимир з посмішкою на вустах витримав погляд. В ньому почувалась уже самовпевнена деспотична істота: хай би посміла Ганна дотикнутися до його руками—він не подивився б на її хворість і брязнув би нею так, що тільки пляма залишилася б від її сухорлявої постаті. Але він повернувся й рішуче відійшов. Він своє зробив, а плач його зовсім не обходить.

Побачивши Талю, Ганна владно покликала її до себе.

Таля послухалась.

— Ти знаєш, що в тебе може бути дитина?

Таля мовчала.

— Чи ти думаєш уже залишити науку й стати матір'ю?

— Я восени вступаю до музпрофшколи.

— Нікуди ти не вступиш, як будеш і далі так поводитися... хіба в публічний дім. Не забувай, що ти ще дівча і я твоя мати. Надто ти забрала собі волі. Від сьогодні ти не смієш зробити кроку без мого дозволу. З Володимиром я остаточно розриваю. Жити з таким негідником хіба ще зможе така злочинна потвора, як він сам. Якщо ти своєю зеленою головою не усвідомлюєш, на що йдеш, то він знає добре, що калічить тебе на все життя. Взавтра ми переїздимо до міста.

При останніх словах Таля випросталася:

— Якщо тобі так хочеться—можеш їхати. А я тобі вже кілька раз казала, що нікуди я не поїду від Володимира Андрійовича.

У Ганни на момент змертвіло обличчя, але зараз же на йому з'явилися криваві плями люті.

— Так я за шиворот потягну, кошеня ти миршаве! А з ним я ще побалакаю про тебе в суді.

— Ніде тобі не доведеться балакати, бо я вже не таке кошеня, як ти думаєш. Я його люблю і буду з ним жити

Ганна дико скочила з ліжка й стисла Талі руку:

— Паскуднице, ти забула, що він мій чоловік?

Таля визивно піднесла очі, що були трошки нижче від Ганниних:

— Був твій, а тепер мій, — вона вирвала руку й демонстративно вийшла.

Ганну охопив такий панічний страх, що вона ладна була тікати світ за очі. У річку, в прірву... Але вона ж ще така хвора й безсила.

Цього дня карти були розкриті. Таля з виглядом повноправної господині одверто радилась з Володимиром в різних господарських справах, готувала обід і як похлібниці підносила Ганні тарілку страви.

Вже не стелилась „для годиться“ канапа, і Володимир і Таля спали разом на родинному ліжку.

Довго не давав заснути Ганні шепіт закоханих за стіною. Лише закриє на момент знеможено вії, як знову пробігає їй по тілі болісний дріж і Ганна зі стогоном скручується на своєму ліжку, то, затаївши віддих, прислухується до стіни.

Вранці вона прокинулася ще змарніліша ніж було до того. Під очима обвисли мішки, по зжовклих лицях розходилися борознами зморшки, бірюзові очі вицвіли й стали каламутно-сірі, колись красивий клясичний ніс непропорційно збільшився. На скронях у косах витикалися подекуди сірі волосинки. Ганна за короткий час постарілася на який десяток років.

Коли Таля поставила біля Ганни на стільці каву, Ганна старечим хрипким голосом промовила:

— Дякую. Може краще ти налила б мені отрути.

До кави вона не приторкнулася. Вона одяглась поволі, поклала дещо з своїх дрібних речей у валізку і, ні з ким не попрощавшись, пішла на станцію.

І Володимир і Таля силкувались не помічати ані Ганниних приготувань, ані її виходу. Це ще більше роз'ятрувало Ганні рану її самотньости й безпорадности.

Всю дорогу в її уяві був домок біля заводської контори, з усіма його привабливими моментами співжиття з Ніком. О, як би хотіла вона тепер оселитися там, щоб дожити лишок своїх днів. Марне бажання.

В місті вона пішла на Володимирове помешкання й дико озиралася серед порожніх кімнат.

Другого дня була на могилі в Ніка. Вона тихо плакала, схилившись на надгробок, і, здавалось, що з сльозами просякали в землю до його її скарги. Та хороша чиста Таля зрадила їх. Вона передалася на бік Володимира, того розпусного Володимира, що став поміж Ганною й Ніком, як лихий дух. Ганна покинута від усіх.

Чому Нік так скоро пішов від неї,—він своєю міцною рукою врятував би Талю, він помстився б над тим напасником.

Сльози полегшили Ганні тугу. Відійшовши, вона озирнулася. Новий чавунний обеліск крицево мінився на сонці. Він міцно стояв на своєму постаменті. Здавалось—то горда Нікова постать.

І Ганна вже не почувала себе такою самотньою. З нею Нік, з нею його моральна підтримка. Ганні вже хотілося відновити спогади минулого, заслужити ту моральну підтримку своїм піклуванням про Ніка. Вона пішла за місто до заводу.

Так само чорним димом куріли гігантські димарі; так само незмінно пневматичний молот відбивав ритм праці, так само свистом обертались вентилятори, трансмісії, скрипіли зводи, гарчали вагонетки...

В будинку, де мешкав Бачинський, тепер оселився інший інженер. Крізь вікно Ганна бачила тюлеві гардини, а поза ними уявляла молоду чепурну господиню з щасливим виразом на лиці.

Ганна зайшла до Вольських, але на цей раз вона застала лише хатню робітницю Гашу, що працювала раніш у Ніка

— А де ж Любов Григорівна?

— Е, Любов Григорівна вже давно не живе з Андрієм Григоровичем. Вони ж розлучилися.

— Розлучилися?

— Нуда ж, місяців зо два,—і робітниця почала вводити Ганну в курс справи.

Андрій Григорович уже тепер на заводі замість Олександра Йвановича—директор. А Любов Григорівна такі нехороші чутки пускала про нього! Тут є на заводі нового інженера дочка, молода, красива дівчина. Через неї, здається, все й почалось. Андрій Григорович, мабуть, одружиться з нею.

Далі Гаша перейшла на загально-заводські теми. Ганні нікуди було поспішати. Вислухувала, хто з ким у сварці, хто в приязні, які інтриги між жінками та службовцями...

Прийшов Вольський.

— А-а!.. Ганна Павлівна. Скільки літ?—заспівав з властивою йому влесливістю, але „чин“ технічного директора все ж на йому позначався. Рухи його ста-

ли повільніші, і кожний з них був розрахований на імпозантність.

— Ну, як живете, як Володимир Андрійович? Давно я його бачив. Прекрасний чолов'яга. Заздрю вашому родинному затишку. Ви ж знаєте, ми з Любов'ю розійшлися. Далі не можливо було терпіти таке непорозуміння. Це ж був безперервний спорт.

— Це ж ваш ідеал. Perpetuum mobile.

— Для всього є свої межі, своя пора. Від зловживання спортом завжди буває поширення серця. У мене вже нервів нема. Як не є, я людина відповідальна, у мене серйозна праця. Я хотів мати хоч хвилину спокою. Та вже власне й літа не ті, не молоденькі ми вже з вами, Ганно Павлівно. А час великий учитель. Великий... Що більше вибуває твоїх днів, то настирливіше з'являється бажання продовжити їх у роді. Інстинкт—велика сила.

— Так хто ж у тому винуватий, що ви розгубили себе в грі?

— Не я розгубив себе, а вона. Я їй завжди говорив, що зрада чоловіка—це плювок за вікно, а зрада жінки—плювок у вікно.

— Так ви вирішили одружитися вдруге?

— Можливо.

— Єсть же подружжя, які й без дітей щасливо живуть. Візьміть, наприклад, інженера Кравченка.

— У Кравченка ж дружина серйозна. Кравченко може спокійно працювати. Тепер, наприклад, він чимало зробив щодо раціоналізації нашого виробництва

— А як же у вас посувається справа з Ніковим винаходом?—раптом перервала мову Ганна.

Вольський запнувся. Йому губи розтяглися в улесливу посмішку й злегка здригнулись.

— Не в образу вам кажучи, моя думка така, що в Миколи Матвієвича жодного винаходу й не було.

— Як?—Ганна широко розкрила очі.—Аджеж він демонстрував перед вами?...

— Микола Матвієвич демонстрував перед нами струм високої частоти. Це вже давним-давно винайдено. Це лише було повторення інженера Тесла, але без дротової передачі електричної енергії так ми й не побачили. Можливо, як би не той нещасний випадок—він довів би свій експеримент до кінця. Але я от на протязі цілого року б'юся і без жодних наслідків. Я реставрував за його плянами всі поламані частини генератора й кінець-кінцем доходжу висновку, що й самий генератор його—недороблений. Можливо, що у вас ще залишились якісь додаткові матеріяли—ви передайте мені, будь ласка.

— Абсолютно нічого не залишилося. Володимир Андрійович передав вам усі матеріяли.

— Значить—справа безнадійна.

— Зовсім не безнадійна. Цього не може бути. Ви мусите передати всі матеріяли до бюра винахідників.

— Бюро винахідників розглядає винаходи, а не заміри на винахід. Це ж смішно. Мало кому що западе в голову.

— Смішного тут нічого нема. Винахід був і він мусить бути відновлений. Я, як дружина його, вимагаю, щоб ви повернули мені всі його матеріяли, я направлю їх куди слід.

— Пробачте,—зневажливим тоном промовив Вольський,—ви—дружина Володимира Андрійовича, поперше. А подруге—я генератора відновив за власною конструкцією. Я зберіг лише деякі непопсовані частини й думаю, що Микола Матвієвич нічого не мав би проти, як я передам цього генератора для вжитку в наш завод.

— Ні, Андрію Григоровичу, цього ви не зробите. Я так не залишу цієї справи.

— Ви залишите, бо ви абсолютно не маєте нічого спільного з нею. Я вам кажу це одверто, як добрий ваш знайомий. А коли хочете офіційно—подавайте в суд. Як двічі два—чотири, я вам доведу, що Миколу

Матвієвича ви давно вже зрадили й що експлоатувати його працю ви не маєте жодного права, що врешті самий винахід— є лише замір.

— Ви негідник!—скрикнула Ганна, ставши в погрозливу позу.

— Негідніших претензій від ваших мені ще не доводилось чути.

— Де ваша честь?

— Ось для вас моя честь—прошу!—Вольський відчинив двері.

Ганна раптом схилила голову й покірливо вийшла. На момент вона відчула себе абсолютно обеззброєною і безсилою. В словах Вольського був заслужений нею докір—вона зрадила Ніка. Образа від цього зменшувалася лише сумнівом щодо здібностів Ніка. Але це був лише момент. На вулиці Ганна вже певна була того, що вона все життя належала Нікові. Вона мусить боротися за його ім'я, за його винахід. Ніякого сумніву—він був геніяльний. Почувала, що кревно любить цей винахід, як своє життя. З ним зв'язано стільки спогадів і страждань! Хай загубила Нікову доньку, але його винахід вона врятує.

Заява Вольського так вразила Ганну, що вона забула про всі інші свої прикрості. Всі думки, всі почування були тепер з Ніком і його винаходом. Того ж дня вона пішла до юрисконсульта спілки металістів.

— Скажіть, у пресі денебудь було оголошено про його винахід?

— У нас же не Америка. Та й сам Бачинський довгий час держав свою працю в секреті. Тоді тільки, після катастрофи була оповістка, що він загинув підчас експерименту з електричним струмом високої напруги. І все.

— М-да... Це трохи ускладнює справу. А ви могли б знайти свідків з фахівців, що потвердили б цей винахід?

— Свідків? Звичайно можу.

— Довідайтесь, які саме можуть бути їхні свідчення. Якнайбільше відомостів. Свідчення вашого другого чоловіка, які саме матеріяли він передав Вольському, акт слідчої комісії, в якому саме вигляді була машина після катастрофи... Тоді ми побачимо, які наслідки можуть бути з цієї справи... Якщо справді винахід такої ваги, як це кажете, може бути дуже голосний процес.

О, Ганна певна, що процес буде голосний.

І з завзяттям людини, що відшукала мету свого існування, Ганна взялася до справи. Але з першого кроку вона натрапила на перешкоди. Колишній технічний директор, Олександер Іванович, що його свідченням мала заручитися Ганна, зовсім виїхав з родиною з міста. Проте Ганна цим не засмутилась. Вона зараз же пішла до Кравченка.

Подружжя Кравченків радо зустріло Ганну. Тут не було патетичних фраз етикету, але в кожному звичайному слові Ганна почувала до себе приязнь. У взаємовідносинах подружжя вона не помічала сентиментальної ніжности, але й не було дражливих моментів ворогування. Була певність, приязнь і взаємна повага. В душі Ганна по-материнському раділа за це подружжя.

Вона просто, без зайвої дипломатії розповіла про справу з винаходом.

Кравченко серйозно замислився.

— Так, я більше ніж певний, що тут шахрайство Вольського. Я ніколи не припускав, щоб Микола Матвієвич грався у винаходи. Правда, електротехніка—не мій фах, але я на власні очі бачив нової конструкції генератора, бачив, що він діє. Я не можу свідчити, що Микола Матвієвич винайшов бездротову передачу, але я бачив струм високої напруги. Думаю, що Вольському не важко було відновити за плянами Миколи Матвієвича поламані частини. Тут шахрайство й шахрайство. Про це вам могла б дати цінні відомості Вольська. Знаєте, що вона останній час говорила: Нік загинув за участю Вольського.

Ганна вражено відкинулася від Кравченка, ніби він гучно випалив у неї.

— Так, так! Я певний, що пе могло статися. Хоч на заводі ці чутки розцінюють як провокацію, з помсти. Але безперечно, тут є частина правди. Я певний цього. Особливо після того, як мені стало відомо, як він виживав з заводу Олександра Йвановича.

Але для Ганни це були вже зайві докази. Вона вже цілком певна була, що Вольський стратив Ніка. І раптом її охопив такий розпач, як у перший момент, коли почула звістку про його смерть. Тепер вона знає вбивцю. Вона ладна була бігти й кричати серед площі: „Вольський убивця“.

Кравченко сам злякався за своє зізнання. І коли його дружина, обійнявши Ганну, тамувала її розпач, він уже з ніяковістю говорив:

— Звичайно, це тільки чутки і покищо нічим не обгрунтовані. Важко припустити участь у цьому Вольського, особливо, коли там був Володимир Андрійович.

Але Ганна вже хотіла якнайскоріше побачити Вольську. Якнайскоріше вона мусила впевнитись. Вольський мав бути вбивцею, щоб Ганна могла помститись за Ніка й за себе разом. Який жах! Його свідомо вбито. Його вирвали живого у неї з рук. Живого Ніка! Її захисника, її батька, її друга. Скоріше бачити Вольську.

Кравченко сказав їй адресу.

Ганну зустріла жінка, що в неї Вольська знайшла кімнату.

— Любов Григорівну? Тільки позавчора, як виїхала на завод до сестри. Казала раніше як восени не повернеться.

Цією звісткою Ганна почувала себе остільки знесиленою, що мусіла сісти на кілька хвилин, щоб отямитись. Здавалось, що вона вже програла справу назавжди, і їй ніколи не пощастить помститися за Ніка.

Проте за кілька днів вона міркувала вже по-іншому. Справи вона не залишить, навіть як би довелося їхати та розшукувати Вольську чи Олександра Йвановича, але Вольська за місяць-два повернеться, а до того часу Ганна зможе підшукати ще багато іншого матеріялу.

Увечері, щоб не навернутися на очі Вольському, вона пішла на завод до техніка. Технікова дружина здивована такою несподіваною візитою, почала заганити дітей до другої кімнати з таким виразом, ніби боялася, що Ганна їх зурочить. За дверима вона наказала старому батькові не випускати Колі й Ліди, а слідом за собою привела чоловіка.

Карпенко був ввічливий господар, намагався розважати Ганну, але поміж розмовою раз-по-раз кидав на неї допитливий погляд.

Ганна розпочала про справу дипломатично, здаля. Він, здається, був тоді, як Микола Матвієвич демонстрував свій винахід.

— А як же, був.

— Як ви вважаєте, чи мав той генератор якусь відмінну конструкцію?

— Безперечно, безперечно.

— Як на вашу думку: він діяв?

— Безперечно, безперечно.

— Ви могли б це посвідчити й на суді?

Технік дивився злякано на Ганну:

— А хіба може бути суд?

— Та ні... Я просто до слова. Але, скажімо, яканебудь комісія, щоб реставрувати машину?

— Ну, звичайно, звичайно. Це ж напевне може підтвердити і Вольський, і Кравченко?

— Звичайно. Оце ж я зараз і заходила в цій справі до Вольського. Він, виявляється, розійшовся з Любов'ю Григорівною?

— Йому це давно слід було зробити. Він—людина серйозна, а від неї окрім неприємностей він нічого більше не мав.

— Кажуть, що останнього часу вона поширювала про нього якісь непевні чутки?

— Від такої гістерички всього можна було сподіватися. Він це розповідав вам?

— Дещо розповідав. Я тільки сміялася.

— Казати, що Вольський виживав директора?—це ж справді смішно.

— Або ж ото про Миколу Матвієвича?

— А що?—здивовано перепитав технік.

— А що ніби Вольський підвів Миколу Матвієвича, щоб позбутися його конкуренції,—підказала технікова дружина.

— Ну, ви повірите цьому?—знову зі сміхом перепитав Ганну Карпенко.

— Все могло бути,—серйозним тоном відповіла Ганна. І той момент у перехресних поглядах подружжя пробігла тривога. Розмова обірвалась. Ганна підвелася й почала прощатись:

— Я гадаю, що ви не відмовитеся від своїх слів.

Технік мовчки простяг руку з таким жестом, ніби приспішував Ганну, щоб вона скоріше вийшла за двері.

Ганна зважила це. Вона знала, що технік мала їй підмога.

Того самого вечора вона мучилась тим, що має дуже замало сили, щоб помститись над Вольським. Вона мусила б почувати біля себе тверду чоловічу руку, щоб підтримувала в її намірах. Тоді знову на думку Ганні спав Володимир. Він мав щиру приязнь до Ніка, він шанував його винахід і врешті він же ж передавав, він усе знає. Він був підчас смерти Ніка. Можливо, він не здавав собі справи в деяких явищах, але ж вона йому відкриє очі. Володимир мусить узятися за цю справу.

Всю ніч Ганну мучили кошмари. То вона бачила, як Вольський оплутав дротами Ніка, і він корчився в дротяній наелектризованій павутині, то раптом вони

обидва ставали на герць; Вольський кидав Ніка на електричну машину, і обидва, винахідник і винахід, конали в електричному вибухові іскор. Над умерлим Ніком несподівано нахилився Володимир і ревно плакав.

Ганна прокинулася вся в сльозах. Її мучила глуха самотність. Єдиними близькими людьми, що могли з нею оплакувати Нікову смерть—це був Володимир і Таля. Ганна вирішила сьогодні ж виїхати до них. Вона розкриє їм очі на справу Ніка. Вони вжахнуться своєї поведінки. Вони мусять взятися за цю справу, щоб спокутувати свої гріхи.

Але ступивши крок у напрямку до вокзалу, Ганна гостро відчула ту зневагу до себе від Володимира й Талі, що зазнала перед від'їздом. Вона не могла їхати.

І що більше впевняла себе Ганна в доцільності своєї візити, то гострішим ставало почуття зради Володимирової й щораз більше затьмарювалась мета.

Ганна жила день за днем у борні з своїми суперечностями. І це були найгірші тортури, що їх Ганна знала за своє життя. Після такого дня наставала безсонна ніч, коли в Ганниній уяві випливали картини шлюбних оргій Володимира й Талі. Тоді Ганні хотілося, не діждавшись ранку, їхати до них і потруїти обох. Це був єдиний засіб позбутися нестерпних мук. Але на ранок Ганна ставала знесилена й нездібна ні на яку акцію.

Одного такого ранку Ганна почула дзвоника. Вона здивувалася. За ввесь час свого перебування вона не бачила в помешканні жодної людини. І раптом!.. Здивування Ганні ще збільшилось, коли вона побачила перед собою Володимира. В перший момент вона так йому зраділа, що мало не кинулась на шию, але, уздрівши строгий Володимирів погляд, опритомніла й мовчки пропустила його в двері.

Володимир сів, як гість, прибравши відповідного для офіційної розмови виразу.

Ганна вичікуючи стала навпроти.

— Скажи, будь ласка, що за комедію ти тут розпочинаєш?

— Як? Що?

— Які відомості ти збираєш?

— Так, збираю,—промовила Ганна довірливим тоном.—Справа набирає кримінального характеру.

— Психозу, ти хочеш сказати?—брутально викрикнув Володимир.—Кого ти запідозрюєш у злочині? В якому?

— Я не підозрюю. А факт явний. Вольський привласнює винахід. Він у вічі мені заявляє, що ніякого винаходу не було, що від генератора нічого не залишилося, окрім зламу, що він нарешті зробив власного генератора.

— Так! Так! Так! Жодного винаходу ми ще не бачили. І ніхто не бачив. Його побачать хіба нащадки наші. Оскільки мені відомо, як не бився Вольський, нічого з того не вийшло. Коли б ти була бачила, в якому вигляді забрав машину Вольський, ти б і словом не закинула йому про якесь привласнювання. Чи ти вже заразилася психозом Любови Григорівни й разом з нею маєте зайнятися шантажем? Я досі не припускав, щоб ти до такого могла дійти.

Ганна, що досі прислухалася здивовано до тону Володимира, раптом сама підвищила голос:

— Так ти зважаєш на те, що тобі говорить Вольський? Він уже поскаржився? А ти знаєш, що говорять усі, хто бачив винахід? Тобі байдуже до того? Ти легковажно передав працю, не порадившись ні з ким, і тепер же хочеш виправдати себе. Ви обидва погубили його.

— Кого погубили? Говори!—осатаніло підступив Володимир.

— Погубили винахід. Винахід був. Це ствердить добрий десяток свідків. Якщо ти одмовляєшся вину-ватити того негідника, я сама з ним розправлюся. Так,

так! Можеш посміятися з того, що тебе обводять навколо пальця. Так. Вольський ніколи не був приятелем Нікові, а в твоїх очах він став після того, як підвів Ніка на страту.

— Божевільна! Опам'ятайся, що ти говориш? Яке ти маєш право? Які підстави?

— Підстави я маю й доведу. Доведу!

— Доведеш, що ти божевільна? Що ти маєш доводити, коли я свідок того, як Нік увімкнув мечика, і в той же момент к чорту полетів його винахід і він сам. Про що може бути тут мова? За ввесь час Вольський не підходив до генератора ближче ніж за три кроки. За це я дам голову собі відтяти. А з того, яку докладну лекцію нам прочитав Нік, я й уважав, що тільки Вольський зможе відновити його працю. Я сам бачив, як радів Вольський з Нікового успіху. Коли б ти тільки знала, як його тепер смутить те, що він не може відновити цієї праці! Кілька разів він присилав до мене по додаткові матеріяли. Я відшукав усе, що міг. І все ж матеріяли недостатні.

— Тоді хай передасть у комісію до бюра винахідників.

— Нема чого передавати, розумієш? Матеріяли недостатні.

— Не вірю!—категорично заперечила Ганна.

— Слухай, Ганно!—співчутливо промовив Володимир.—Я бачу, що зараз ти здатна вірити в найнеймовірніше. Я тобі серйозно кажу, що нерви в тебе неможливі. Тобі не слід залишатися на самоті. Без усяких образ і сцен! Їдь сьогодні ж зі мною на дачу й відпочивай.

— Відпочивай!—Ганна гірко посміхнулася,—мене тепер жде відпочинок тільки в домовині, а поки я жива, я зроблю все, що можна зробити.

— Без трагічних фраз! Усе, що можна зробити в Ніковій справі, я зроблю, і зроблю це без гістерій, по-

діловому. На мені лежить відповідальність за Ніка, і я виконаю, не турбуйся. Їдь і відпочивай!

— Де відпочивати?!—скрикнула Ганна.—Я можу відпочивати поруч з тим, хто занапастив мені дитину?

— Боже мій! Ти божеволієш від напастей. Будь трохи розважливішою. Про яку напасть може бути мова? Трапилось те, що трапляється майже в кожній родині. Кожний буває ж моментами неосудний. Навіть офіційний закон кладе на це змилування, а ти?.. Я знаю, що зробив для тебе велику прикрість, а може ще більшу для себе. Що сталось, те сталось. А зараз я приїхав не тільки від себе тебе просити, але й від імени Талі. Коли ти справді їй мати, ти не залишиш її на призволяще.

Ганна різким рухом піднесла голову, щоб відповісти Володимирові, але, напіввідкривши рота, вона раптом одвернулась.

— Годині за дві я зайду по тебе, так що будь готова,—вів далі Володимир, не зважаючи на заперечливий Ганнин рух. Він навіть поцілував їй руку і вийшов.

Ганна відчула, що її карти змішані, і в цьому безладді вона втратила всяку орієнтацію й владу над собою. Найголовніше, вона втратила віру в те, що їй самій пощастить виграти процес з винаходом, а з другого боку, якась інтуїція підказувала їй: не покладайся на Володимира, ти ж його вже знаєш. Але що більше аналізувала Ганна Володимирові слова, то більше добачала в них логіки. Програма зізнань у Ніковій справі майже вичерпана, а далі? Сидіти бездіяльно до осени в пустому помешканні? Таля ж кінець-кінцем її дитина. Та й справді, яке мала право залищати її на призволяще? Що Таля уявила себе дорослою? В такому віці всі вони грають у дорослих—дати їм різок і манія зникає. Володимир—вічний бунтар. Він завжди буде копирсатися в своїй психіці, щоб відчути якийсь хроматичний нюанс... Його мистецька вдача мусить

бути йому виправданням. Адже кінець-кінцем приїхав він по Ганну!

Коли за дві години Володимир зайшов, Ганна була вже готова до від'їзду.

VII

Таля зустріла матір здивованими очима, що дало Ганні привід думати, що Таля її не сподівалася. Проте, коли нахилилась, Таля все ж поцілувала її, як далеку родичку.

Як і раніш, Таля змовлялася з Володимиром і це знову починало дратувати Ганну, але вона не хотіла з першого дня розпочинати з цього сварку.

На ранок вона взялася до виконання обов'язків господині. Все було нормально й затишно під високими соснами дачі, але тінь, що від них спадала, ніби стала органічною часткою душі кожного з мешканців. Усі троє були в мовчазній прохолоді.

Повернувшись з прогулянки, Ганна застала в кімнаті роздратовану Талю, що вичитувала Володимирові.

— Ви ганчірка, от що я вам скажу.

Володимир одвернувся й мовчки пройшов до другої кімнати.

Ганна суворо глянула на Талю:

— Ти з ким це так розмовляєш? Чи ти хочеш, щоб я оце закотила спідничку й провчила тебе?

— Я з божевільними не розмовляю,—роздратовано кинула Таля й відійшла до вікна.

Ганна який момент стояла, як стовп на роздоріжжі.

— В чому справа, Володимире?—запитала вона його.

— Цілуйтесь там,—викрикнула крізь двері Таля.

— Облиш мене, будь ласка! — огризнувся Володимир.

1 Ганна рішуче пішла на Талин голос. Але Талі вже в кімнаті не було.

Ганна не могла подарувати їй епітету „божевільна“. Вона розпікала в собі рішучість. Вона провчить її. Але кожного разу, як бачила перед собою Талю, її намір паралізувала свідомість того, що раніш вона чула цей вираз від Володимира, що кінець-кінцем корінь зла—сам Володимир. Між ними безперечно був потайний зв'язок, і Ганна мусила дослідити його, щоб нарешті урвати раз назавжди.

Не довго їй довелося ждати, щоб пересвідчитися. Після вечері вона поскаржилася на втому й пішла спати, залишивши Володимира з Талею. Проте настирливі думки не давали їй змоги заснути, а стишений гомін за стіною непереможно вабив—Ганна тихо вийшла в передню кімнату, що межувала з верандою, і стала за гардиною біля відчиненого вікна, щоб замаскувати свій намір. На веранді при світлі лямпи вона побачила занепокоєного Володимира, що доводив Талі:

— Ти собі не уявляєш, яких дурниць вона може наробити. Ти ж сама бачиш, що сталося з нею останніми часами?

— Так що мені до неї?—капризно заперечувала Таля.—Я хочу жити так, як мені подобається.

— Слухай, Талочко,—підлещувався Володимир,—тобі так само буде неприємно, коли вона буде ширити про нас чутки. Все ж таки вона тобі мати.

— Плювать мені й на матір, і на всякі чутки. Хай собі буде матір'ю, а до мене не втручається. А ні, так панькайтеся з нею, я більше жити у вас не буду.

Ганна, не дослухавши, відійшла від вікна з таким виразом, ніби вона справді почувала на собі фізичний плювок доньки. Вона не могла ані протестувати, ні плакати. Почувала, як безсила лють підіймає їй на голові волосся. Чомусь подумала, що в цю хвилину волосся її сивіє. І вже якийсь внутрішній сивий мороз цілковито скував волю. Ганна чула, як у бічну кімнату увійшов Володимир з Талею, але він не відчинив дверей до Ганни, де навпроти стояло його ліжко. І моментами Ганні хотілося схопити ножа й на ранок побачити на шлюбному ліжку чоловіка й доньку з перерізаним горлом. Але вона лежала скована морозом.

Вранці Ганна придивилася в люстро до своїх кіс і справді побачила далеко більше сивих волосинок, аніж було їх напередодні. Неодягнена, з розпатланими кісьми, вона безсило сіла на ліжко. Погляд її зосереджено вдивлявся, тоді як вираз обличчя свідчив про те, що вона нічого не бачить перед собою.

По черзі заглянули до неї крізь двері Володимир і Таля, але зараз же зникли з стурбованими обличчями: вони бачили перед собою божевільну.

Врешті Володимир боязко підійшов.

— Чому ти не одягаєшся? Йди снідати.

Ганна не поворухнулась. Володимир допитливо вдивлявся їй в обличчя. Раптом усі м'язи їй на обличчі заворушились, уста витяглись. Ганна хотіла засміятись, але голос їй хрипко обірвався. Вона спокійно промовила:

— Довідуєшся, чи не треба мене ще в божевільню? Не дивись так пильно. Я ще нормальна, але скоро, мабуть, збожеволію. Ти бачиш, що робиться з моїм волоссям?

— Я тобі завжди казав, що в тебе нерви... Може й справді тобі слід поїхати в санаторію?

Ганна зимно посміхнулася:

— Ти б уже краще мене відрядив на той світ—було б радикальніше.

І враз охоплена якимось приступом шаленства, вона скочила з ліжка й стала врівень з Володимиром:

— Чи ти думаєш, що я вже зовсім осліпла, і перед моїми очима можна витівати все що завгодно? Я питаю тебе востаннє: я тобі жінка, чи ні?

— Ми з тобою вже говорили про це.

— Що я похлібниця? Так з сьогоднішнього дня ви з отрутою будете їсти цей хліб. Я тільки тоді відійду від вас, коли побачу обох на смертному ліжку.

— Ти справді божевільна. Не уявляй собі того, чого зовсім немає. І взагалі відкладімо цю розмову до того часу, коли в тебе будуть здорові нерви.

Володимир з робленою байдужістю вийшов.

Ганна відчула ще більший приступ люті. Вона справді божеволіє. Нехай. Це був її привілей. Вона помститься. І Ганна з зловтішним виразом вийшла на веранду, де снідав Володимир з Талею.

— Ну, як вам спалося, проститутко?

Враз Таля перекосилася на лиці й брязнула філіжанкою об блюдце так, що й філіжанка, і блюдце розсілися.

— Не звертай уваги,—застерігав Талю Володимир,— заспокойся, будь ласка.

Але Володимирові слова ще більше роз'ятрили Ганну:

— Я примушу вас звернути увагу. Я доведу вас до божевілля, як довели ви мене. Якщо в тебе немає матері—то в мене немає дочки. Я провчу тебе, суко. Я повішу тебе власною рукою, щоб ти не плямувала пам'яти твого батька.

При останніх материних словах Таля вибухнула плачем і ту ж мить зникла з веранди.

Голос Ганні обірвався.

— Ти б ще прадіда згадала,—злісно проскриготів Володимир.

— Мовчи, спруте ненаситний!—погрозливо скрикнула Ганна. В її голосі була така відвага, що, здавалось, вона ось зараз вгрузне пальцями йому в горло. Він замовк.

Сьогодні Ганна почувала свою перемогу. В ній оживала жінка-мачуха. Ганна вже свідомо намагалася підтримувати в собі войовничий дух. Вона не дасть їм супокою.

Але в міру того, як сонце схилялося за обрій, гаснув і запал Ганні, а натомість почав підвищувати голос Володимир. Талі не було вдома цілий день. Володимир шукав її і в лісі, і біля річки... Даремне. Мало що могла вона зробити з собою, доведена до розпачу такою відьмою. Володимир так і сказав Ганні: „відьма". Але на цей раз Ганна змовчала. Вона сама почувала, що завинила перед Талею. Хіба можна було так дiймати бідне, спантеличене дівча? А що, як, боронь боже, Таля справді зробила що з собою?.. І Ганна сама пішла поміж деревами, виглядаючи Талю.

Вже стемніло. Ганна, пригнічена злочином, як тінь Каїна, поверталася додому. Коли це зовсім несподівано побачила, як до веранди з протилежного боку наближалася Таля. Ганна мовчки пропустила її наперед себе, а сама винувато пішла вслід.

— Талочко! Що з тобою? Де ти була? — ошалілий від радости перестрів Талю Володимир. Він хотів узяти її за руку, але Таля різко вирвала її.

— Ідіть від мене!

Коли Ганна заглянула в кімнату, щоб покликати її на вечерю, Таля вже лежала роздягнена в ліжку, повернувшись лицем до стіни. Вона не озвалась до матері, і Ганні вже не було потреби повертатись на веранду. Сьогодні ніхто не обідав, але й вечеря була зайва.

Володимир допізна ходив нервово по веранді. Згодом він зайшов у кімнату до Талі і тоді знову Ганна почула роздратоване Талине: „ідіть від мене!"

Володимир пройшов у кімнату до Ганни й, не роздягаючись, з розгону ліг горілиць на своє ліжко навпроти.

Вранці, приготувавши каву, Ганна сходила з очей, щоб дати змогу напитися Володимирові, а потім і Талі. Але до обіду взялася сама Таля. Вона однаково була мовчазна, як з Володимиром, так і з Ганною, і це вже до деякої міри вдовольняло Ганну. Вона вже почувала приплив теплого материнського почуття до Талі.

Коли Володимир зник у лісі між деревами, Ганна провела його очима, засилаючи в думках якнайдалі, а сама повернулася до Талі під сосну.

— Іди відпочинь, я сама буду готувати.

Таля мовчки продовжувала кришити буряка з таким виразом, немов би материні слова — це була лише дитяча забаганка.

Ганна почувала, як у ній підступає роздратовання. Їй знову хотілося досадити Талі.

— Що ти хочеш цим довести? Що мене для тебе не існує в цьому домі? Що ж, я піду, коли тобі так хочеться. Будь повноправною господинею, якщо в тебе нема іншої перспективи. Я піду... В мене ще багато праці. Я не кину так на глум праці твого батька, як кинув її Володимир.

— Але-ж ти, здається, кинула раніш його, ані ж Володимир Андрійович зміг віддати ту працю,—зі злісним смішком зауважила Таля. В її руках засичав примус, і здавалось, що то сичала сама Талина злість.

Ганна почувала, що в неї з-під ніг висковзує ґрунт. Вона мусить утриматись за всяку ціну.

— В тому, що я зробила, він сам був багато винуватий. Він мене давно простив. Але, коли б він знав твій вчинок, він тобі цього не подарував би,—промовила Ганна суворим тоном закляття, проте зараз же винувато глянула на Талю, злякавшись того, що вона надто жорстоко поводиться з нею.

На диво Таля лише посміхнулася:

— Не подарував би через те тільки, що Володимир твій полюбовник.

— Мерзотнице!—скрикнула Ганна.

— Не гірша, як була моя мама, — так само, не підвищуючи голосу, відповіла Таля.

Ганна відчула, як її всю обдало варом, вона задихалась, але в другий момент її захлинула якась страшна холодна хвиля, кров у жилах зупинилась і навіть нігті на пальцях, що тільки но ними Ганна ладна була вп'ястися в Талю, побліддли. Ганна раптом прозріла. І пригнічена своєю провиною, вона мовчки відійшла від Талі.

Коли б Ганна не розходилася з Ніком, тоді б Володимир напевне був би законним Талиним чоловіком. З них була б прекрасна пара. Обоє музикальні, обоє романтики. Тоді б Володимир напевне мав ту цінність молодого кохання, що її бракувало Ганні, жодної трагедії тоді не було б. Це ж Талин знайомий. Яке мала право перехоплювати його від Талі? І тепер тільки Ганна усвідомила, що з самого початку ревнувала Талю до Володимира.

Так. Таля мала рацію називати її мерзотницею. Піти від них—нехай живуть. Це буде чесніше. На цей раз вона не поїде на помешкання до Володимира, вона оселиться десь у затишку, де ніщо не буде нагадувати їй про нього. Може це навіть краще зробити, поки він не повернеться з лісу... Від сьогоднішнього дня вони не існують одне для одного.

В кімнаті Ганна знищувала все, що нагадувало тут про неї. Вона рвала папірці, що їх колись писала, вибирала ноти, переписані її рукою, упаковувала всі свої фотографічні картки, книжки з своїми написами...

Все. Тепер їй хотілося б лише тепло попрощатися з Талею.

Ганна підійшла на кухню під сосну.

Таля нехтиво слухала матір, склавши губи в зневажливу гримасу. Хоч би риска вдячности за материну саможертву, хоч би натяк на жаль перед розстанням. Нехай. Ганна нічого від неї не хоче. Єдине її прохання — нехай Таля вплине якось на Володимира, щоб він не залишив так справи з Ніковим винаходом.

— Ти ж знаєш, що Вольський хоче привласнити працю. Батько усе своє життя бився над винаходом, а тепер цей негідник запевняє, що він нічого не винайшов. А Володимир потурає йому.

Жорстоке Талине обличчя щораз набирало ніжних дитячих форм, воно запливало гарячою краскою розпуки. . І враз Таля з глухим стогоном кинулася на груди матері.

Ганна притисла Талю з такою утіхою, з якою може притиснути свою дитину мати, що її давно вже вважала за загублену. Таля нічого не говорила, але Ганна почувала, як Талині сльози зогрівають їй груди. В них уже була і вдячність, і любов, і обітниця. Ганна вже з ніяковістю в голосі говорила Талі про її батька, про його видатний винахід, про його любов до Талі. Таля тільки тоді виправдає ту любов, коли примусить Володимира відновити винахід і Нікову репутацію.

— Живіть щасливо! Я не гніваюся. Я завжди любила Ніка й з думкою про нього доживу свій вік.

Ганна поцілувала Талю в голову й уже хотіла відійти, як Таля, зрошуючи сльозами, припала до її руки.

— Люба! Мамусю! Прости!.. Я не хотіла тобі робити боляче... Я його люблю. Я давно його любила.

При останніх словах Ганні пробігла по тілі ніби електрична іскра, але вона стримала тремтіння, і міцно поцілувавши Талю в уста, відійшла.

Таля скорботно дивилася їй услід.

Раптом на півдорозі до станції Ганну перестрів Володимир.

— Це що за комедія?—грізно звернувся він.—Що за потреба така раптом?

— Зовсім не раптом,—лагідно озвалася Ганна,— я давно тобі казала, що хочу жити сама. Справді, Володимире, так буде спокійніше для мене й для вас.

Лагідний Ганнин тон зовсім спантеличив Володимира. Він уже не міг так грізно кричати.

Взявши в одну руку чемодана, а другою підтримуючи її, він лагідно заговорив:

— Облиш це, Ганно! Вертайся додому й обміркуємо. Навіщо це все?

Ганна слухняно повернулася. Вона спокійно доведе йому рацію свого вчинку, і вони розійдуться друзями.

— Ти ж знаєш, що ти хвора й тобі зовсім неможна залишатися без догляду. Я розумію, коли б ти їхала

в санаторію, але ж ти їдеш у міську задуху. Я не уявляю, що може статися з твоїми нервами.

Ганна посміхнулася:

— Невже ти думаєш, що мої нерви кріпнуть від того, що я тут? Але облиш мої нерви. Поговорімо об'єктивно. Я ж тут зайва. Ви обоє молоді... живіть собі щасливо.

— Що ти хочеш цим довести?

— Я тільки погоджуюсь з тим, що ти мені колись казав. Ти ж кохаєш Талю?

— Ха-ха-ха!—раптом якось неприродньо зайшовся сміхом Володимир.

Ганна відчула образу за Талю.

— Якщо ти граєшся дівчиною, то після цього ти... Вона тільки поглядом доказала.

Володимир споважнів.

— Я вже тобі раз доводив... Це прийшло так несподівано, як і несподівано пройшло. Пора вже нам почати жити нормально.

— Як то? Адже ж ти мене зовсім не любиш?

— Може й не люблю. Але я до тебе звик. Коли б це не так, я зараз тебе зовсім не просив би залишитися. Я хочу спокою. Я хочу працювати, мушу працювати—інакше кулю в лоб. Коли ти виїдеш—я певний, що не матиму його. Я знаю, що я баламут, хай негідник, але ти сама зваж: що може дати мені Таля? Вона ж дитя. Їй ще потрібна тверда материнська рука. І в цьому може ти сама винна...

Ганна здивовано дивилася на Володимира. Що за дипломатія?! Для чого це говорити, коли вона певна, що він не дотримає слова. Ганна заглибилася в себе, силкуючись збагнути причину такого повороту. Але задуму Ганні розвіяв дотик Володимира до її руки.

— Я бачу, що ти не віриш... Але ти повіриш, коли я всаджу собі кулю. Так, я це зроблю. Я це зрозумів, коли побачив твій рішучий намір. Я гублю

рівновагу. Я ніколи не закінчу своєї опери, а без цього—я банкрут.

Уже, дивлячись на Володимира, з яким газардом він доводив, Ганна припускала, що від його експансивної вдачі можна було сподіватися всяких випадів. Так чи так, а Ганна мусить подумати про Талину долю. Такий поворот справи зовсім не тішив її. Вона почувала, що опинилася в темному лябіринті, де кожний крок міг бути згубний як для неї, так і для Талі.

— Гаразд! Я покищо залишаюся. Я ще подивлюся на тебе. Але я зовсім не вірю в те, що нам доведеться жити разом. За свою поведінку ти заслуговуєш на те, щоб тебе розтяти на частки, як ти розтяв моє серце,—вимовила вона й, швиргнувши капелюшка, вийшла на веранду.

Таля, побачивши матір без капелюшка, нахилилася над ронделем і почала безтямно мішати ложкою страву.

Увесь день Ганна була пригнічена своїм безвихідним становищем. Залишатись тут — це значить знову викликати ревнощі Талі, від'їхати—залишити Талю на глум цього хижака, що буде бавитись нею, як беззахисним пташенням... Мерзотник! До чого він довів її?..

Але надвечір Ганнине обурення вщухло. Кінець-кінцем усі його гріхи від вдачі митця. Хіба тільки він такий? Хіба Гдаль не зрадив на старість дружини й дітей? Хіба Володимир не мучиться цим? Він цілий день ходить з похиленою головою, як побитий пес. Він уникає зустрічі з Талею. Так, він усвідомив нарешті. І Таля ж мусить погодитись кінець-кінцем. Це найкраще для неї. Вона ще молода, її почуття скороминущі. Вона ще зовсім не така зіпсована, як думала Ганна. Дитя ж! Материнською ласкою ще можна вплинути на неї й переконати.

І Ганні зараз прикро стало від того, що вона, ніби боячись Талі, уникала цілий день розмови з нею. Правда, Таля сама була до того похмура, що, відповідаючи матері на звичайне її запитання, мала вигляд

подібний до того, як у дитинстві приймала лікарські пілюлі.

А проте, Ганні, як матері, слід бути сміливішою і вибачливішою до Талі.

Ганна пішла в кімнату до неї:

— Талю, ти спиш?

Таля не відповідала, хоча Ганна й була певна, що вона не спить. А в тім... нехай спочиває. За цілий день напрацювалась. Ганна поцілувала Талю й перейшла до себе в кімнату.

Крізь відчинене вікно вона довго вдивлялася в пітьму вечора. Силуети дерев стояли в німому спокої, тільки зорі холодно вібрували.

Думки Ганні заглиблювались, рафінувались. У тій зоровій вібрації вона відчувала вже далеку симфонію віків над стомленою землею. Чомусь думала, що серце землі таке саме стомлене, як і в неї. Скільки своїх дітей вона втратила! Скільки прикростей і злочинів перенесла на собі! Але однаково всіх голубить, усім співає колискову спокою й забуття... Всі її діти—однаково нещасливі в своєму ворогуванні й змаганнях, як і вона—мати. Тільки зоряна симфонія звучить закликом до надії, до ясних верховин перемоги, до світляної симфонії землі. І згадала про Ніка. Він мав засвітити серед цієї темної лісової хащі зорі... На момент пройняла розпука за безнадійною втратою. Але ж ні, Ганна не могла жити в безнадії. Вона вірить у те, що Ніків винахід увійде в життя. Вона досягне цього навіть, як би їй довелося йти на страту. Так, Ніків винахід мусить звільнити землю від дротів, що оплутали її, він засвітить на землі зорі. І це скоро, скоро! Може тоді дійсно симфонія „Лісової пісні“ забренить живою казкою на землі. Симфонія... Володимир мусить її творити, мусить!

Ганна відчула, як у її грудях розтанув гнів до його.

Прийшов Володимир. Він сів на своє ліжко й застиг мовчазно в зігнутій позі. Його видимо мучила провина перед жінками. В родині він був осуджений Каїн. У Ганни прокинувся жаль до нього. Вона поклала йому руку на голову, і коли впевнилась, що заспокоїла, відійшла.

Вранці він далеко певніше себе почував. Він поділовому підніс голову й за довгий час уперше сів за рояль. Ганна була задоволена з себе, що ступила на шлях замирення з ним. Зате дуже непокоїла її Таля. Вона зблідла і майже нічого не їла ні за сніданком, ні за обідом. Коли Володимир звертався до неї, Таля дивилася поверх його голови з таким виразом, немов би перед нею був автомат, якому зайвим було відповідати. Іноді в Талиних очах пробігав навіть вогник ненависти. Тоді Ганна тішилась. Таля осуджує Володимира. Вона мусить його забути.

Якось Ганна зауважила йому:

— Не займай, будь ласка її! Ти ж бачиш, як це її дратує.

І на знак послуху Володимир схилив голову. Так. У йому ятрилась рана каяття. Ганна при кожній нагоді співчутливо пестила його. Він мусить вилікуватися й стати її давнім, хорошим Володимиром, надійним оборонцем прав Ніка.

— Коли ж ти вже думаєш узятися за Нікову справу?

— Ах, дай мені спокій з Ніком! — роздратовано скрикнув він, але глянувши, як потемніло Ганні обличчя, уже лагідно додав:

— Хоч тепер помовчи про нього.

Ганна вибачила Володимирові. Він ревнує її до Ніка; йому особливо прикро слухати це тепер, коли він хоче прихилити її до себе. Чудний хлопчик! Вона ж любить його.

Щораз Ганна палкіше виявляла свою приязнь. Вона горнулась до нього всім тілом, називала найласкавішими йменнями і кінець-кінцем Володимир виходив з своєї холодної замкнутости. В ньому напружувались м'язи.

Одного ранку Таля довго не виходила на сніданок. Нарешті вона з'явилась на веранді вся бліда, як стіна.

Ганна стурбовано запитала:

— Ти не хвора часом?

— Ні,—різко відповіла Таля. Вона на хвилинку присіла, випила раптово свою охолоджену шклянку кави й знову квапливо підвелася.

— Я їду до міста.

Володимир і Ганна з обох кінців націлили на неї здивовані погляди.

— Чого ж тобі раптом так заманулося?—промовила Ганна.

— Не раптом, а давно вже треба було,—грубо викрикнула Таля,—вам хоч до зими тут сидіти Байдуже до того, що мені треба вступати до школи...

— Зовсім не байдуже, але ж це ще рано.

— Ти дуже добре знаєш, що рано! Тобі ще не розвиднялося після цієї ночі. А заяву ти подала? А хоч поцікавилася ти, яка програма?

Ганна почервоніла. Таля мала рацію. Ганна забула в останній час про неї, захопившись Володимиром.

— Не турбуйся, будь ласка! — заговорив Володимир, дивлячись кудись у простір поза Талею,—я в свій час усе зроблю.

— Дякую красненько! Обійдуся без ваших послуг. Доволі з мене того, що в мене є мати, яка турбується за мене.

Таля зникла в кімнаті, видимо готуючись до від'їзду.

Ганна приголомшеним поглядом дивилася на Володимира, що так само зніяковіло переминався.

— Слухай, Володимире, треба покласти край цим капризам.

Володимир твердим кроком увійшов до кімнати.

— Облиш, будь ласка, свої витівки! Ніхто тебе в місто саму не пустить.

— І тут мене ніхто не вдержить.

— Слухай, Талочко! Якщо тебе так непокоїть школа, то я їду разом з тобою, і все буде гаразд.

Ганна вбігла до кімнати саме в той момент, як Володимир, заспокоюючи Талю, торкнувся рукою її плеча.

Таля з огидою відкинула плечем руку:

— Обійдуся! Можете тут займатися любощами!

— Без капризів, Талю!— суворо промовила Ганна й повернувшись до Володимира так само суворо заговорила: — А тобі зовсім непотрібно їхати з нею. Можеш займатися тут своєю працею, а в мене є досить вільного часу, щоб бути з нею.

Володимир ураз роздратовано вибухнув.

— Попрацюєш у таких умовах! Коли б ти знала, як ти мені опроклятіла з своїми намірами, ти б каменем сиділа тут.

— Ах так, каменем!.. Ноги моєї більше тут не побачиш. Я тобі вже казала. Талю, ми їдемо разом.

Таля ж, ніби вмисне, щоб подратувати матір, тепер зовсім не квапилась.

Ганна, побачивши її вагання, рішуче відійшла й почала бгати у свій саквояж всяке лахміття, що потрапляло їй під руку.

Таля на хвилину замислилась, але раптом, ніби засоромившись свого відступу, так само квапливо почала відшукувати потрібні їй речі.

Володимир кілька хвилин стояв у грізній позі й мовчки дивився на метушню обох жінок. Нарешті він промовив:

— Ви збожеволіли? Тоді на якого чорта здалася нам дача!

Йому ніхто не відповів. Побачивши в люстрі свою величну позу, на яку ніхто не звертав уваги, він раптом осатаніло гримнув люстром об підлогу, що аж бризки розлетілися шкляним брязком.

Ганна й Таля перелякано глянули на Володимира.

Він з перекошеним від люті обличчям вийшов на веранду й хрипким голосом почав кликати власника дачі.

— Ми виїжджаємо!

VIII

Йдучи по мокрому листі бульваром, Ганна почувала в себе на душі таку ж сльоту, яка була навкруги. Пустельно, холодно, тільки дощ безнастанно сік нерви дрібними краплями. Скоріше почути людський голос, забути хоч на хвилину прикрості, що невідступно переслідували її.

Ось зашумів верхів'ями осокорів мокрий вітер, і Ганна здригається вся від його раптового холодного подиху, закутується змокрілим коміром і йде пригнобленою старцюватою ходою. А в ушах з шумом вітру розлючений Володимирів голос: „Одно з двох, або тебе вдушу, або сам не буду жити!“.

І це кожного разу бувало, коли Ганна нагадувала Володимирові про Нікову справу. Хай так, хай ревнує, але ж кінець-кінцем співжиття з ним неможливе. Він держить її в чорному тілі, вбиває кожний прояв індивідуальности. Тепер Ганна, як би й хотіла співати в опері, вона попри все своє бажання не могла, бо за своєї спроби отруїтись перепалила собі голосові зв'язки. Та й Володимир цього ні за що не дозволив би. Минулий рік йому куховарка більше коштувала, аніж заробляла сама Ганна. Базар і кухня — ось щоденна програма Ганниних обов'язків. Боронь боже, щоб Володимир прийшов і не застав її вдома! Він вичитував би їй протягом цілого тижня, як це вже було раз, коли Ганна довідувалася про приїзд Вольської. Вона знову збирає плітки? Вона компромітує його вже самою своєю поведінкою перекупки...

Але Ганна поза всю боязкість, що навівав на неї Володимир, поспішала до Вольської. Вона ще встигне повернутися додому до закінчення репетиції. Їй так хочеться бачити Вольську, вилляти перед нею всі свої кривди, поговорити про Ніка. Після кількох несміливих натяків, вона заріклася говорити про нього з Володимиром. З Талею ж Ганна майже зовсім не розмовляла. Власне, не розмовляла з нею Таля. Вона почувала себе в домі незалежною жінкою, ніколи не звертала уваги на Ганнині зауваження, бо до того ще мала заступника в особі Володимира.

Зверхні погляди, що кидали на Ганну з обох боків і Володимир і Таля, поволі починали принижувати її у власних очах, Ганна починала запобігати, як перед Володимиром, так і перед Талею.

Іноді, повернувшись з базару, вона заставала їх обох у піднесеному настрої, хоча у цей час Таля мусила бути в своїй музичній школі. Ганна ж робила вигляд, що зовсім не помічає нічого і мучилась тим, що не цінують її вибачливости.

Іноді ж увечері Таля поверталася додому далеко пізніше за самого Володимира. Тоді Володимир хмурився, пробував вичитувати Талі, але вона і йому так само безапеляційно відповідала: „була там, де хотіла!" В такі моменти в Ганни прокидалася зловтіха проти Володимира. Їй хотілося з кимось тішитись з його поразки, але з нею ніколи не було нікого близького...

Подзвонивши до Вольської, Ганна очікувала біля дверей з таким почуттям, ніби вона ось зараз побачить улюблену сестру, що з нею була розлучена цілими роками...

Вольська справді зустріла її, як рідню:

— Ви собі не можете уявити, Ганно Павлівно, яка я рада вас бачити. Я ж тут, як у тюрмі. Вже з місяць, як приїхала, і хоч би одна жива душа зайшла коли.

Видно було, що їй не легко живеться. На обличчі ні однієї плями косметики, і від цього все обличчя видавалося старечим, зморшкуватим. Низенька кімната, звичайні меблі,—з минулих розкошів тільки того, що пишне трюмо. Ганна заглянула в нього й зауважила велику подібність з обличчям Вольської. Вона навіть сподівалася, що Вольська скаже їй про старизність. але Вольську, здається, найдужче обходило її особисте життя. Вона без упину розповідала про себе.

Хіба вона вже нічого не варта жінка, щоб ото він протиставляв її якомусь дівчаті? Любові Григорівні це особливо прикро тепер, коли Вольський став за технічного директора на заводі. Все ж вона чимало колись сприяла його кар'єрі своїми зв'язками. Ні, вона не стерпить цього! Вона помститься, так помститься, що Вольський буде пам'ятати її до смерти.

— Кінець-кінцем усі вони однакові, — зауважила Ганна.

— Не кажіть, ви того не пережили, що пережила я. У вас є родина, є якась мета.... Ви знаєте, яка то мука— безперспективна самотність...

— О це я добре знаю!...

Вольська здивовано глянула на Ганну. В її застиглому вогкому погляді вона прочитала таку муку, яку можуть породити тільки неймовірно тяжкі моральні страждання. Вольська мимоволі торкнулася співчутливо Ганниної руки. Цей дотик був тією краплею, що переповнила Ганні груди жалем до себе. Вона розридалась. Хіба в неї є родина? Хіба в неї є друзі? Коли б тільки Любов Григорівна знала, що сталося з її донькою.

Ганна майже з розпачем простягла руку до Вольської.

— Любове Григорівно, ради бога скажіть, що ви знаєте про Нікову смерть!

Вольська болісно стисла вуста. Здавалось, того, що вона знає, вона ніколи нікому не відкриє. Але на хвилину вона замислилась, і вуста їй рознялися.

— Я вас розумію... Я думала, що ви ніколи не будете знати про це, що ви будете щаслива...

— На бога! Все, все...

Вольська, зосередившися в собі, промовляла, як пітія:

— Власне, я нічого певне не знаю. Ви пригадуєте той вечір на іменинах? Коли б ви бачили, який розлютований вийшов тоді Володимир Андрійович! Він нізащо не хотів іти до нас спати. Але відпускати його в такому стані було небезпечно. Ми з Вольським майже силоміць затягли його до себе. І от тоді я почула за стіною їхню розмову. Вольський ніби жартома промовив до Володимира Андрійовича: „А ви ж сьогодні мали нагоду так легко позбутися свого конкурента. В той момент, коли він держався за мідні опуки, досить вам було вимкнути одного реостата з серії, що приводить у рух високу частоту, щоб вона вийшла зі строю. Клеми антени залишалися б під високою напругою з низькою частотою, а тоді... амба... „Коли б тоді я знав, що він виявить себе такою падлюкою, я в цури розніс би його разом з винаходом“ — каже Володимир Андрійович. „Ну, що ж... Прогавили. Лягаймо спати“. „Ані чорта я не прогавив!“—ударив розлючено по столі Володимир Андрійович. Тоді видно Вольський застеріг Володимира Андрійовича від того, щоб я не почула, і дальшої їхньої розмови я не могла розібрати. Але справа, мабуть, на тому не закінчилася. Володимир Андрійович дуже часто після того заходив до нас, випивали з Вольським і взагалі сприятелювались. Я знала, що їх об'єднала спільна зненависть до Миколи Матвієвича. Я знала, що Вольський поза свою улесливість ненавидів Миколу Матвієвича, бо той не поділяв його інтригантських намірів, та й сам деякою мірою стояв йому на дорозі. Я знаю, що б живий був Микола Матвієвич, Вольський ніколи не був би за директора. І коли я почула про трагічну смерть Миколи Матвієвича, та ще й у присутності Вольського й Володимира Андрійовича, в мене ні на хвилину не було сумніву. Це справа їх обох.

— І Володимира?—перепитала злякано Ганна.

— А ви хіба цього не почували? Ви ж самі мені про це сьогодні натякали.

— Так, так,—говорила про себе Ганна, протираючи долонями чоло й скроні. Вона була ніби в чаду, але від того в ній зароджувалась якась прозорливість. Ганна майже тішилася з свого відкриття, хоч посмішка, що виривалася їй на вуста, зараз же перекошувалася в потворну гримасу. Ганна мінилася на виду. Вольська боялася, що з нею станеться гістерія. Вона принесла шклянку води, але Ганна відхилила:

— Дякую... Ви хороша. Але це так несподівано!

Ганна підвелася.

Вольська була розгублена не менше за Ганну. Вона вже здається каялася, що так довірливо висловилась перед Ганною.

— Ганно Павлівно, люба моя, ви не хвилюйтесь! Я ж нічого не знаю напевне. Ради бога, не кажіть Володимирові Андрійовичу. Я така беззахисна!

Ганна погоджувалася, не слухаючи її.

Всю дорогу додому вона промовляла до себе вголос: „так, так“... Усе підтверджувало здогад Вольської. Хіба не приходив Володимир щовечора п'яний? Хіба не погрожував; „або він, або я?“ Так, Так! Він передбачав катастрофу. Він завчасу написав свій етюд. Він був майже божевільний в перші дні після катастрофи.

Дійшовши додому, Ганна не мала вже сумніву у Володимировій співучасті. З цією певністю до неї повернулося й самовладання.

Вова взялася до обіду так, як наймичка, що не сміє мати ані особистих переживань, ані трагедій. Але з обідом вона все ж запізнилася і це дало Володимирові привід гукнути:

— Що ти до цього часу фліртом займалася, чи з візитами ходила?

— Хай це тебе не обходить! Маєш безплатну куховарку, і цього досить з тебе.

Володимир Андрійович замовк. Якісь нові погрозливі нотки звучали їй у голосі.

Як личить справжній куховарці, Ганна не вийшла на обід до столу. Вона почувала навіть приступ люті від того, що бачила Талю поруч з Володимиром. Нехай підсвідомо, але в тому був Талин злочин. Вона обідає поруч з убивцею її батька. Проходячи повз Талю, Ганна напружувала всю силу волі, щоб не кинутись на неї з докорами. Вона ж його улюблена єдина донька! Вона його кров і плоть! У неї ті самі Нікові властивості. Широкий лоб, сміливий погляд, рішучість у затиснених вустах... Ні, Таля не гідна їх мати. Ганна почувала в приміщенні Нікову присутність, його докірливі чорні очі, його мстивий погляд.

І з нею сталось якесь запаморочення. Вона не чула, коли до неї озивалися. Почала переходити з кімнати до кімнати, ніби сподівалась когось застати там. Якось без слів утворилася до того задушлива атмосфера, що Таля поспішила зникнути з дому.

Ганна залишилася на самоті з Володимиром. В її запамороченій голові снували різні пляни помсти, але при найменшому нахилі до акції її голова вже прояснювалась, почувала, що вона все ж не має достатньої певности в його злочині...

Пильно чомусь задивлялася пронизливим поглядом.. Володимир мимоволі підніс голову й здригнувся перед страшними очима.

— Чого ти так дивишся? Що я тобі?..

— Вбивця, — хотіла доказати Ганна, але щось затримало їй голос, вона одвернулася.

Так. Нема сумніву. Він здригнувся. Він боягуз. Він тікає з дому... „Вбивця, вбивця" — тріюмфував

якийсь голос у Ганні. Їй ніби хотілося сміятись від утіхи, але весь вираз обличчя був суворий.

Підійшла до гардеробу й почала переглядати Нікове хутро. Чомусь здавалось, що там повинні бути криваві плями. Але плям не було. Ганна опам'яталась.

Так, так! Вона мусить тверезо зважити всю ситуацію. Так. Це добре. Вона ж не почуває зараз жодного болю. Думка ясна. Зібрати всі матеріяли й справу до суду. Так велить закон... Але раптом обурено скрикнув у ній якийсь внутрішній голос: „це не те, не те!"...

І вже думки сплутані. Він убивця!... Кошмар якийсь запаморочує голову. Ганна вже бачить, як у конвульсіях корчиться Нікове тіло, як громовими іскрами розлітається винахід. Володимир тікає. Він перед нею плаче, як боягуз, як нікчемна істота. І вона з ним жила?! Запродала себе й дитину?!

Як грізний докір перед нею випливає Нікова постать. Ганна вже ладна впасти перед нею навколішки, благаючи змилування, але при найменшому русі вона знову притомніє.

Сутеніє. І знову Ганна не може найти собі супокою. Докірлива постать невідступно стоїть перед нею, то як чавунний грізний обеліск, то як мусянжове обличчя, що пильно вдивляється в неї страшними очима. І Ганна ладна була кричати вголос, захищатись, хоч і знала, що варто їй засвітити електрику, як омана розвіється,—але вона не рухалась. У ній зростала якась забобонна мораль. Вона винна перед Ніком— вона мусить спокутувати. Нехай катує і нехай вимагає чого найтяжчого. Вона помститься якнайжорстокіше, помститься за його, за себе, за Талю... Може навіть сьогодні, вночі... Але Ганна не певна.

Вона притомніє й засвічує електрику з потайною надією, що при світлі електрики їй стане яснішою справа.

При світлі їй стало ясно лише одно, що вона заблудилася в цих трьох кімнатах, вона безсила вийти

з цього, по суті нескладного, лябіринту без чиєїсь допомоги.

„Ради бога, не кажіть Володимирові Андрійовичу“,— пригадались Ганні слова Вольської. Для чого ж вона їй тоді про це казала? Ні, Вольська не спільниця, хоч Ганна мусить використати її якнайбільше.

Коли прийшла Таля, для Ганни ніби настала хвилина заспокоєння. Було таке почуття, що ніби в помешканні вони всі троє: Нік, Таля й Ганна. Але що більше вона придивлялась, то більше проймала її тривога: вона абсолютно самотня тут, вона оплутана злочинством, вона мусить мати спільника...

— Талю, ти згадуєш колинебудь про батька?

Таля підвела на матір здивовані важкі очі, але зараз же їх вираз став довірливо-лагідний.

— Згадую. Останніми часами він мені часто сниться.

Ганна стишилась. Вона має спільницю. Зараз вона їй звірить страшну таємницю.

— Талю,—але вже напівслові в очах Ганні потьмаріло, вона відчула, що з-під ніг у неї висковзує ґрунт, вона летить у якусь прірву й за собою тягне Талю. Ні, Таля ніколи не повинна цього знати.

Ганні закрутилась голова, і вона похитнулась. Таля вчасно підтримала її й, посадовивши на стільці, мовчки дивилася з неприхованою тривогою.

Сьогодні так чудно поводить себе мати. У неї очі зовсім як у ненормальної. Талі боязко залишатися самій з нею. Їй здається, що мати має зробити якийсь підступ проти неї. Талі хочеться задобрити матір.

— Кожного разу, коли я його бачу, мені все тяжче стає на душі. . Часом сниться, що він жартує зі мною, а часом такий суворий... Мені здається, як би він живий був, ми зовсім по-іншому жили б.

— Не живи з Володимиром,—якимсь чудним голосом промовила Ганна. В її тоні почувались одночасово загроза й застереження, а очі злякано бігали, ніби цю хвилину мав хтось показатись, що був десь тут прихований у приміщенні.

Таля відчула, що їй тепер соромно говорити з матір'ю на цю тему. Вона почервоніла й здається ладна була просити в матері вибачення, коли б цю хвилину не боялася її. Талі так хотілося бути маленькою, мати батька й матір... Може тому, що зараз нагадали їй про батька, а може й через те, що їй було страшно. Талі хотілось заплакати.

Вона, маскуючи хвилювання, відійшла від матері, але ввесь час почувала на собі її застиглий, страшний погляд.

Якесь передчуття гнітило Талю... Тієї ночі вона довго не могла заснути. І тільки заплющила очі, як її розбудив страшний крик. Таля кинулась до дверей материної спочивальні, засвітила електрику й злякано зупинилась. Затулюючись ковдрою, мати горнулась до стіни:

— Я боюся... Він душить...

Володимир, що так само вибіг з свого кабінету на крик, хотів підійти до неї, але Ганна підвела на його грізний погляд:

— Не підходь. Не смій... Ти... Ти...—вона наважувалась сказати йому щось рішуче, але в цей момент до неї з плачем кинулась Таля.

— Мамусю!

Ганна тільки тепер ніби прокинулась від сну:

— Боже, який кошмар.

Але вранці, як звичайно, вона пішла на базар.

Таля довго розмовляла з Володимиром. Безперечно, її треба якщо не в лікарню, то принаймні в санаторію відрядити. Володимир обіцяв ужити всіх заходів, щоб таки досягти цього й, як винагороду собі за обіцянку, нахилився до Талі, але Таля сердито відхилилась:

— Годі. Вже націлувались.

Володимир від того не запечалився. В Талиній поведінці була природня реакція, що настала після три-

вожної ночі, але для нього була приваблива перспектива позбутися її надалі.

При першій нагоді він спробував дипломатично підійти з своєю пропозицією до Ганни.

Вона вибухнула незрозумілою і, здавалось, безпідставною люттю:

— Мене позбутися? Не сподівайся. Каменем буду сидіти, поки не вдушу, поки не виссу останньої краплі крови...

— Ти ж зрозумій! Невже ти остаточно втратила здібність мислити? Я ж задля твого здоров'я...

— Задля власного спокою. Цея знаю. Але ж я тобі його не дам, аж поки ти не доведеш до суду Нікової справи, аж поки ти не оголосиш його винахід. Доведеш, кажи? Доведеш? А ні, так я сама доведу. Все доведу!

Володимир помітно зблід. Голос йому став тихохрипкий.

— Я не винахідник. А в тім, якщо це тебе має заспокоїти, я сьогодні ж беруся за цю справу.

Ганна зловтішно посміхнулася. Він зблід. Він не доведе справи до суду. Але... вона підожде. Побачить.

Вечорами Ганна так само боялась пітьми, боялась самотньости. Вночі її мучили кошмари.

Таля в останній час стала запобіглива до матері. Часом у ній прокидалася навіть дитяча ласка, але при першому пориві Таля соромилась її, ставала стриманою.

Одного разу вона наважилася обійняти матір і почала умовляти, щоб та їхала до санаторії. Ганна розгнівалась. Вона вже ладна була запідозрити Талю в дипломатичному підступі з Володимирової намови.

— Якщо ти хочеш мене позбутися, то ти скажи мені одверто.

Але, побачивши, як перекривилося Талине обличчя від образи, Ганна вже вибачливо додала:

— Ах, ти не знаєш, Талю, моєї хороби. Мене вже тільки смерть вилікує... Санаторія мені нічого не допоможе.

Після цього випадку Ганна вже ні разу не підвищувала голосу проти Талі. Таля так само, здається, простила матері образу. Вона залишалася з нею вечорами вдома, заспокоювала її при найменшому прояві тривоги. Їх поєднала якась жалоба, подібна до тієї, яку вони переживали в перші дні після Нікової смерти.

Але тепер кожна з жінок почувала за собою якусь провину й від свідомости цього вдома вечорі були надто глухі й тоскні. Тоді обидві з кількох слів погоджувалися й ішли до кіна. чи до опери.

Бувши в опері, Ганна вже не заздрила ані співакам, ані прем'єршам. Вона вже знала, що оперове мистецтво не подібне на священодійство і воліла шукати в йому забуття лише на віддаленні. Але забуття не було. Під звуки оркестри вона думала про Володимира. Дивно, як могла колись у нього закохатися. В нього ні крихти людяности. Найбільша його цінність—музичний талант, але тепер уся його музична творчість видавалася якимось лихим підступом, що завів Ганну в ці життєві сутички. Коли б не стрівся Володимир на їх шляху—все було б добре, тоді напевне живий був би Нік, тоді не була б скалічена Таля, тоді не була б зневажена й спотворена вона, Ганна. Нік напевне мав би славу, з якою ніколи не зрівнялася б слава опери. Ганна мусить ненавидіти Володимира з усім його талантом, мусить помститись.

Але Ганна почуває, що вона ще мало ненавидить. Десь у глибині ще жевріє надія на те, що Володимир оголосить Ніків винахід. Майже кожного дня вона звертається з цим запитанням до нього, але він тепер лише запобігливо виправдується. Справа посувається. Одного дня він був у бюрі винахідників, другого в прокурора, третього посварився з Вольським. Безперечно Вольський мусить передати винахід до бюра винахідників з усіма паперами, що їх передав йому Володимир. Справа обійдеться і без Кравченка й без Вольської. Все йде якнайкраще.

Ганна потроху заспокоювалась. Вона вже ладна була все віднести на карб своєї хворої уяви та наклепу псевдоприятельки й кумасі Вольської.

Але, в міру того, як підносився настрій Ганні, Таля сумнішала. Часом вона ніби поривалася щось сказати матері, проте ні разу не наважилась, а Ганна почувала себе ще не досить з нею зв'язаною інтимно, щоб заговорити одверто. Тоді Таля сідала за піяніно й з-під її пальців виривалася туга, що доходила моментами розпачу. Ганна співчутливо слухала, силкуючись збагнути материнським серцем справжню причину тієї туги.

Одного вечора, коли, здавалось, саме повітря було насичене тривогою, Таля сіла за піяніно й заграла Шопенів жалібний марш. Груди Ганні переповнились задушливими віддихами. Вона пригадала картину Нікового похорону. Хвиля жалю підступила до горла, Ганна ладна була розридатись, як раптом Таля обірвала гру й плечі їй затрусились.

— Талюсю, люба!.. Рідна моя...

Ганна притисла Талю до грудей. Від болю їй скривились вуста, в очах зростали жовті кола.

Таля не вмовкала. Материна ласка, здавалось, ще більше роз'ятрила їй біль. Вона ревно плакала.

— Ну, заспокойся. Що з тобою? Ну скажи. Скажи мамі...

І враз Таля відірвалася від материних грудей, уся в сльозах, розчервоніла, вона впала навколішки і, зрошуючи слізьми Ганні руки, крізь плач з відчаєм вимовила:

— Мамусю!.. Люба!.. Прости!.. Мамусю, я вагітна...

Ганна відчула себе спустошеною до глибини свого єства. В ній, здавалось, не було вже жодного нерва, жодної думки... Знеможено сіла на стілець. Таля так само невтішно плакала, схилившись їй на коліна.

Раптом у Ганни прокинулася суворість. Вона вже хотіла владно відхилити голову Талі й гостро глянути їй в очі, але в цей момент, як далекий асонанс, у душі їй відгукнулася болем якась струна й Ганна безсило поклала руку на Талину голову. Вона зрозуміла, що в такому становищі вже жадна суворість не допоможе. Інтенсивно думала, але всі думки сходилися до одного висновку: аборт! І кожного разу з цією думкою Ганну проймав якийсь внутрішній холод. Не хотілося вірити, що з цим має бути зв'язане ім'я її доньки.

Таля, відчувши материну безпорадність, підвелася й твердими кроками пройшла до другої кімнати. Ганна спостерегла, що Таля обурена сама на себе за своє зізнання. В її стиснутих вустах була вже рішучість. Вона тепер зробить те, що схоче, може навіть родить для Володимира дитину. При цьому припущенні Ганна стрепенулася. Все, що завгодно, тільки не це, тільки б не заполонив Володимир її назавжди...

— Володимир знає про це?

— Ні,—різко відповіла Таля, не озираючись на матір.

З душі Ганні відвалилася часточка гніту. Це добре. Не треба, щоб він знав. Обійдеться й без нього. І ніби для того, щоб Таля мала цілковиту довіру до неї, Ганна приголубила Талю й промовила інтимно:

— Не думай про це.

Звичайно, після цього застереження Таля мусила ще інтенсивніше думати. Вона лягла в ліжко, щоб, закрившись ковдрою, залишитися самій з собою й не чути материних розрад.

Так само, як Ганна, опинившись на самоті, віддалася на волю суперечливих думок. З кожним моментом справа з Талею набирала для неї трагічніших відтінків. Знову Ніків образ повставав страшним докором. Моментами вона ніби відчувала на собі його страшний подих, тоді хотіла бігти і показати його докірливо Талі: „бач!“ Але розуміла, що більшою мірою в цьому

винна вона сама, а може найбільше Володимир. Він звів їх обох, він кат, він безперечний злочинець.

Побачивши Володимира, Ганна глянула на нього пронизливим поглядом: у ньому відбивалась одночасово й зненависть, і мука, і допитливість.

— Ну, що ти зробив у Ніковій справі?

— Я тобі вже, здається, цими днями казав.

— Здається, що ти будеш казати всі дні. Коли ти зробиш, я тебе питаю?

Володимир почервонів.

— Якщо ти мене будеш отак пиляти кожного дня, то можеш бути певна, що я кину цю справу...

— Так, так! Цього я певна. Ти ніколи не доведеш її,—загрозливо кинула Ганна.

Володимир тільки знизав плечима й кваплива зачинив за собою двері в кабінеті.

IX

Для Ганни настав час безперестанної біганини, але в тому була їй розрада, почувала якесь покликання. Найперше, що невідкладно мусила зробити—це відшукати доброго спеціяліста, що оперував би Талю. Але поруч з цим у Ганни назрівали рішучі, мстиві пляни. На кожному кроці вона пам'ятала, що Володимир знівечив Талю, і за це йому не повинно бути виправдання. Він великий злочинець, і Ганна мусить його ненавидіти до кінця свого життя. Мусить, але бажання ненависти в ній більше, ніж сама ненависть.

Повертаючись від лікаря, вона зайшла по дорозі до прокуратури.

— Заяви в справі Бачинського? Не було такої.

Ганна не здивувалась. Вона це передчувала. І знову не могла обурюватись, так як цього їй потрібно було. Вона ніби давно вже звикла до цієї думки.

Того дня вона лише запитала з прихованою іронією Володимира:

— Ти давно передав Нікову справу до прокуратури?

Володимир допитливо глянув.

— Тижнів зо два тому. . А що?

Звичайно нічого. Ганна так лише поцікавилася. Але від Володимирового ока не втік зловтішний вогник, що блимнув на момент у її бірюзових очах.

Ганна справді справляла якийсь лютий тріюмф. Вона на певному шляху, вона помститься. І свідомість своєї перемоги надавала Ганні сили. Може навіть ця прикрість з Талею—є лише щасливий збіг. Що більше буде Таля страждати, то гірша буде Ганнина помста за неї й за Ніка. Але поруч із цим її заколисувала певність того, що вона знайшла добру акушерку, яка все зліквідує якнайбезпечніше і якнайконспіративніше.

Таля вислухала материну пропозицію про аборт з виразом суворого стоїка. Вона не протестувала й не вагалась.

Коли в акушерчиній вітальні Ганна нахилилася, щоб попрощатися, Таля холодно підставила їй своє лице, а сама сухим поглядом дивилась кудись у куток .. У ту хвилину Ганна відчула, як до горла її підступала якась гаряча хвиля, що в ній розчинились Ганнині м'язи й воля. Вона ладна була розридатись, просити за щось вибачення в Талі, але ж її не можна було нервувати, і Ганна, зібравши решту сили, стиснула вуста й кваплива вийшла за двері.

Її покинула певність. Таля могла несподівано вмерти. Але тепер, при цій думці, панічний страх опанував Ганну. Вона мусила щось робити, чимось запобігти втраті... Але ж робити, власне, нічого було. Може як би ще вдома був Володимир, вона зчинила б сварку,—його не було. Ганна могла лише клясти в думках Володимира, озираючи його кабінет. Тут на кожній речі вона вбачала печатку злочину. Ніків письмовий стіл, письмовий прилад, Нікові картини, Нікові бібліотечні шафи, а перед усим гордо випинається стос списаного нотного паперу. Володимирова творчість роз-

квітала на Ніковому труні. О, як ненавиділа її в дану хвилину Ганна! В кожній ноті, в кожній музичній фразі був фалш, була зрадлива втіха, що звабила її, звабила Талю. А Ніків винахід? Невже він мусить загинути?

Саме сидіння в хаті було Ганні докором. Вона мусіла рухатись, мусіла заглушити той внутрішній голос.

Вона зайшла до бюра винахідників. Голова бюра вислухав її плутану інформацію про винахід Бачинського й повагом відповів:

— Власне ми чули з приватних джерел, що Бачинський працює над винаходом із струмом високої частоти, але що він зробив у цій галузі, нам нічого не відомо. Ані від Шальвія, ні від Вольського жодних матеріялів ми не мали.

Чого ж ще треба? Все так ясно. Ганна зловтішно поверталася додому. Вона підогрівала в собі ненависть проти Володимира. Вона кине йому в вічі обвинувачення. Нехай блідне, нехай трясеться від ляку, нехай навколішках просить змилування. Не змилується. Вона виведе його разом з Вольським перед очі громадськости. Нехай світ побачить душу талановитого митця, вона покаже її виворіт.

Це буде голосний процес!

Був уже обідній час. Ганна зловтішно чатувала на Володимира. Вона сподівалась його з хвилини на хвилину. Вона почастує його надзвичайними стравами. Але в міру того, як марно проходив час, Ганні спадала її зловтішність. Вона була самотня серед трьох німих кімнат. Що раз то більшим роєм купчились чорні думки. В цей час, коли вона так тихомирно сидить, там може вмирає Таля. І від цього припущення Ганні вже здавалось, що на неї обвалюються стіни. Нікові очі пронизують люттю. У всьому винна вона. Їй немає виправдання... Ось-ось її розірвуть чорні привиди.

Одягшись похапцем, Ганна перелякана вибігла на вулицю. Тут, як звичайно, людські силуети рухалися в

холодному спокої, або ж з діловитою квапливістю. Жодної трагедії не було. Хіба мало було тут на вулиці злочинців, але світ до них звик і завжди буде йти в парі. Ганна вже лякалась того, що вона так само може звикнути. Вона вже звикає. Вона не дивиться вже на відомих їй злочинців так, як слід було б реагувати матері скривдженої доньки й дружині страченого чоловіка.

А в тім, вона мусить спочинути. За цей день вона так багато пережила, що не диво, коли почуття її притупіли. Фактів злочину від неї ніхто не відніме, так само, як не втечуть від неї злочинці.

І вже в якомусь омертвінні Ганна зайшла до опери.

„Дон Жуан—опера В. Моцарта“.

Ганні байдуже. Що б не йшло, аби тільки не залишатися їй на самоті. Але в святковій залі, серед гамірливого натовпу вона почувала себе такою ж самотньою, якою була і вдома, і на вулиці. Нікого з присутніх не цікавило те, що саме переживала Ганна. Всі чекали розваги з повним правом власників,—вони придбали квитки.

Ганна похилила журно голову. Вона не мала біля себе сьогодні навіть Талі... Раптом чорну нитку думок їй обірвав несподіваний поклик увертюри. Гучні акорди різнули по здерев'янілих нервах. Ганна відчула, як тремтіння пройшло їй по тілі, коли зі звуків глухих октав духових інструментів почали випливати образи страшних привидів, що дивились на неї своїми пронизливими очима. Звуки літавр страшать таємничим рокотом. У цьому оточенні Ганна почуває себе неймовірно маленькою й беззахисною. Жалібний голос скрипки—то Ганнин голос, що просить зглянутись; але привид немилосердно наступає, він рішуче схоплює свою жертву. Страшний крик розпачу, і жертва конає в звуках жалібного тремоло скрипок...

Ганну всю обдало холодним потом. Але, слухаючи дальшу розповідь увертюри, вона вже обурюється разом з юрбою мідяних труб і літавр проти глузливих викликів напасника. Вона вже у вирі людської юрби, вона мчить за ним, вона помститься. Швидший темп, швидше люди! Ось-ось його впіймають.

І раптом мінорна каденція напівпробуджує Ганну. Ще рано святкувати перемогу. Для чого ця радісна музика? Для чого ці контрапунктичні жарти? Ганна знає, що ворог живе. Він в особі Володимира. Він ще кепкує з Ганниного невідання. Він ще десь закликає Ніка на свій сьогоднішній бенкет. Ганна душею приєднується до нового наступу обуреної юрби. Він мусить, мусить бути покараний. І ніби в згоді з Ганною оркестра заспокоюється, певна своєї перемоги.

На хвилину цілюща тиша спала на Ганну. Але ось підноситься завіса. Атріум біля палацу командора. Ніч. Ганна бачить потворну тінь Дон-Жуана в особі його слуги... І зразу чомусь своєю льокайською потворністю він нагадує їй Вольського. Нарешті сам Дон-Жуан. Він такий відмінний зовні й зовсім подібний вдачею. Ті самі лестощі, нахабство... Він навіть как само лякливий. Але раптом він випростовується перед мужньою командоровою постаттю. Їх шпади схрещуються. Тут, у присутності під'юдника Лепорелло вони б'ються, б'ються за неї... за Донну Анну...

Серце Ганні завмерло. Ненависний рокот. Брязкіт шпад. Момент і... разючий крик оркестри пронизує Ганні груди. В очах затуманіло від уявної крови.

— Нік убитий,—безтямно застогнала вона.

Її очутила чиясь жіноча рука.

— Тихше, тихше. Заспокойтесь, люба... Вам допомогти?

— Дякую. Я сама вийду.

В напівпритомному стані, як через кладовище, пройшла вона в сутінках поміж закляклих людських силуетів, а навздогін їй летів розпачливий голос:

„Помститься за ту кров святу... Помститься...“

І що ближче підходила Ганна додому, то найстирливіше кричав у ній цей голос, то гарячіше закипала ненависть до Володимира. Вона не почувала своєї ходи, її ніс якийсь шалений вихор. Вона мусить, мусить це зробити, ось зараз, за хвилину.

Увійшовши в помешкання, Ганна зразу відчула, що його нема. На момент її опанував розмисел, але зараз же вона його заглушила. Вона не має права розмислювати. Вона мусить підтримувати це щире обурення. Вона мусить це зробити, якнайскоріше, сьогодні, зараз. Мусить виправдати себе перед своїм сумлінням, перед Ніком. Його монумент міг кожної хвилини з'явитися перед нею й запитати: „Де Таля? Де винахід?“ Він розчавить її. І Ганною опанував такий страх, що вона почала озиратися навколо, ніби ось зараз мала почути чавунні кроки монументу. Вона панічно кинулась до Володимирового кабінету ніби з наказу чийогось голосу. Засвітивши електрику, вона побачила, як суворо на неї глянув блиском металевих частин Ніків письмовий прилад з чорного мармуру. Чорний мармуровий прес, ніби важка ступня, причавив кілька аркушів списаного нотного паперу. То Нікова ступня. Ганна хотіла відірвати від неї очі, але чиясь дужча воля примушувала її дивитись. Нік наказував їй. Ганна простягла руку до паперу, але прес міцно тримав його, а в її пальцях залишилися тільки клаптики. Тоді Ганна зрозуміла його волю. Він сам мав вартувати цих кілька аркушиків. Охоплена холодним страхом, почала здіймати з полиць теку за текою покрапленого паперу й з-під її здерев'янілих пальців, як снігові платки з морозливим шелестом падали до долу білі клапті. В міру того, як убілювалась підлога, в кімнаті, здавалось, щодалі ставало холодніше. Ганна дрижала, але руки її щораз хапливіше рвали папір, ніби боялась, що не встигне виконати своєї місії. Але ось... чиркнув на двоє останній клапоть. Пальці ще рефлекторно бро-

дять у теках... там порожньо. Ганна повела навкруги холодним змертвілим поглядом,—усе, здавалось, скував холод—і почуття її й думки. Вийшла з кабінету й, нероздягшись, сіла серед кімнати на стільці, встромивши очі на вхідні двері.

Вона не здавала собі справи, скільки минуло часу, що діялося з нею, але раптом до її свідомости якоюсь далекою асоціяцією дійшло: ключ... двері...

Прочинились двері, і на дорозі став Володимир. Він був розчервонілий, шапка йому була на потилиці, поли Нікового хутра спадали на підлогу. Очі йому в'їдливими вогниками дивились на Ганну. Він мав зараз на неї з криком напасти.

Ганна, не змінивши змертвілих очей, промовила йому назустріч глухим голосом:

— Ти вбив Ніка.

Обличчя Володимирові ніби затяглось чорним серпанком.

— Що? Що?—прохрипів він підступаючи.

— Ти вбив Ніка,—так само рівним голосом, з забуття, виголосила Ганна.

Володимир зупинився. Раптом йому обличчя засвітилось розважливою п'яною посмішкою:

— Ти божевільна. Ти це розумієш? Ні? Так я взавтра тебе запакую в божевільню...

Він недбало одвернувся, й хитаючись, пішов до кабінету. Скоро поли його хутра зашаруділи паперовими пелюстками.

І раптом несамовитий крик: „моя опера!“

Ганна опритомніла, але вона не рушилась зі свого стільця.

Володимир вискочив з кабінету з піднятим у руках пресом і націлив дикі, цвяшкувато загострені очі:

— Це ти? Ти божевільна?

— Я притомна, як притомно ти вбивав Ніка.

Володимир несамовито замахнувся пресом, але, схилившись до її перекошених вуст, що зловісно сміялися

йому у відповідь, він збагнув, що це замала для неї кара. Тішиться?... Він схилив руку і майже в саме вухо прошипів:

— Так знай. Я його вбив, але ти ніколи цього не доведеш.

Ганна не змінила зловісно-насмішкуватого погляду.

І враз, з грюком упав на підлогу прес, а вслід, ніби розчавлений ним, у конвульсивних риданнях похилився Володимир.

X

Ганна нахилилася над ліжком.

— Добридень, Талочко!

— Добридень, мамо!—тихо відповіла Таля й знову одвела свій холодний погляд кудись у простір. З її обличчя зник рум'янець: воно все було жовтаво-бліде, на чолі окреслилась зморшка.

Ганна скорботно дивилася на неї. Це була вже зовсім не та дівчина, що її привела вона день тому. Талині соковиті вуста, що колись виявляли завзяття, тепер були замкнуті двома страдницькими зморшками, що таїли за собою її фізичні й моральні страждання.

— Нічого, щасливо зліквідували.

І акушерчині слова в Ганниній уяві повстали кошмарними образами. Вона бачила Талю в потворній позі, до її тіла дотикаються холодні хірургічні інструменти разом з чужими холодними очима. Останні може ще більше її мучили, аніж дотик інструментів. Те, з чим таїлась сама перед собою, мусила викривати чужій людині... І врешті той потворний шматок м'яса, що його акушерка назвала „сином“. Уявивши його, Ганна відчула майже фізичний біль. Її повнокровна Таля, її гордість, що мала б родити здорового сина, який би тішив Ганнину змучену душу, родить бруд і може ніколи вже не здатна буде подарувати їй на старість цю радість.

Вона знеможено сіла на стілець і, схилившись над ліжком, тихо заплакала.

Таля чула цей плач, але в її змученому тілі не ворухнувся жодний м'яз. Вона не почувала жалю ні до себе, ні до матері. Вона скам'яніла, а її материнські бірюзові очі помутніли й нічого не бачили перед собою.

— Не хвилюйте хворої,—промовила акушерка.

Ганна витерла очі. Як би й вільно було їй це зробити, вона не могла більше плакати. Здавалось, що це були її останні сльози, що випадково ще їх збереглося кілька крапель у закутку її душі; витерши їх, Ганна відчула, як важкий шар намулу завалив ту останню щілину.

— Її можна буде сьогодні перевезти додому?—промовила вона.

— Звичайно можна. Але з тиждень доведеться полежати.

Таля рішуче відмовилась, щоб її вели попід руки. Заточившись на сходах, вона на момент сперлася об поренчата, але, понюхавши з акушерчиних рук нашатиру, вона дійшла сама до візника.

Вдома Ганна старанно приготувала їй ліжко, і коли Таля відмовилась від дальших її послуг, вона слухняно вийшла з кімнати, зачинивши за собою щільно двері.

В той момент їй хотілося так їх причинити, щоб ніколи ні око, ні нога Володимирова не сягнула в ту кімнату. Вона навіть боязко озирнулась на двері його кабінету, хоч знала, що вони замкнені. Володимир зник з дому ще тоді, як раннім ранком на короткий час склепив очі Ганні сон. Тепер вона мала потайну надію, що він зовсім не повернеться додому. Гаразд. Але ж право знайде його й на дні моря. Тепер у Ганни не було ні пориву, ні розпачу,—була лише застигла холодна певність. Не зважаючи на те зворушення, що пережила його вчора, в її обважнілій голові був ясний плян.

Вона зайшла ще раз до Талі. Чи не потрібно їй чого? Але Талі нічого не треба. Вона так само дивиться в ніщо застиглим поглядом. Ганна хвилину вагається. Може розповісти їй про все, що вчора тут трапилось. Але зараз же злякано схаменулась. Боронь боже! Це пригнітило б її так, що навряд чи встала б вона після цього з ліжка. Хіба й так вона мало страждає? Вона зовсім не запитує про Володимира. Добре було б, щоб він зійшов назавжди з поля її зору. Так, Ганна про це потурбується.

Одягшись, вона вийшла з дому й повернула до Вольської. Вона розповість їй про мимовільне Володимирове зізнання. Вольська мусить посвідчити в суді все, що чула раніш. Вони спільно помстяться над своїми напасниками. В тому не було тепер для Ганни жодної втіхи, але це був її громадський обов'язок і вона мусить його виконати попри всю свою фізичну й душевну втому.

Тепер Ганна хотіла б навіть найняти візника, щоб доїхати до Вольської, але ж останніми часами так багато було витрат і ще чимало їх буде в зв'язку з судовою справою, що вона не наважилась.

Зовсім знеможена вона дійшла до помешкання Вольської. Її зустріла господиня в чорному одязі, яку раніш вже бачила Ганна.

— Ви до Любови Григорівни? Тільки но поїхала з своїм чоловіком.

— Хіба ж вона вийшла заміж?

— Та ні. Вони ж сьогодні помирилися з директором. Ми навіть з цього приводу випили пляшку токайського,—весело додала вона.

Але це зовсім Ганну не тішило. Голос їй упав:

— Так вони вже мають жити разом?

— Ну, звичайно. Правда, речі її ще тут, але за помешкання директор зі мною вже розквитався.

З цієї розплати господиня, здається, найбільше була задоволена. Вона фамільярно обійняла Ганну, за-

прошуючи її до себе відпочинути, але Ганна відійшла, навіть не попрощавшись.

Невже на цьому край? — злякано запитувала себе, охоплена якимось тривожним передчуттям. Але хтось приязний заспокоював: тільки відпочинь, а там знайдуться шляхи.

Тим часом, як Ганни не було, до Талиної кімнати прочинились двері—Таля повернула свої змертвілі очі. Враз вони люто загорілися.

У дверях стояв Володимир. Він, глянувши на Талю, все зрозумів.

— Даремне ти послухала своєї матері. Не слід було цього робити.

Таля підвелася на ліжку. Вона була страшна з випнутими великими очима й перекошеними від люті блідими губами. Прикриваючи однією рукою груди, другою рукою вона владно показала на двері:

— Вийдіть! Вийдіть зараз же!

Володимир зробив винувато крок у напрямку до ліжка:

— Талю, ти слухаєш матері...

Таля з ненавистю скрикнула, що було сили в її виснаженому тілі:

— Геть з-перед очей! Геть!.. Я вас ненавиджу. Ненавиджу, як найгіршу падлюку!

Володимир зупинився напівдороги, і перекосивши уста в гірку гримасу, повернувся.

Біля парадних дверей Ганна зустрілася з ним. Їх погляди на момент схрестилися. У Володимирових очах блиснула дика ненависть, а очі Ганні зловтішно заіскрились. Він безсило ненавидить її. Хай! Живцем зажене в могилу, як тільки не покарає закон.

Увійшовши до Талиної кімнати, Ганна зразу відчула, що тут був Володимир. З лиць Талі ще не зійшов рум'янець, що з'явився в наслідок хвилювання. Вона ще важко дихала.

— Тобі зле, Талюсю?

— Дай мені води...

Випивши води, Таля прийшла до того стану змертвіння, в якому залишила її Ганна перед своїм виходом. У той же час Ганна відчула, як сама вона обважніла, ніби була наллята важким металевим сплавом. Вона ледве вийшла до своєї кімнати й безсило впала на ліжко, забуваючи про всі переживання й події. Ще майнула думка, що таким само привабливим відпочинком мусить певно бути й смерть, але не встигла її розвинути, як очі стулив сон.

Довгий сон для самої Ганни тривав тільки момент, після якого вона тверезо зважила, що мусить жити задля Талі, мусить помститися за Ніка.

Кожного дня тепер Ганна почувала його вбивцю за дверима кабінету, але тільки почувала, бо Володимир, як хитрий лис, не навертався на очі мисливцеві, що на його полює. Такий маневр тільки тішив Ганну, оскільки могло прокинутись у хворої втіхи. Ганна мала певність, що лиса врешті вислідить, і він не втече її рук.

Одного з наступних ранків, коли вперше підвелася з ліжка Таля, Ганна відчула, як нібито вона сама видужала від якоїсь тяжкої недуги. Думки були ясні, сама вона спокійна. Може тому, що крізь замуроване морозом вікно пробивалось сонце. Був початок березня й крізь проталини світилась надія весни. Ганна, спокійна вже, практично обмірковувала плян на майбутнє. На перше—відновити Нікового винахода. Хай самого лише генератора, але компенсації за його напевне вистачить, щоб забезпечити Талю. А Володимир так чи так, а потрапить під суд разом з Вольським.

Вона довго думала над тим, оскільки зможе тепер стати їй у допомозі Вольська, у зв'язку з її новими стосунками з чоловіком. Але кінець-кінцем дійшла висновку, що Вольська все ж—чесна. Вона не буде кривити душею заради дрібної матеріяльної вигоди.

Ганна спокійно, з таким почуттям обов'язку, як в останні дні ходила на базар, пішла до заводу. Тепер

усе тут для неї було чуже й незвичне. Віддалік у цехах у невпинному русі схрещувались погінні паси, гудіння маховиків, брязкіт заліза, свист і шум вентиляторів, зубил, скрип зводів... Усе зливалося в якусь какофонічну ораторію, а над усім, як диригент — гігант, відбивав громово ритм пневматичний молот. Люди безоглядно метушаться, як у мурашнику, всім байдуже до того, що двором проходить Ганна, хоч з деякими з них вона була близько знайома. . Її не впізнають, чи може в їх очах вона така мізерна істота, що на неї не слід звертати уваги. Тут усі мусять рухатись, мусять працювати.

І Ганна швидко проходить двором, соромлячись сама своєї постаті. Але ось затишний конторський двір, ось будинок з рудуватими дверима, в якому ніби жила колись її далека родичка. Ось і дім Вольських. І дивно бачити, як поруч метушливого заводу, її зустрічає на порозі млява пані, в чорній шовковій сукні з такою ж млявою посмішкою на вустах. Це—Вольська. Зразу відчула Ганна щось відразне, поруч з цією самозакоханою панією.

— Все тече, все змінюється. Андрій Григорович трохи попарубкував та й сам приїхав мене перепрошувати. Як бачите—стара любов не іржавіє... Вам чого налляти—чаю чи кави?..

— Дякую, я нічого не хочу. Ви певні, що тут відограє ролю любов?

— Ну, звичайно, яка там любов? Я взагалі не вірю в любов, але ж прихильність, звичка—безперечно. Даремно ви відмовляєтесь. Це справжня кава „Мокко“. Хочете з лікером?

Ганна зосереджено думала. Поминувши поглядом шклянку, що перед нею поставила Вольська, вона промовила:

— Невже вам ні разу не спадало на думку, що не прихильність і не любов примусили Андрія Григоровича помиритись з вами?

У Вольської в очах згасли іскорки приязни.

— Я абсолютно не маю підстав інакше думати.

— Так коли хочете, у мене є достатні підстави. Андрій Григорович помирився з вами зараз же після того, як Володимир Андрійович сказав мені, що він убив Ніка.

— Що Андрій Григорович?! — вражено підвелася Вольська.

— Це він сказав про себе. Але ж ви знаєте, що вони причетні обидва.

Цього ніколи не могло статись!—безапеляційно вдарила долонею по столі Вольська.

— Отже сталось. Сам Володимир мені про це сказав. Правда, це було в момент афекту. Він зараз цього не скаже. Він уже, мабуть, другого дня побіг до Андрія Грироровича, щоб попередити його про свій промах...

— І ви гадаєте, що ото Андрій Григорович чогось злякався й побіг до мене миритись? Ха-ха-ха!—роблено засміялася Вольська, з нотками ворожости в голосі.

— Якраз це сталося саме на другий день після нашої сварки. Я заходила до вас...

— Голубко моя,—жаліючи Ганну в її облудді, промовила Вольська,—Андрій Григорович уже тижнів зо два до того вів зо мною переговори, щоб нам зійтися. Он що!

— Може. Але я не повірю, щоб це сталося заради ваших очей. Я певна, що в них відбулася змова з Володимиром так само, як тієї ночі, коли ви підслухали.

— Ну, Ганно Павлівно! Це вже ви занадто. Я ще не дійшла до того, щоб підслухувати чужі розмови. Коли я випадково й почула жарт Андрія Григоровича, то з цього зовсім не слід робити якихось висновків про кримінальну справу. А коли пішло на те, — то я зовсім нічого не чула.

Ганна який момент приголомшено дивилася на Вольську:

— І це ви, Любове Григорівно? Я не сподівалась від вас. Ви ж про це говорили на кожному кроці. Значить, ви тоді були певні, що ці дві особи були причетні до Нікової смерти!

— Я певна того, що ніхто не був причетний до його смерти, як тільки він сам. А що я могла колись говорити, то говорилося лише з помсти до Андрія Григоровича, якого я все ж любила. Одначе я ще остільки чесна, що можу про це одверто заявити.

— Я думала, що ви чесніша.

— Ви не помилились. Я можу навіть одверто сказати, що я думаю про вас. У вас надто хоробливий вигляд. З кожної дрібниці ви можете зробити логічний висновок, що в турецького султана на лобі великі ґулі. Для мене тепер зовсім не дивно, що ви своєю підозрою можете довести чоловіка до того, що він буде казати за вами „чорне“ там, де він бачить тільки „біле“. Отже, не дивуйтесь, коли Володимир Андрійович повторяв за вами все, що вам хотілося, щоб тільки відчепились від нього. Хіба ж нормальна людина може дійти до такої кричущої сліпої помсти?

— Знищити оперу?

— Знищити оперу!

Ганна зловтішно підвелася й тріюмфуючи промовила:

— Мені більше нічого не треба.

Вольська на момент злякано принишкла, але зараз же вона вп'яла в Ганну люті цвяшкуваті очі:

— Ви хочете мене втягти в цей шантаж? Так будьте певні, що раніш, аніж у цьому вам пощастить, я заплямую вас так, що на вас не залишиться чистої цятки.

— Це для вас підходяща роля! — саркастично викрикнула Ганна й рушила в двері. Але на вулиці вона вже не почувала ані образи, ні обурення. Адже мала вона раніш думку, що Вольська варта свого чоловіка, так для чого було її міняти? Для чого псувати

собі нерви? Щоб бути в чиїхось очах божевільною? Адже ж сонце так само спокійно повертає на весну, як і десятки років тому, коли Ганна не знала ані трагедій, ні злочинців. Воно ж так само спокійно ширить сяйво й тепло, як на неї, так і на цей білий сніг, і на ті брунатні кізяки...

З цього часу Ганна думала про Володимирів злочин з безсторонністю карного кодексу. Він буде покараний за пактами цього ж кодексу. Така людська мудрість, людська справедливість. Безперечно генератора Вольському не пощастить привласнити, як не пощастить Володимирові спокійно дожити свого віку.

Володимир щодня якось непомітно зникав з дому і так само непомітно з'являвся на ніч. Ганна часто почувала його присутність за дверима, але в тому не було для неї нічого прикрого. Це лише вносило своєрідну декоративність у хатні будні, як присутність хижого звіря, який, бувши ізольований, міг безсило лише лютитися з своєї клітки на втіху господарів. Ганна іноді подовгу просиджувала під дверима, маючи затаєну надію, що двері відчиняться і з клітки визирне звір—тоді вона стане віч-на-віч, випробовуючи свої сили. Але звір був чулий і боязкий, він не виходив.

Ганна вже певна була, що він ніколи не посміє показатись їй на очі, як одного дня несподівано прочинились двері, і супроти неї став Володимир зі зловтішною посмішкою на вустах.

Від несподіванки Ганну опанував острах. А Володимир хижо, тихцем, ніби заздалегідь смакуючи жертву, підступав. Вона дивилась зляканими великими очима йому назустріч. Здавалось, що навіть кров зупинялась їй у жилах. Вона зблідла. Раптом Володимир рвучким жестом розгорнув перед нею газету й, застеливши нею стола, тикнув пальцем у чорну пляму: „потішся“! Сам тією ж хижою ходою зник у кабінеті. Як загіпнотизована, Ганна дивилася в чорний відбиток машини Ось знайома обмотка статору, ось ті щітки,

ярмо... Вона нетерпляче скидає очима на підпис. „Генератор інженера“... І раптом кров хвилею вдарила Ганні в обличчя. Вона вже осатанілими очима перескакувала з рядка на рядок великої статті.

...„Вольського—видатний здобуток нашої техніки“.. „генератор Вольського відрізняється від усіх дотеперішніх конструкцій порівнюючи малими розмірами й витривалістю матеріялу“... „генератор Вольського дає електричний струм такої високої напруги й частоти, яку досі ми мали тільки в ляборатoріях“...

Прочитавши останню фразу, Ганна несамовито кинулась до кабінету, але, простягши руку до зачинених дверей, раптом отямилась. Вона буде лише безсило лютитися перед ним, у той час, як мусить діяти.

Ганна, взявши до рук газету, вже з діловим виразом увійшла до Талиної кімнати. Таля підвела очі від книжки й здивовано глянула на матір.

— Прочитай!—показала вона.

Таля глянула й апатично одвела очі.

— Так що тут дивного, я не розумію?

Ганна гостро скрикнула:

— Так це ж генератор твого батька, ти це знаєш?

Таля вдивлялася в машину. Вона починала вірити матері, і що пильніше вдивлялася, то скорботніший ставав вираз її обличчя. Вона підвела стурбовано очі на матір:

— Як же він смів?

— Бо в його є вірний спільник—Володимир. Ти бачиш, що він мені не показується на очі. Все опрацьовують справу з Вольським.

— Мерзотник!—спалахнула Таля, і ладна була вже кинутись до дверей, але Ганна загородила їй дорогу.

— Тихше, не гарячись. Не роби цього. Негайно треба піти до редакції заявити протест.

Вона почала викладати Талі, як Вольський зустрів її вимогу, як Володимир увесь час захищав Вольського й що кінець-кінцем справа тут нечиста. Вона навіть більше хотіла сказати, але побачивши, як і без того Таля затремтіла від обурення, вона не посміла. Таля зараз же почала одягатися, ладна летіти на край світу, щоб тільки врятувати працю свого батька. Ганна ледве встигла йти за нею по сходах. На вулиці, поспішаючи, Таля штовхала перехожих, що здивовано озиралися на її дикий вигляд, але сама вона ні на кого не звертала уваги.

Коли це раптом біля них:

— Добридень, Талю!

Таля стала, як укопана.

Ганна підвела очі й побачила проти себе стрункого юнака з технічним значком на кашкеті з зеленими кантами. Це був Шура Плінтус, правда, дуже мало подібний до того Шури, якого бачила раніш Ганна. Він тепер ще більше підріс, змужнів... „Такий, мабуть, був Нік замолоду“—подумала вона.

Шура не зводив очей з Талі. На зжовклих її лицях з‘явився рум‘янець, вона замішалась.

— Ну, як тобі твоя музична школа?—Таля не могла ані захоплюватись, ані гудити. Але Шура, почавши перераховувати дисципліни, що в них вивчають, щораз погордливіший погляд кидав на Талю. Ганна помічала, як під його поглядом виразніше виступають синці під Талиними очима, рельєфнішою стає зморшка на чолі. Ганна ладна була заступити її болісний вигляд своєю постаттю.

Таля сама, видимо, помічала, що вона занепадає в Шуриних очах і соромливо схилила голову.

— Ось бач, як у кузні залізом опік.

Шура показав на руці довгастий шрам.

— Це небезпечно?

Таля співчутливо попробувала доторкнутись пальцем до опеченого місця, але Шура зневажливо прийняв руку.

— Нічого небезпечного тут нема.—І Таля ще більше засоромилася. Тепер Шура зовсім фамільярно по-

чав розпитувати про колишніх шкільних товаришів, про вчителів. Але оскільки Таля не могла нічого цікавого сказати—вона сама давно нікого не бачила—він почав прощатися. З виразом дорослого мужчини потис Ганні руку, квапливо простяг Талі. В його короткому дотикові вона відчула міцні м'язи, молоду гарячу кров, а разом і прикре почуття того, що вона зовсім загубила свій вплив на його. Перед ним молоде життя, а себе вона розтратила.

Таля вже загубила свій завзято-діловий вираз. До редакції вона ввійшла поруч з матір'ю вже зовсім пригнічена. Так само й Ганну залишила її певність, коли редактор, досить люб'язно, заявив їй, що він тут зовсім не при чому. Статтю подав сам секретар бюра винахідників товариш Войтенко, яку він написав на підставі досліджень комісії.

— Йдіть до бюра й доведіть їм, якщо у вас є які дані. Може й справді тут є який підступ, але ж так написати протест голословно ми не можемо.

Ганна мусила скоритися такій логіці. Навіть не настоювавши, вона вийшла з редакції, певна того, що в бюрі вона доведе.

Цього разу її прийняв секретар бюра, той самий Войтенко. Підійшовши до нього заздалегідь упереджено, Ганна мусила переконатися, що це людина не злослива й лагідна. Він власноручно приніс для Талі стільця і, сівши, сам увесь перетворився в слух.

— Так, так!—співчутливо проказував він за Ганною. І Ганна, підбадьорена його співчуттям, почала розповідати, як Нік працював над своїм винаходом, як він демонстрував його перед гостями і, нарешті, про його загадкову загибіль, в наслідок чого Вольський скористався його генератором і видав за свого.

— Ось дочка Бачинського, яка, здавалося б, має право претендувати на цю компенсацію,—додала Ганна.

Войтенко вибачливо посміхнувся, але зараз же прибрав діловий вираз:

— Справа в тому, що сам Вольський не відмовляється від того, що Шальвій передав йому лябораторію й усі матеріяли Бачинського. Ці матеріяли ми прийняли від Вольського в присутності самого Шальвія, вони тепер лежать у нас в архіві. Вольський пояснює, що матеріяли Бачинського лише штовхнули його на нову ідею Він зробив новий розрахунок і в наслідок цього маємо генератора зовсім нової конструкції. Коли б ви могли розібратися в матеріялі—ви б побачили, що коефіцієнт корисного діяння в розрахункові Бачинського зовсім не такий як у Вольського. Так само як різна індукція якоря, різні деталі, скажемо: пази, зубці... Генератор Бачинського ж був зруйнований, так же? Трудно реставрувати чужу машину, особливо, коли нема достатніх матеріялів.

Ганна схопилася з стільця:

— Неправда! Матеріяли всі були.

Войтенко розвів широко руками:

— Про що ж тоді нам розмовляти? Я вам кажу те, що є. Це каже ціла експертна комісія.

— Значить, Вольський не передав усіх матеріялів.

— Кажу ж вам, що Вольський передав нам усе в присутності Шальвія.

— Тоді Шальвій утаїв.

— Це ж ваш чоловік, — з докором промовив Войтейнко.—Чому ж ви тоді не оберігали ті матеріяли?

— Я була тоді хвора.

— То ж бо, — промовив Войтенко тоном, в якому звучала певність того, що й тепер вона не зовсім здорова, а власне—вона ненормальна.

Ганна це відчула й раптом соромливо принишкла. Вона ще боязко глянула на Талю, але й у Талиних очах прочитала собі докір: „дурниці ти говориш, мамо“. Ще поривалася Ганна щось сказати секретареві, але той ввічливо їй уклонився:

— Вибачте... Я більше не маю часу.

Швидко збігала Ганна по сходах і з кожним кроком почувала, що вона спускається в безодню, з якої їй ніколи вже не вийти, а поруч якийсь розпачливий голос кричав: „Невже Ніків винахід лише її ілюзія? Невже вона“...

Але вийшовши на вулицю, де було багато березневого сонця, Ганна стишила свій крик. Усе було природньо й нормально. Зима вже каламутними струмками збігала в береги. Ганна так само мусить знайти своє річище й доплисти до тихої затоки. Думки їй потекли зовсім повільно; відірвавшись від ілюзорного тла, вони шукали практичного опертя тут на твердому брукованому ґрунті вулиці.

Поруч з нею йшла Таля. В постаті й навіть в її ході почувалась якась ворожість до Ганни. Може тому, що та її безплідно водила за собою, переконавши в якомусь обов'язкові, а може тому, що Ганна так себе непристойно поводила з ввічливим секретарем бюра... Проте Ганна мусила потурбуватись про неї. Генератор і рента з нього — міт. Що має робити, щоб забезпечити її? Хіба найнятись до кого за хатню робітницю.

XI

— Доки ви будете там сидіти? — роздратовано скрикнула Ганна,—суп холоне.

До Ганниної кімнати, що правила й за їдальню, з одного боку увійшла Таля, а з другого—Володимир. Таля, ні на кого не глянувши, сіла край стола і знову заглибилась у книжку, поки мати насипала їй у тарілку. Так само й Володимир, сівши з протилежного боку від Талі, загорнувся газетою як завісою. Ганна сіла між ними обома, кинула кілька докірливих поглядів на одного й другого, почала їсти. За її прикладом нахилився над тарілкою Володимир, а слідом і Таля.

— Здається, треба присолити? — промовила Ганна, але їй ніхто не відповів.

Обід проходив у мовчанці, і так само, пообідавши, всі мовчазно розійшлися. Володимир зачинився у себе в кабінеті, Таля сіла за піяніно й почала грати свої етюди, а Ганна перейшла в кухню, і звідти долітав брязкіт перемиваних тарілок, ножів та виделок.

Ось уже з місяць триває в Шальвієвій родині такий стан мовчазної незгоди, але в усякому разі вже не такої гострої, щоб замикатися одному від одного. Хоч довгий час тривав і такий стан, коли один одного не бачили по кілька день. Власне Ганна з Талею бачились щодня. Вони обідали й вечеряли завжди разом, але тоді, наївшись, Таля кидала кудись до стін своє „дякую“, відходила до піяніна, чи й зовсім виходила з дому на вечір, якщо не приходив хтонебудь з її товаришів. Тоді Ганна залишалася серед глухих стін, відчуваючи вороже оточення колись близьких їй людей. Звичайно, Ганна знала, що Володимирова близькість великою мірою була ілюзорна, але ж у цій самоті так хотілося вірити в неї. Хіба ж кінець-кінцем не заради Ганни він пішов на злочин? Хіба ж не вона колись давала йому імпульс до творчости? Коли б була не знищила його опери, вона й тепер утішалася б з ним незабутніми хвилинами, а так і сама скніє в самоті і з нього зробила бездушну тінь. За довгий час вона ні разу не чула в нього музики за стіною. Та може й справді не було жадного злочину з його боку. Хіба хоч раз вона поговорила з ним по-людськи?

Але Ганна відгонила від себе такі вибачливі настрої. Чи не є це ґешефт з своїм сумлінням перед загрозою того, що ось вона з дня на день сподівається матеріяльної кризи. Справді, де ж вона при такому безробітті знайде собі працю? Хіба спроможна вона утримувати Талю? Правда, у Володимировому приміщенні є чимало Нікових речей, які б вона могла спродати. Хоч би хутро. Але вроджена вразливість підказує Ганні, що такий крок був би надто брутальний щодо Володимира, особливо тепер, коли він, як господар, запла-

тив у домоуправу за приміщення та комунальні послуги. А проте якогось виходу треба було шукати. Життя про це настирливо нагадувало. І Ганна іноді до пізньої ночі перекидалася з боку на бік, бувши безсилою придумати щось певне. Іноді вона чула в такі хвилини, як у вхідних дверях шкряботів ключ, Володимир проходив у пітьмі через її кімнату й, зачинившись у кабінеті, кидав до неї крізь щілину, смужку електричного світла. Тоді Ганна, як загіпнотизована, прикипала очима до смужки й коли вона згасала, Ганну знову огортала холодна безперспективна пітьма.

Іноді вечорами Ганна чула за Талиними дверима сміх її товаришів та подруг. Останніми часами Таля часто збирала їх до себе, ніби для того, щоб їх галасом заповнити порожнечу своєї кімнати й своєї душі. Сама Таля, що при матері була похмура й мовчазна, тоді голосно реготалась. Правда, той сміх був якийсь хоробливий. У ньому Ганна болісно відчувала, що то глум з усього, що досі було дороге Талі. То сміх з неї, з матері, то сміх з Володимира, сміх може з останньої її надії—Шури.

Раз Ганна чула, як Таля в компанії подруг з сарказмом говорила про нього:

— Така ж довготелеса жирафа, але скільки уявляє про себе! Носа задер, як телескопа... Подумаєш—інженер!

Взагалі, здається, Таля ні про кого нічого доброго не говорила тепер. Перед хлопцями подругу вона називає „манірна, як стара дівка“, хлопця — „квач“. Зо всіма вона безцеремонна й насмішкувата. Одного з садизмом лупить кулаками, другого фамільярно обіймає, але коли той поривається її обійняти — несподівано одержує ляпаса. То раптом у когось з зубів виривае цигарку й починає сама пихкати, примруживши розпутно око. Гасить Таля цигарку на обчасі черевика, піднявши високо ногу. Іноді вона пристрасно танцює фокстрот, а то розважає гостей своєю грою. У неї

прекрасно розвинена техніка, але репертуар її: „Танго Смерти“, „Таїті Трот“, „Екстравагантний танок“...

Бувало кілька разів, що Таля поверталася додому пізно ввечері, була надто розчервоніла, як для її блідих лиць, а очі їй хоробливо блищали. Ганна пильно вдивляється:

— Ти десь пила?

Але Таля зневажливо мовчки проходить.

І так завжди, коли б Ганна не озвалась до неї.

Часом Ганну пориває рішуче взяти Талю в руки, але при такому намірі завжди їй спадало на думку: чи ж надовго? Чи не дійде незабаром вона такого стану, що самій доведеться йти на вулицю? Вже не ходить вона тепер ні в оперу, ні в кіно. Всі дні блукає самотня під страхом матеріяльної кризи, що має незабаром настати.

Якось, коли Ганна поверталася з боку на бік, бувши безсилою заснути, вона почула несміливий дзвоник у дверях. Здивовано підійшла:

— Хто там?

— Це я,—почувсь Володимирів голос.

Ганна відчинила. Він забув ключа. Просить вибачення, що потурбував. Ганна не відповідала, але, лігши, вона не могла забути його голосу. В йому бриніла образа й туга. Може за тим зруйнованим музичним світом, може навіть за тими незабутніми хвилинами. І в Ганні раптом прокинувся жаль до його. Він такий самотній і скривджений. Вона почувала себе навіть винною.

Вранці, коли Ганна з Талею пили чай, Володимир пройшов повз них умиватись у ванну. Ганна не глянула в його бік, але уважно прислухалась до його кроків. Коли вони затихли, підвелася й, наливши шклянку чаю, подала Талі:

— Занеси йому на стіл.

Таля спалахнула гнівом:

— Що я йому, наймичка? Неси, як тобі так хочеться прислужитись.

Ганна вибачливо дивилась: дурне дівча! Хіба воно оцінить материну жертву? Та й взагалі, хіба не має права Володимир на шклянку чаю, коли вони живуть безкоштовно в його приміщенні? І вже, не звертаючи уваги на несмішкуватий Талин погляд, Ганна озвалась до Володимира, що вертався до себе:

— Як хочеш—візьми чай.

Володимир мельки глянув на неї, щось муркнув і зник у себе за дверима... Але через кілька хвилин він повернувся, несучи в руці алюміневу чашку до гоління.

— Якщо можна, я попрошу трошки теплої води.

— Для чого така церемонія?—сухо відповіла Ганна.

З цього часу вона сміливіше зустрічалася з Володимиром Його пошта, що раніш очікувала в передпокої на підлозі, тепер була складена на столикові біля дверей його кабінету. І вже, переглядаючи пошту, він довше затримувався в Ганниній кімнаті. Вже Ганна бачила, як йому запали очі, як поблідло обличчя. І все то від ненормального життя.

Одного ранку він зовсім не вийшов із сього кабінету. Повернуло вже на першу, а він і шклянки чаю не випив. Ганна занепокоїлась. Вона несміливо постукала до нього в двері.

— Хто там? Я ще в постелі.

Але Ганна прочинила двері. Він лежав зжовклий, як віск.

— Ти хворий?—сухо запитала його.

— Трохи,—так само сухо відповів Володимир.

— Може що серйозне? Я покличу лікаря.

— Дякую, нічого особливого. Просто шлунок...

— Ото все твої їдальні наробили,—докірливо кинула Ганна й сердито зачинила за собою двері.

Вона зараз же взялася до обіду й спеціяльно для Володимира був приготований бульйон. Вона настояла

на тому, щоб Володимир іззів повну тарілку, і він, як хворий, мусів скоритись.

Другого дня, коли Володимир виходив з дому, Ганна наказала йому, щоб він не смів обідати в їдальні, бо вона готує обід на трьох. Володимир слухняно прийшов на обід. За столом була така тиша, як у склепі. Таля, не доївши першої страви, вийшла з-за столу і більше не повернулася Тоді по обіді до неї зайшла Ганна:

— Якщо ти думаєш, що я для тебе спеціяльно буду видавати обід, то ти помиляєшся. Можеш бути певна, що й надалі ти будеш годуватися в таких випадках власними капризами.

— Я волію годуватися камінням, ані ж обідати разом з ним,—ніби нарочито, щоб почув Володимир, голосно викрикнула Таля.

— Ти будеш те робити, що я тобі наказую, чуєш?

— Плювать мені на твої „наказую",—з цинічною безцеремонністю промовила Таля.

Очі Ганні широко розкрились. У них застиг переляк.

Глянувши на матір, Таля ніби змилостивилась: оприскуватий вираз її лиця розчинився втомою, вона вже тихо додала:

— Дай мені спокій, мамо!

І Ганна покірливо відійшла. Вона все вибачить їй, але не скориться. Це ж усе для її користи.

Другого дня Ганна так само поставила обід для трьох і ніби тільки для власного виправдання покликала Талю, не бувши певна, що та послухається, але, на диво, Таля прийшла й просиділа до самого кінця обіду. За столом так само мовчали, тільки Ганна зрідка кидала свої практичні зауваження щодо страв.

Скоро спільне харчування увійшло в колію. Іноді Таля зважувалася підвести очі на Володимира, тоді її вуста кривилися в саркастичну гримасу й ось-ось, здавалось, вона випалить якусь прикрість, але Ганна завчасу попереджала її хмурим поглядом, і Таля, ніби

копіюючи материн вираз, так само похмуро нахилялася до тарілки. Володимир тоді кидав колючий погляд то на Талю, то на Ганну, і щелепи йому так стискалися, ніби ось він мав замінити варену страву на живе людське м'ясо. Але, коли погляд його зустрічався з Ганниним, він квапливо нахилявся до їжі. Ганна на хвилинку ще зупиняла очі на його русявій голові, і тоді та голова, коли б могла сприйняти побажання з Ганниних очей, мусила б розскочитись як чавунна граната. Проте за хвилину Ганна вже підсовувала їжу: „може ще"?..

Щоб надалі захиститись від неприємних поглядів, Володимир почав відгороджуватись газетою, а Таля, щоб не дратувати матір, одводила свої очі в книжку.

Сьогодні, помивши посуд, Ганна стомлено лягла на канапу. Не хотілося ні про що думати, нікого не згадувати. Але через її кімнату пройшов до виходу Володимир і Ганна не могла вже не думати про нього.

Яка рація йому залишатися в цьому домі, коли він нікого з них не любить? Правда, в нього хороший сонячний кабінет. При теперішній кризі не легко знайти таку кімнату та ще й устаткувану такими меблями... Однак же добру половину заробітку він витрачає на них... Невже його утримує Ганнине кулінарне мистецтво! Якщо це так—тоді Ганна мусить з подвійною увагою поставитись до своїх обов'язків, бо все ж вона йому зробила велику прикрість і прикрість ця може згодом переважити. Володимир мусить бути абсолютно задоволений з неї.

Раптом Ганна згадала про одне з своїх недбальств і схопилась на ноги. Підійшла до гардеробу, взяла хутро, пересипала його нафталіном і почала зашивати в простирало на літній відпочинок.

Щось шерхнуло в передпокої. Ганна знала, що то пошта, що кинув листоноша крізь щілину. Вона підняла з долівки кілька газет, журнал, перечитала їх назви, потім зупинилась поглядом на листі. Лист був

місцевий, писаний жіночою рукою. Ганна ніби чула від нього запах парфум, але не намагалась дошукуватись істини. Поклала пошту на столикові біля дверей кабінету, а сама знову повернулась до гардеробу й витягла звідти купу білизни, щоб проревізувати її з голкою в руках.

Згодом прийшов один з Талиних товаришів. Ганна побоювалась, що незабаром їх прийде ціла ватага, і тоді в приміщенні зчиниться такий галас, що хоч тікай з дому.

Але побоювання її не справдилось. Цілий вечір Таля гомоніла з товаришем. Часом їх голоси підвищувались і тоді Ганна мимоволі прислухалась до їх розмови.

— Абсолютно не боюся. На, печи!—підвищує голос Таля.

— Почекай, розкурю.

— А... злякався!

— Я?! злякався?!—задиркувато скрикує юнак.—Давай руку. Боляче, га?

— Ні.

— Боляче?

— Ні.

— Чуєш, як шипить? Ху!..

— Ех ти, а ще й мужчина! Коли б у мене був стилет, я б тобі зараз всадила його по саму ручку. Дістань мені револьвера.

— Так що ти з ним будеш робити?

— От побачиш! Я хочу застрілити одного чоловіка.

— Ну, я не хочу бути твоїм спільником.

— Тоді я не хочу бути знайома з таким боягузом. Дістанеш, кажи? Я серйозно.

— Так тебе ж засудять...

— Тебе не викажу, не бійся.

— Мені шкода тебе.

— Ти сам жалю гідний.

— Я зовсім не такий боягуз, як ти думаєш.

— Не боягуз? Гаразд! Револьвера я сама дістану. Тоді я тобі покажу на кладовищі одну могилу, ти вночі її розкопаєш і принесеш мені голову від трупа. Гаразд?

У Ганни шитво випало з рук. Її всю обдало холодним потом.

— Їй богу, дивачка ти!—вражено промовив юнак,— для чого ж тобі голова?

— У мене є знайомий медик, він її препарує і я поставлю черепа в себе на столі.

— А потім будеш сама боятись зайти до кімнати?

— Тоді я зовсім нікуди не буду виходити з кімнати.

— Ти будеш як черниця молитись?

— Я ні в що не вірю. Я буду звіряти йому свої думки... Ти ж не знаєш, чий це череп?

— Це культ предків,—зневажливо промовив юнак. Він уже не лякався так само, як не лякалася й Ганна. Вони обоє розуміли, що це лише потайне Талине бажання, що його вона принагідно висловила, але що й сама не вірить у його здійснення.

Ганні стало сумно. Таля не здійснить її надій, як не здійснила й вона, Ганна, своїх намірів.

Провівши через Ганнину кімнату товариша, Таля знову повернулася до себе зі змертвілим обличчям Вона не хоче вечеряти, не хоче залишатися віч-навічі з матір'ю.

І туга ще важче налягає на Ганну. Але нічого вона вже не може розпізнати в цьому складному сплетінні почувань. Над нею тяжить утома минулого її життя, втома сьогоднішнього дня.

Ганна гасить електрику й помічає, як крізь вікно з вулиці просіюється світло від лихтаря. На момент у її свідомості засвічується спомин про Ніків винахід, але, накрившись ковдрою, вона раптом згадує, що не обміркувала ще меню на завтрашній день.

Ціна 2 крб. 60 коп.

СКЛАД ВИДАНЬ:
Державне Видавництво України,
Контора Видавництва „СЯЙВО"
Київ, Тургеневська, 44